

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАҲБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ-МЕТОДИК МАРКАЗИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ

МЕҲНАТ ИҚТИСОДИЁТИ ВА СОЦИОЛОГИЯСИ

ЙЎНАЛИШИ

« ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ ВА ХАЛҚАРО
ТАҚҚОСЛАШ КЎРСАТКИЧЛАРИ »

МОДУЛИ БЎЙИЧА

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й
М А Ж М У А

Тошкент 2018

Мазкур ўқув-услугий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 201__ йил _____ - сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.

Тузувчи: ТДИУ доценти Абдураманов Х.Х

Такризчилар: Қ.Х.Абдурахмонов – и.ф.д., ТДИУ, “Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси” кафедраси профессори, академик
Н.Т.Шоюсупова – и.ф.н., ТДИУ, “Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси” кафедраси доценти, и.ф.н.

Ўқув -услугий мажмуа Тошкент давлат иқтисодиёт университети Кенгашининг 201__ йил _____даги _____ -сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.

МУНДАРИЖА

<u>I. Ишчи дастур</u>	4
<u>II. Модулни ўқитишда фойдаланиладиган интерфаол таълим методлари</u>	
<u>III. Назарий материаллар</u>	6
<u>IV. Амалий машғулот материаллари</u>	104
<u>V. Мустақил таълим мавзулари</u>	124
<u>VI. Глоссарий</u>	126
<u>VII. Адабиётлар рўйхати</u>	142

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Дастур Ўзбекистон Республикаси Президентининг ўтган йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сонли, 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармонлари, 2017 йил 20 апрелдаги «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2909-сонли қароридаги устувор йўналишлар ва вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у замонавий талаблар асосида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг мазмунини такомиллаштириш ҳамда олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касбий компетентлигини мунтазам ошириб боришни мақсад қилади.

Дастур мазмуни олий таълимнинг норматив-ҳуқуқий асослари ва қонунчилик нормалари, илғор таълим технологиялари ва педагогик маҳорат, таълим жараёнида ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш, амалий хорижий тил, тизимли таҳлил ва қарор қабул қилиш асослари, махсус фанлар негизида илмий ва амалий тадқиқотлар, технологик тараққиёт ва ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услублари бўйича сўнгги ютуқлар, педагогнинг касбий компетентлиги ва креативлиги, глобал Интернет тармоғи, мультимедиа тизимлари ва масофадан ўқитиш усулларини ўзлаштириш бўйича билим, кўникма ва малакаларини шакллантиришни назарда тутади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “2017 – 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҲАРАКАТЛАР СТРАТЕГИЯСИ” тўғрисидаги ПФ-4947-сонли Фармони ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори асосида Олий таълим тизимини тубдан такомиллаштириш, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор вазифаларидан келиб чиққан ҳолда, кадрлар тайёрлаш мазмунини тубдан қайта кўриш, халқаро стандартлар даражасига мос олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш учун зарур шароитлар яратилишини таъминлаш мақсадида “...таълим жараёнини, олий таълимнинг ўқув режа ва дастурларини янги педагогик технологиялар ва ўқитиш усулларини кенг жорий этиш, магистратура илмий-таълим жараёнини сифат жиҳатидан янгилаш ва замонавий ташкилий шаклларни жорий этиш асосида янада такомиллаштириш” асосий вазифалардан бири қилиб белгиланган.¹

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли Қарори. Халқ сўзи газетаси 2017 йил 21 апрел.

Дастур доирасида берилаётган мавзулар таълим соҳаси бўйича педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш мазмуни, сифати ва уларнинг тайёргарлигига қўйиладиган умумий малака талаблари ва ўқув режалари асосида шакллантирилган бўлиб, бу орқали олий таълим муассасалари педагог кадрларининг соҳага оид замонавий таълим ва инновация технологиялари, илғор хорижий тажрибалардан самарали фойдаланиш, ахборот-коммуникация технологияларини ўқув жараёнига кенг татбиқ этиш, чет тилларини интенсив ўзлаштириш даражасини ошириш ҳисобига уларнинг касб маҳоратини, илмий фаолиятини мунтазам юксалтириш, олий таълим муассасаларида ўқув-тарбия жараёнларини ташкил этиш ва бошқаришни тизимли таҳлил қилиш, шунингдек, педагогик вазиятларда оптимал қарорлар қабул қилиш билан боғлиқ компетенцияларга эга бўлишлари таъминланади.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

“Инсон тараққиёти ва халқаро таққослаш кўрсаткичлари” модулининг мақсади: педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малака ошириш курс тингловчиларини ҳозирги иқтисодий ривожланиш шароитида жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши замонавий муаммолари ҳақидаги билимларини такомиллаштириш, иқтисодий ривожлантириш, ижтимоий ўсиш ва инсоний тарққиёт мақсади ва моҳиятининг назарий ва амалий асосларига аниқлик киритиш, уларни таҳлил этиш ва кўрсаткич даражаларини баҳолаш бўйича кўникма ва малакаларини таркиб топтириш.

“Инсон тараққиёти ва халқаро таққослаш кўрсаткичлари” модулининг вазифалари:

- **Инсон тараққиётига таъсир этувчи омиллар**, жамиятнинг иқтисодий муносабатларини ҳаракатга келтирувчи механизмлар олий таълимда ўқитиш жараёнинини технологиялаштириш билан боғлиқликда юзага келаётган муаммоларни аниқлаштириш;

- тингловчиларнинг инсон тараққиёти билан боғлиқ муаммоларни таҳлил этиш кўникма ва малакаларини шакллантириш;

- ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш муаммоларни ҳал этиш стратегияларини ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этишга ўргатиш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

“Инсон тараққиёти ва халқаро таққослаш кўрсаткичлари” модулини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

- аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши билан боғлиқликда юзага келадиган муаммолар ва уларни ҳал этиш стратегиялари; замонавий инсон тараққиёти билан боғлиқ атамаларни қўллаш, олий таълимда инсон

тараққиётида олий таълим соҳасининг ўрни ва роли билан боғлиқ муаммолар ва уларни ҳал этиш йўлларини **билиши** керак;

Тингловчи:

- инсон тараққиётининг ҳозирги замон муаммоларга доир кейслар тузиш, улардан амалиётда қўллаш **кўникмаларига эга бўлиши** зарур;

Тингловчи:

- инсон тараққиёти кўрсаткичлари, ижтимоий ўсиш ва иқтисодий ривожланиш муаммоларни аниқлаш, таҳлил этиш, баҳолаш ва умумлаштириш **малакаларини эгаллаши** лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Инсон тараққиёти ва халқаро таққослаш кўрсаткичлари” курси маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Амалий машғулотларда тингловчилар ўқув модуллари доирасидаги ижодий топшириқлар, кейслар, ўқув лойиҳалари, технологик жараёнлар билан боғлиқ вазиятли масалалар асосида амалий ишларни бажарадилар.

Амалий машғулотлар замонавий таълим услублари ва инновацион технологияларга асосланган ҳолда ўтказилади. Бундан ташқари, мустақил ҳолда ўқув ва илмий адабиётлардан, электрон ресурслардан, тарқатма материаллардан фойдаланиш тавсия этилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

Модул мазмуни ўқув режадаги “Персонални бошқариш”, “Меҳнат бозори ва уни тартибга солиш”, “Замонавий таълим ва инновацион технологиялар бўйича илғор хорижий тажрибалар” ўқув модуллари билан узвий боғланган ҳолда педагогларнинг касбий педагогик тайёргарлик даражасини орттиришга хизмат қилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар замонавий эконометрик моделларни тузиш ва қўллашдаги муаммоларни аниқлаш, уларни таҳлил этиш ва баҳолаш ҳамда оптимал қарорлар қабул қилиш ва прогнозлашга доир умуммутахассислик компетентликка эга бўладилар.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш муаммоларни аниқлаш, уларни таҳлил этиш ва баҳолашга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимоти:

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкلامаси, соат				
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкلامаси			Мустақил таълим
			жами	Назарий	Амалий машғулот	
1.	Инсон ҳуқуқларининг умумжаҳон декларацияси	2	2	2	2	
2.	Инсон тараққиёти масалалари тармоғида таълимнинг ўзбек миллий моделини шакллантириш	8	6	2	2	2
3.	Инсон тараққиёти индекси ва уни ҳисоблаш методикаси	4	4	2	2	-
4.	Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими инсон тараққиёти мақсадидаги роли ва ўрни	6	6	2	4	-
5.	Инсон тараққиётидаги халқаро таққослашлар	8	6	2	4	2
	Жами:	28	24	10	14	4

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

**1-мавзу.Инсон ҳуқуқларининг умумжаҳон декларацияси
(2 соат)**

Ҳозирги замон иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг назарий жиҳатлари, уларни ўрганишда юзага келадиган қийинчилар ва уларни бартараф этиш йўллари. Ўқитувчининг инновацион фаолиятини ташкил этишда ва унинг инновацион салоҳиятини ривожлантиришда инсон тараққиёти концепциясининг ўрни.

**2-мавзу.Инсон тараққиёти масалалари тармоғида таълимнинг ўзбек
миллий моделини шакллантириш (2 соат)**

“Демографик ривожланиш”, “Миллий таълим сиёсати” “Таълимнинг ўзбек миллий моделини” тушунчалари: тавсифи, ўзаро алоқадорлиги ва фарқли жиҳатлари. “ метод”, “стратегия” ва “график органайзерлар” тушунчалари.

3-мавзу. Инсон тараққиёти индекси ва уни ҳисоблаш методикаси (2 соат)

Инсон тараққиёти индексини ҳисоблаш умумжаҳон услублари. Инсон тараққиёти ўсиш даражасини белгиловчи кўрсаткичларни таҳлили. Гендер муносабатлари ва аҳоли турмуш даражасини ўлчовлари. Бозор муносабатларининг ривожланиши, Иқтисодий ва ижтимоий рақобатнинг аҳоли турмуш даражасига таъсири. Ижтимоий табақалашув жараёнлари.

4-мавзу. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими инсон тараққиёти мақсадидаги роли ва ўрни(2 соат)

Бозор иқтисодиёти шароитидага ижтимоий-иқтисодий мавжуд ҳавф-хатарлар. Давлат ижтимоий сиёсатининг шаклланиши, унинг вазифалари ва мақсади. Аҳоли даромадлари. Даромадлар даражасини инфляция шароитида кафолатли сақлаш услублари. Иқтисодий ва молиявий инқироз, сиёсий беқарорлик шароитларда давлатнинг ижтимоий сиёсати чоралари.

5-мавзу. Инсон тараққиётидаги халқаро таққослашлар (2соат)

Инсон тараққиёти кўрсаткичларга ҳозирги замонда таъсир этувчи асосий ҳавф-хатарлар. БМТ инсон тараққиёти Концепцияси қабул қилиниши, унинг тузилмалари ва асосий талаблари. Ўзбекистонда инсон тараққиёти концепциясининг амалга оширилиши.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Инсон ҳуқуқларининг умумжаҳон декларацияси (2 соат)

Ҳозирги замон иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг назарий жиҳатлари, уларни ўрганишда юзага келадиган қийинчилар ва уларни бартараф этиш йўллари. Ўқитувчининг инновацион фаолиятини ташкил этишда ва унинг инновацион салоҳиятини ривожлантиришда инсон тараққиёти концепциясининг ўрни.

2-мавзу. Инсон тараққиёти масалалари тармоғида таълимнинг ўзбек миллий моделини шакллантириш (2 соат)

“Демографик ривожланиш”, “Миллий таълим сиёсати” “Таълимнинг ўзбек миллий моделини” тушунчалари: тавсифи, ўзаро алоқадорлиги ва фарқли жиҳатлари. “метод”, “стратегия” ва “график органайзерлар” тушунчалари.

3-мавзу. Инсон тараққиёти индекси ва уни ҳисоблаш методикаси (2 соат)

Инсон тараққиёти индексини ҳисоблаш умумжаҳон услублари. Инсон тараққиёти ўсиш даражасини белгиловчи кўрсаткичларни таҳлили. Гендер муносабатлари ва аҳоли турмуш даражасини ўлчовлари. Бозор

муносабатларининг ривожланиши, Иқтисодий ва ижтимоий рақобатнинг аҳоли турмуш даражасига таъсири. Ижтимоий табақалашув жараёнлари.

4-мавзу. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими инсон тараққиёти мақсадидаги роли ва ўрни (4 соат)

Бозор иқтисодиёти шароитида ижтимоий-иқтисодий мавжуд ҳавф-хатарлар. Давлат ижтимоий сиёсатининг шаклланиши, унинг вазифалари ва мақсади. Аҳоли даромадлари. Даромадлар даражасини инфляция шароитида кафолатли сақлаш услублари. Иқтисодий ва молиявий инқироз, сиёсий беқарорлик шароитларда давлатнинг ижтимоий сиёсати чоралари.

5-мавзу. Инсон тараққиётидаги халқаро таққослашлар (4 соат)

Инсон тараққиёти кўрсаткичларга ҳозирги замонда таъсир этувчи асосий ҳавф-хатарлар. БМТ инсон тараққиёти Концепцияси қабул қилиниши, унинг тузилмалари ва асосий талаблари. Ўзбекистонда инсон тараққиёти концепциясининг амалга оширилиши

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларидан фойдаланилади:

- маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш;
- давра суҳбатлари (кўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);
- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

БАҲОЛАШ МЕЗОНИ

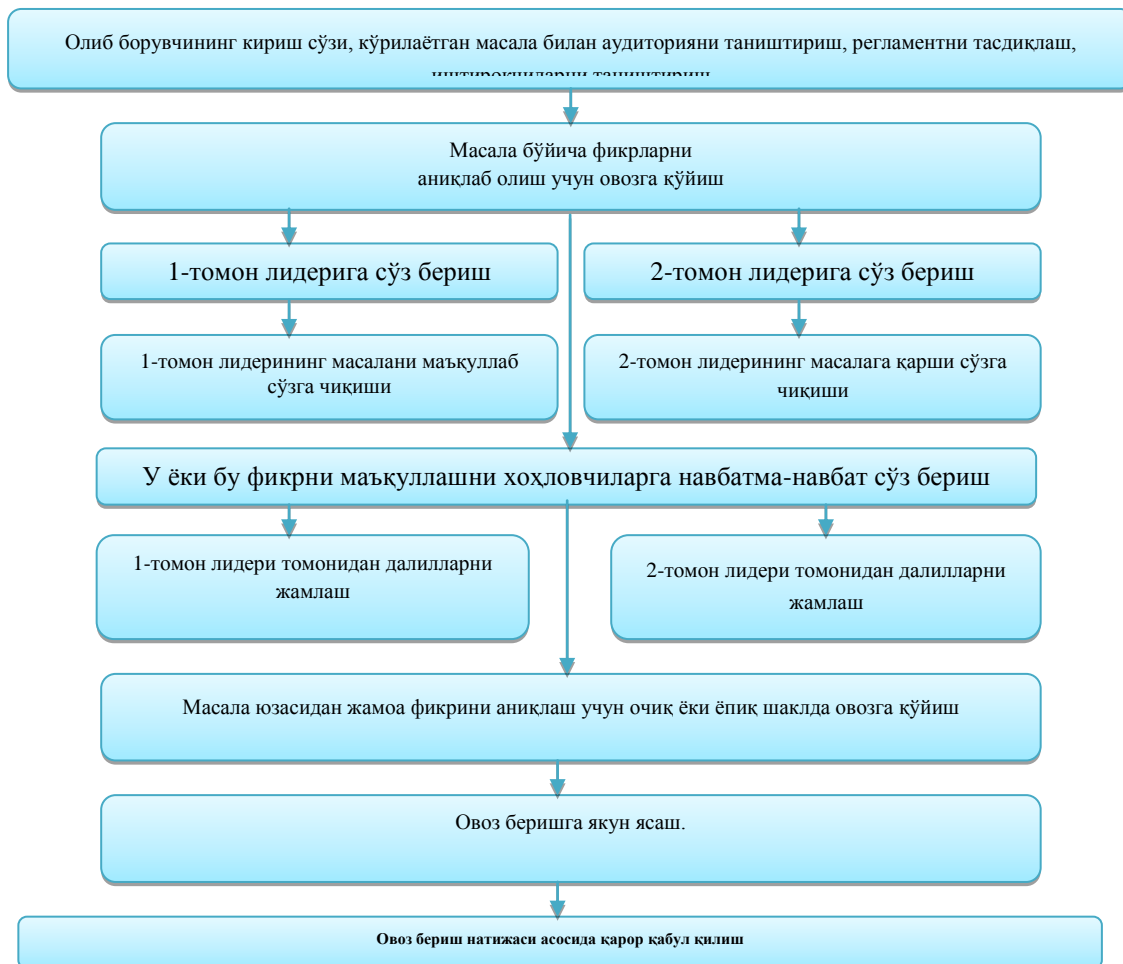
Мазкур модул юзасидан тингловчиларнинг билим, кўникма ва малакалари назорати қуйидаги мезонлар орқали баҳоланади:

№	Баҳолаш тури	Энг юқори балл 2,5	Изоҳ
1.	Таълим оловчилар модулли ўқув ахборотини ўзлаштиришлари учун, ўқитишнинг мақсад ва натижаларини, модул мазмунини аниқ танланганлиги	1,0 балл	Масала ва топшириқларни бажариш - 1,0 балл.
2.	Модулли ўқув ахборот: график, расм кўринишда етарли миқдорда, сифатли маълумотдан иборат бўлиши		
3.	Вазият моделини яратилиши	1,5 балл	Кейс-стади технологиясини ишлаб чиқиши - 1,5 балл.
4.	Кейс матни баён этилиши		
5.	Кейснинг педагогик паспортининг тузилиши		

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.

Муаммони жамоали тарзда ҳал этишнинг усуллари ва воситалари Музокаралар

Музокаралар – аниқ ташкил этилган икки томон фикрларининг алмашинуви.
Музокараларни ўтказиш жараёнининг тузилиши

Баҳс

Баҳс – ўз фикрини ифода этишни хоҳловчилар орасида бирон бир мунозарали масалани муҳокама қилиш, ҳақиқатни аниқлаш ва тўғри қарорни қабул қилиш.

Анжуман-баҳсининг роли

Олиб борувчи – ўргатувчи барча ваколатларига эга – баҳс боришини бошқаради, исботлар ва рад этишларнинг далилигини, тушунча ва атамаларнинг аниқлигига эътибор қаратади, мулоқотнинг барча қоидаларга муносиб тарзда ўтишини кузатади.

Оппонент – тадқиқотчилар муҳитида қабул қилинган оппонентлик жараёнини амалга оширади. У нафақат нутқ сўзловчининг асосий нуқтаи назарини ифодалаши, балки уни тушиниши орқали унинг хатоларини топиши ва ҳал этишнинг ўз вариантини тақдим этиши зарур.

Мантиқчи – нутқ сўзловчи ва оппонент фикларидаги қарама-қаршиликларни ва мантиқий хатоларни аниқлайди, тушунчалар тавсифини аниқлайди, далиллар ва рад этишларни ва фаразни олдинга суриш ҳаққонийлигини таҳлил қилади.

Психолог – маҳсулли мулоқотни ташкил этиш учун жавоб беради, биргаликда ҳаракатларни амалга ошириб, келишувга эришади, баҳснинг можарога айланишига йўл қўймайди.

Эксперт – баҳс усулининг натижавийлигини баҳолайди, олдинга сурилган фаразлар ва таклифлар, ҳулосалар ҳаққонийлигини баҳолайди, аниқ бир иштирокчининг қўшган ҳиссаси тўғрисида фикрларни билдиради ва бошқалар.

«Ақлий ҳужум»

Ақлий ҳужум (брейнсторминг – миялар бўрони) – амалий ёки илмий муаммоларни ҳал этиш фикрларни жамоали генерация қилиш усули.

Ақлий ҳужум вақтида иштирокчилар мураккаб муаммони биргаликда ҳал этишга интилишади: уларни ҳал этиш бўйича ўз фикрларини билдиради (генерация қилади) ва бу фикрлар танқид қилинмасдан улар орасидан энг мувофиқи, самаралиси, мақбули ва шу каби фикрлар танлаб олиниб, муҳокама қилинади, ривожлантирилади ва ушбу фикрларни асослаш ва рад этиш имкониятлари баҳоланади.

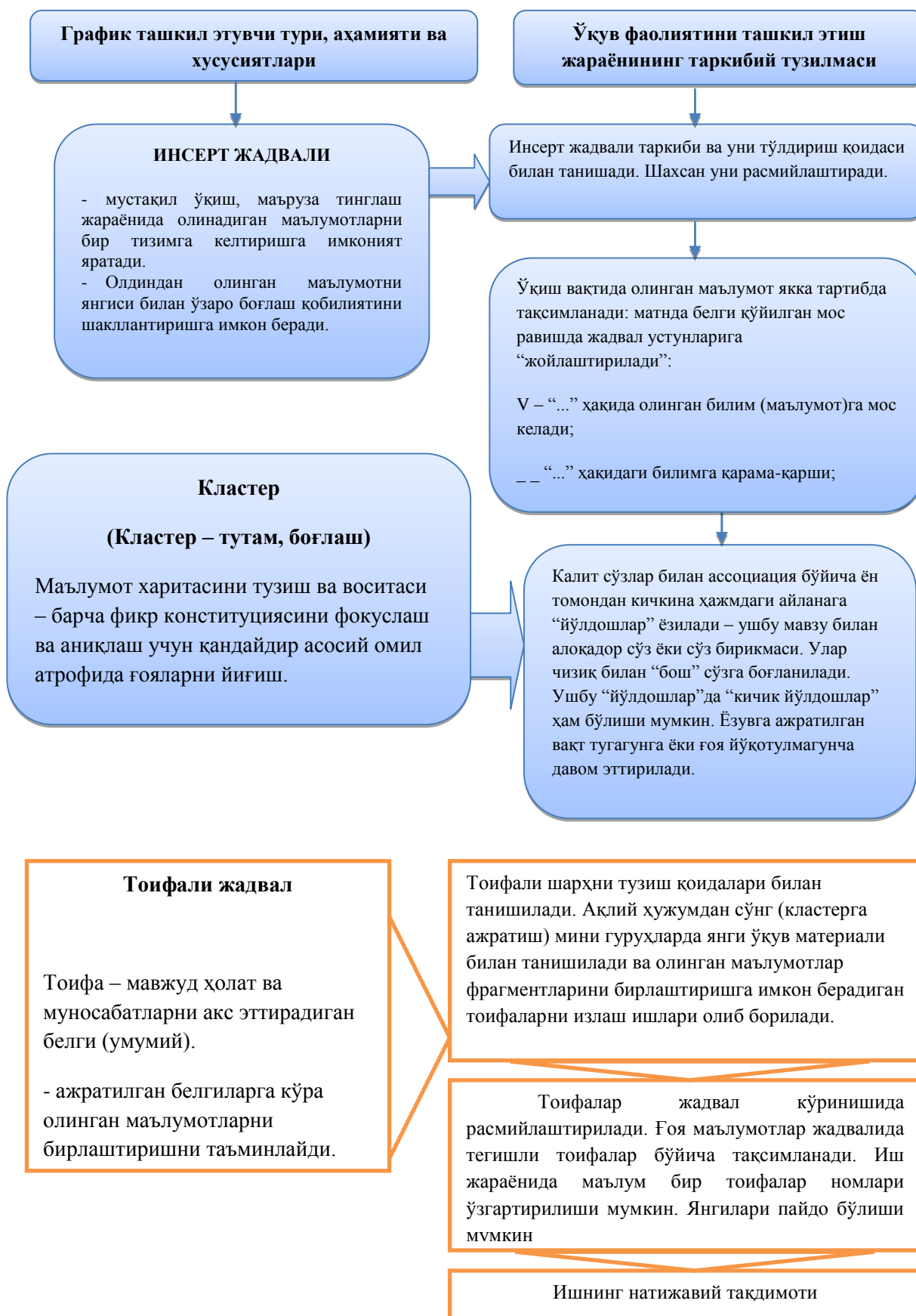
Ақлий ҳужумнинг асосий вазифаси – ўқиб-ўрганиш фаолиятини фаоллаштириш, муаммони мустақил тушуниш ва ҳал этишга мотивлаштиришни ривожлантириш, мулоқот маданияти, коммуникатив кўникмаларни шакллантириш, фикрлаш инерциясидан қутилиш ва ижодий масалани ҳал этишда фикрлашнинг оддий боришини енгил.

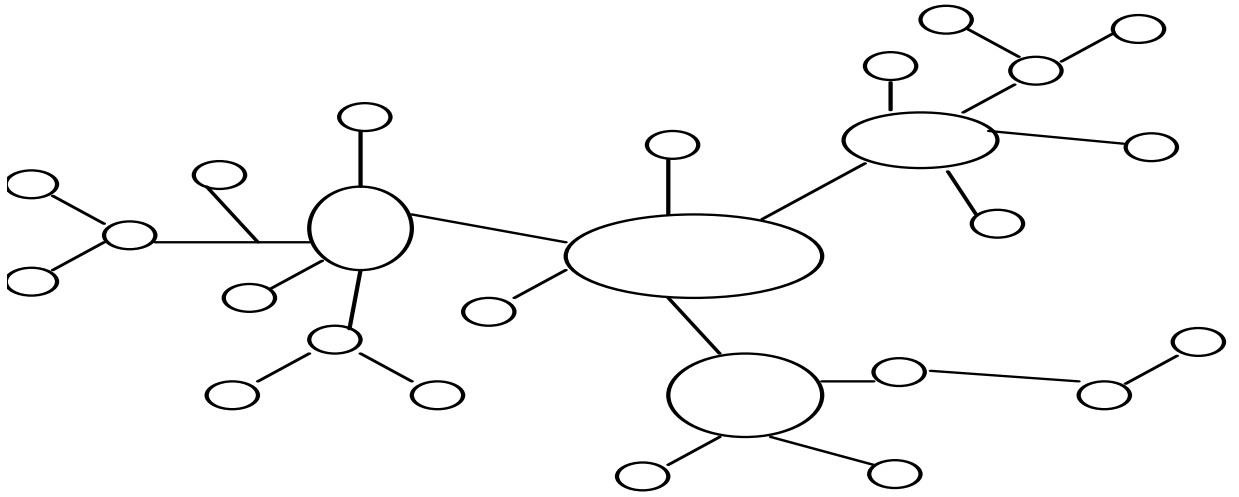
- **Тўғридан-тўғри жамоали ақлий ҳужум** – иложи борича кўпроқ фикрлар йиғилишини таъминлайди. Бутун ўқув гуруҳи (20 кишидан ортиқ бўлмаган) битта муаммони ҳал этади.

- **Оммавий ақлий ҳужум** – микро гуруҳларга бўлинган ва катта аудиторияда фикрлар генерацияси самарадорлигини кескин ошириш имконини беради.

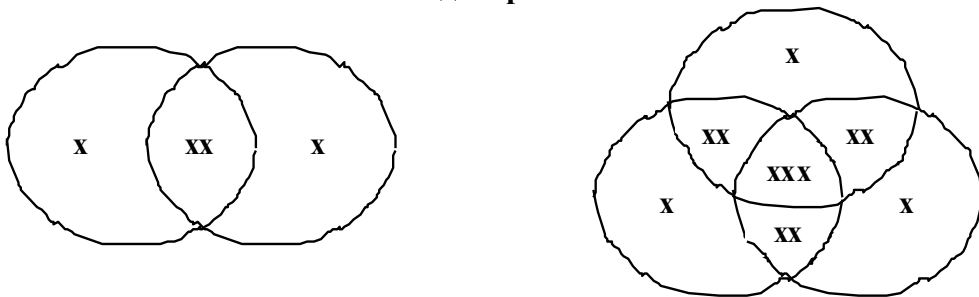
- Ҳар бир гуруҳ ичида умумий муаммонинг бир жиҳати ҳал этилади.

Кўргазмали тақдим этиш: график ташкил этувчилар

Венн диаграммаси

SWOT-таҳлил жадвали

SWOT – таҳлил номланиши инглизча бош ҳарфлардан олинган:

Strengths – кучли томони, корхонада ички ресурслар мавжудлиги назарда тутилади;

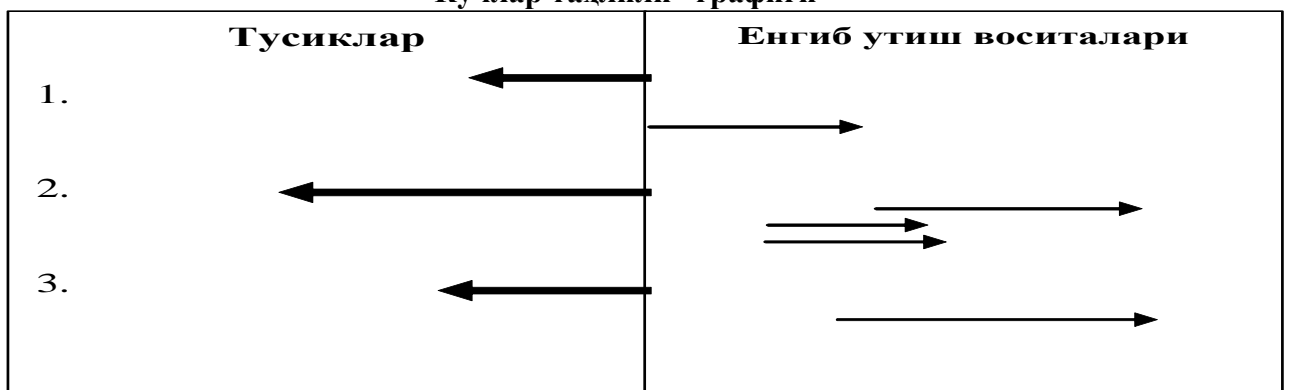
Weakness – кучсиз томони ёки ички муаммолар мавжудлиги;

Opportunities – имкониятлар; корхона ривожланиши учун мавжуд имкониятлар;

Threats – хавфлар; ташқи муҳитдаги мавжуд хавф-хатарлар

Қоидага кўра, SWOT – таҳлилининг муваффақияти ташкилотга боғлиқ бўлмай, балки келгусидаги стратегик мақсад ва лойиҳаларни ишлаб чиқишда унинг натижаси ҳисобга олинишига боғлиқ бўлади. Уни қўллашда элементларини қуйидагича талқин қилиш мумкин:

«Кучлар таҳлили» графиги

«Кучлар таҳлили» графигини тузиш қондаси

Координат ўқи чизилади, чапга стрелка (кучлар) билан корхона ривожланиши ёки муайян бизнес лойиҳасини амалга оширишга халақит

берувчи тўсиқлар жойлаштирилади. Ушбу стрелкалар катталиги жиҳатдан у ёки бу муаммога таъсири ҳамда жиддийлигига мос келиши лозим бўлади.

Сўнгра қарама-қарши томонга ушбу кучларни енгиб ўтиш воситалари стрелка кўринишида экс этирилади. Уларнинг сони графикнинг ўнг томонидан натижа чиқара оладиган даражада бўлиши лозим.

Умуман олганда, бу келгусида аниқлаштиришни ва бўлақларга ажратишни талаб этадиган кучларни нисбий баҳолаш усули ҳисобланади.

“Кейс-стади” методи

«Кейс-стади» - инглизча сўз бўлиб, («case» – аниқ вазият, ҳодиса, «stadi» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетиде амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибиде қўлланилган. Кейсде очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қерде (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ✓ кейс билан танишиш (матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўлларини ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўлларини ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиха тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

Кейс

Амалий вазият. Илмий-техника дастурлари доирасида бажариладиган тадқиқотлар бўйича эълон қилинган танловда Сизнинг грантингиз ғолиб бўлди. Грант ижрочилари белгиланган бўлсада, ташкилот раҳбари ижрочи сифатида Сиз танимайдиган бир ёш мутахассисни грантга қўшишга кўрсатма берди. Сиз андиша қилиб уни грантга ижрочи сифатида киритдингиз ва у бажариши лозим бўлган вазифаларни белгилаб бердингиз. 6 ой ўтди. Ижрочи ҳеч бир вазифани бажармади, лекин иш ҳақи олиб юрди. Гранд иштирокчилари ўртасида эътирозлар юзага келди.

Бундай ҳолатда Сиз гранд раҳбари ёки ижрочи сифатида қандай йўл тутасиз?

1. Раҳбарингизга арз қилиб, вазиятни тўғрилаш учун ёрдам сўрайсиз.
2. Ёш мутахассис вазифаларини ўзингиз бажариб боришингиз бошқа ижрочиларга айтиб, вазиятни тўғрилайсиз.
3. Ёш мутахассис вазифаларини бошқа ижрочилар бажариши учун тақсимлаб берасиз.
4. Маслаҳатимиз уни гранддан чиқариб ташлайсиз.
5. Ёки бошқача йўллари топасиз.

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1-мавзу. Инсон ҳуқуқларининг умумжаҳон декларацияси (2 соат)

Режа:

1. Инсон ва иқтисодиётнинг ривожланишининг узвий боғликлиги.
2. Инсон ишлаб чиқариш фаолиятининг асосий мақсади.
3. Инсон тараққиёти концепциянинг юзага келиши ва шаклланиши.

Калит сўзлар: инсон тараққиёт, инсон ҳуқуқлари, иқтисодиёт, ишлаб чиқариш, концепция, умумжаҳон декларацияси

1. Инсон ва иқтисодиётнинг ривожланишининг узвий боғликлиги

Ижтимоий ривожланишнинг бутун тарихи давомида “жамият” категориясига турлича концептуал ёндашувларни кузатиш мумкин. Ижтимоий, фалсафий, иқтисодий назариялар ушбу тушунчанинг турлича талқинларини таклиф этадилар. Масалан, атомистик назария “жамият”га шахслар ва улар ўртасидаги муносабатларнинг жамланмаси сифатида қарайди: “Охир-оқибат бутун жамиятни шахслараро хиссиётлар ёки кўрсатмаларнинг нозик тўри сифатида тасаввур этиш мумкин. Ҳар бир муайян шахсга унинг ўзи томонидан тўқилган тўрнинг марказидан жой олиб, айрим одамлар билан бевосита, бутун жаҳон билан эса билвосита боғлиқ ҳолида эканлиги сифатида қаралиши мумкин”.²

М.Вебер³ таълимотига кўра, жамият – шахслар жамланмаси бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз мақсадларига эришишга интилади⁴.

Умуман олганда, *жамият* – одамларнинг жамоавий фаолиятига асосланган мураккаб, кенг кўламли, кўп даражали очиқ тизимдир. Жамиятнинг моҳияти – ижтимоий организм – ижтимоий институт асосидаги тизимдир.

Ижтимоий институт – ўзини такрор ҳосил қилиш ва ривожлантиришни таъминлаш мақсадида жамоавий фаолиятда иштирок этаётган одамларнинг барқарор уюшмаси бўлиб, у жамиятни такрор ҳосил қилиш ва ривожлантириш учун зарур бўлган қадриятларни яратади.

Қадриятлар – одамлар эҳтиёжларини қондирадиган нарсалардир. Улар, эҳтиёжлар каби, моддий, маънавий ва ижтимоий бўлади.

Тарихан бирламчи – ижтимоий институт – уруғ, оила бўлиб, унда турмуш кечириш ва функцияларни ривожлантириш учун барча зарур нарсалар амалга оширилади. Бу функцияларни алоҳида ижтимоий

²Социология: Основы общей теории. – М., 1996. С.102

³Максимилиан Карл Эмиль Вебер (Max Weber, 1864-1920) — немиссоциолог, тарихчиси ва иқтисодчиси. Иқтисодиёт соҳасидаги асосий асари: Миллат ва миллий иқтисодий сийёсат.: ([Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik](#))

⁴Қаранг: Фролов С.С. Основы социологии. – М., 1997. С.14

институтлар бажара бошлагач, улардан кичик ижтимоий тизимлар ва ижтимоий ҳаётнинг соҳалари ташкил топади. Моддий ва маънавий неъматлар ишлаб чиқариш соҳалари мавжуддир.

Моддий неъматлар (қадриятлар) ишлаб чиқариш соҳасини шунингдек “моддий ишлаб чиқариш” ёки “иктисодиёт” (тор маънода) деб аташ қабул қилинган. Кенг манода эса *иктисодиёт* – ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларидаги иқтисодий муносабатларнинг жамланмасидир.

Маънавий неъматлар (қадриятлар) ишлаб чиқариш соҳаси икки соҳадан: фан соҳаси ва санъат соҳасидан иборатдир. *Фан соҳаси* объектив билимлар эгалланишини таъминлайди. Бу соҳа фаннинг уч гуруҳига: фалсафа, табиий ва ижтимоий фанларга бўлинади.

Санъат соҳаси воқеликни бадиий асарлар шаклида субъектив тасаввур этишни таъминлайди.

Жамият тизим сифатида амал этиши давомида ривожланиш жараёнлари кечади. Тарихий ривожланиш жараёнида хар бир муайян жамият фақат миқдор жиҳатидан эмас, балки сифат жиҳатидан ҳам ўзгариб, амал этишини, турмуш тарзини ўзгартиради. У жамиятнинг бир туридан ривожланганрок бошқа турига ўтади.

Асосий ижтимоий институтларнинг амал этиши бевосита ишлаб чиқарувчиларни фаолиятга рағбатлантириш орқали белгиланади. Бу пировард натижада жамият амал этиши ва унинг тузилишини белгилайди. Ўз навбатида бу жамиятнинг ижтимоий турини ажратиб кўрсатиш учун асос яратади.

Иқтисодий тафаккурнинг тарихи кўҳна дунёнинг ёзма манбаларидан бошланади. Қадимий Мисрда суғориш тизими атрофида шакллантирилган, муайян даражада режалик иқтисодиёт мавжуд бўлган. Сурия ва Бобил тузумлари пул институтларини юқори мукаммалик даражасига кўтарганлар, улар кредит ва банк ишидан хабардор бўлганлар. Қадимий Хитойда дехқончилик, тижорат ва молия масалалари билан мунтазам шуғулланишган. Хитойликлар пулни тартибга солиш ва товар айланмаси устудан назорат қилиш усулларини ишлаб чиққанлар, бу эса маълум таҳлилни талаб этган.

Милоддан аввалги V-IV асрларда қадимий юнон мутафаккирлари Ксенофон, Платон, Аристотель асарларида иқтисодий масалалар илк бор илмий таҳлил қилинган. Улар мурракаб иқтисодий масалаларни қўйибгина қолмасдан, бу саволларга ўз жавобларини берганлар. Кўҳна юнонликлар “иктисод” (“тежаш”) сўзи асосида “иктисодиёт” атамасини муомалага киритганлар. Ўша давр олимлари иқтисодиёт дейилганда ўз хўжалигини бойитишга ёрдам берадиган фанни тушунганлар. Улар, шунингдек, меҳнат тақсимооти ғоясини илгари сурганлар, шунингдек турли товарларни бир-бирларига таққослаш асосида умумий мезонни қабул қилиш мумкинлигини тушуниб етганлар. Оддий товар муомаласи билан пулнинг капитал сифатида муомаласи ўртасидаги тафовут ҳам аниқланган.

Кўҳна давр иқтисодий тафаккурининг энг машҳур вакилларида бири кўҳна юнонлик файласуф Платоннинг “Давлат” ва “Қонунлар” асарларида

иқтисодий масалалар кўриб чиқилган. Бу асарларнинг биринчисида мукамал давлат тузилиши баён этилган бўлса, иккинчисидаги давлат анча ҳаётроқ тасвур қилинган. Платоннинг фикрича, идеал давлат – шаҳар-давлатдир. Унда унча кўп бўлмаган ва имконияти борича муқим яшайдиган аҳоли бўлиши керак бўлган. Ҳудди шунингдек, аҳоли каби унинг бойлиги ҳам муқим бўлиши керак бўлган.

Мазкур давлатда барча иқтисодий ва ноиқтисодий фаолият қатъий тартибга солинган. Аскарлар, деҳқонлар, хунармандлар ва бошқа фаолият билан шуғулланадиганларнинг ўз доимий тоифалари бўлган, эркаклар ва аёлларга бир хил қаралган. Ана шундай тоифалардан бири – кўрикчилар ёки ҳуқумдорлар ҳамма билан биргаликда яшаши ва уларнинг шахсий мулки ёки оиласи бўлмаган. Ҳудди шу тоифа вакилларига давлатни бошқариш ишониб топширилган.

“Иқтисодий ўсиш” ва “иқтисодий ривожланиш” тушунчаси кўпинча бир маънода талқин этилади, ҳолбуки улар ўртасида жиддий тафовутлар мавжуд. *Иқтисодий ўсиш* (аҳоли жон бошига миллий маҳсулот ёки даромаднинг кўпайиши) жамланма таклиф кўпайишини акс эттиради. *Иқтисодий ривожланиш* эса шунчаки товарлар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг кўпайишига қараганда кенгроқ маънога эгадир. Иқтисодий ўсишдаги жон бошига даромад кўрсаткичига қўшимча равишда иқтисодий ривожланишда иқтисодиётдаги сифат ва таркибий ўзгаришлар ҳам назарда тутилади.

Жамиятни иқтисодий ривожлантириш иқтисодий ўсиш, иқтисодиётда таркибий ўзгаришлар, аҳоли турмушининг шароитлари ва сифатини такомиллаштириш каби тушунчаларни қамраб оладиган кенг кўламли жараён дир. Иқтисодий ривожлантиришнинг турли – АҚШ, Германия, Хитой, Жанубий-Шарқий Осиё, Япония, Ўзбекистон ва бошқа моделлари мавжуд. Уларнинг турличалиги ва миллий хусусиятларга эгаллигига қарамадан мазкур жараённи акс эттирадиган умумий қонуниятлар ва мезонлар мавжуддир.

Умуман олганда эса жамиятни иқтисодий ривожлантириш зиддиятли ва ўлчаш мураккаб бўлган жараён ҳисобланади. Бу жараёнда иқтисодиётда ўсиш ва пасайиш, миқдор ва сифат ўзгаришлари ижобий ва салбий тенденциялар кузатилади.

XX асрда ҳам кўпгина назариётчилар ривожлантириш жараёнини ҳар бир мамлакат босиб ўтиши керак бўлган иқтисодий ўсишнинг қатор босқичлари сифатида таърифлаганлар. Улар ишлаб чиқариш жамланма ҳажмининг кўпайиши (масалан, аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши) аҳоли умумий фаровонлигини оширади, деб ҳисоблаганлар. Бунинг асосида ишлаб чиқариш даромад келтиради, даромаднинг ортиши эса моддий ёки иқтисодий фаровонликни яхшилайти деган фикр ётарди.

Бу У.У. Ростонинг⁵ “Иқтисодий ўсиш босқичлари” (1961 йил) китобида ўзининг яққол ифодасини топган. Мазкур муаллифнинг концепциясига кўра жамиятнинг иқтисодий ўсиш асосида бир босқичдан иккинчисига тарихий ўтишида қуйидаги принципиал фарқлар мавжуд:

- иқтисодиётнинг тармоқ таркиби;
- техника тараққиётининг даражаси;
- жамғарманинг миллий даромаддаги салмоғи (жамғарма нормаси);
- истеъмол таркиби ва даражаси.

У.У. Ростонунг ривожланишнинг 5-та асосий босқичларини ажратиб кўрсатган (1.1- жадвал):

1.1-жадвал

У.У.Ростонунг иқтисодий ривожланиши босқичлари⁶

Кўрсаткичлар	Иқтисодий ривожланишнинг асосий турлари				
	Анъанавий жамият	Ўтиш жамияти	“Парвоз”	“Етуклик”	“Юқори даражадаги оммавий истеъмол даври”
Амал этиш даври (йил)	1770-1830	1830-1880	1880-1930	1930-1980	1980 йилдан
Ишлаб чиқаришнинг ҳал қилувчи омиллари	Тўқимачилик машиналари	Буғ двигатели	Электр двигатели, пўлат	Ички ёниш двигатели, нефть	Микро-электроника
Етакчи тармоқлар	Тўқимачилик саноати	Машина-созлик, кўмир саноати	Электротехника, пўлат ишлаб чиқариш	Автомобилсозлик, нефтни қазиб олиш ва қайта ишлаш	Электрон саноати, дастурий таъминот
Етакчи давлатлар	Буюк Британия, Франция	Буюк Британия, Франция	Германия, Буюк Британия	АҚШ, Ғарбий Европа, Япония	Япония, АҚШ, Ғарбий Европа

1. *Анъанавий жамият.* Бу қўл меҳнат қуролларига асосланган ибтидоий ва турғун қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши, иерархик ижтимоий тузилма, ер эгаларининг ҳукмронлиги, фан ва техника даражаси Ньютондан аввалги даврга хос бўлган жамиятдир. Мазкур босқичда ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш имкониятлари чекланганлиги, бир тарафдан, иқтисодий ўсиш суръатларининг пастлиги, иккинчи томондан, туғилиш даражасининг

⁵Уолт Уитмен Ростон (*Walt Whitman Rostow, 1916-2003*) — америкалик иқтисодчи, саноат ривожланишидан кейинги босқич жамияти назариясини ишлаб чиққан. Асосий асари: “Иқтисодий ўсиш жараёни” (“*TheProcessofEconomicGrowth*”, 1960).

⁶Hess P., Ross C. *Economic Development: Theories, Evidence and Policies.* - Philadelphia etc., 1997. P 98

юқорилиги сабабли даромадлар камайган. Шундан сўнг аҳоли сони ва даромадлар миқдори барқарорлашадиган хусусиятлар пайдо бўлган. Мазкур босқичда миллий маҳсулотни такрор хосил қилишни кенгайтириш учун амалда шарт- шароит бўлмаган.

2. *Ўтиш жамияти ёки “парвозга тайёргарлик”*. Мазкур босқич иқтисодий ўсиш суръатларини кескин оширишга замин яратган. Бу пайтда ишлаб чиқаришда янги технологиялар қўлланила бошланган, капитал қўйилмалар кўпайган, “тадбиркорларнинг янги тоифаси” пайдо бўлган, марказлашган давлат таркиб топган. Ушбу босқичда ишлаб чиқаришга фан ютуқлари жорий этилиши натижасида иқтисодий юксалиш тезлашган, коммуникациялар ва халқаро савдо ривожланган, қишлоқ хўжалиги ва кон саноатига инвестициялар киритиш кўпайган.

3. *“Парвоз”*. Бу капитал жамғарилиши салмоғининг ортиши (капитал қўйилмалар миқдори миллий даромаднинг 5,0 % дан 10,0% гача ортади) ва жадал иқтисодий ўсиш (айниқса, саноатда), ишлаб чиқариш усулларида туб ўзгаришлар содир бўладиган саноат инқилоби босқичидир. Бевосита ана шу, узок муддат давом этмайдиган, лекин нихоятда жўшқин бўладиган босқич саноат ривожланишидан аввалги даврдан саноат ривожланиши жамиятига ўтишда ҳал қилувчи роль ўйнайди.

4. *“Етуклик”*. Ушбу босқич саноатнинг жадал ривожланиши, капитал қўйилмалар даражаси янада кўпайиши (миллий даромаднинг 20,0 % гача), фан ва техника ютуқларини кенг жорий этилиши, шаҳар аҳолиси салмоғи аҳоли умумий сонининг 60,0-90,0% гача етиши, малакали меҳнат улушининг ортиши хусусиятларига эгадир.

5. *“Юқори даражадаги оммавий истеъмол даври”*. Мазкур босқичда жамиятда аввалги босқичлардагидек ишлаб чиқариш эмас, балки истеъмол асосий муаммо бўлади. Шу сабабли хизмат кўрсатиш ва кенг истеъмол моллари ишлаб чиқариш иқтисодиётнинг асосий тармоқларига айланади, янги ўрта синф ҳамда “умумий фаровонлик давлати” шаклланади⁷.

У.У. Ростой ўзининг 1971 йилда нашр этилган “Сиёсат ва ўсиш босқичлари” янги асарида бу беш босқичга олтинчи – “турмуш сифатини излаш” босқичини ҳам қўшган. Ушбу босқичда инсоннинг маънавий камол топиши биринчи даражали аҳамият касб этади. У.У. Ростойнинг хисоблашича, ривожланишнинг бу босқичлари жаҳондаги барча мамлакатлар учун бир хил бўлишига қарамасдан, уларни босиб ўтиш ҳар бир давлат учун ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Тараққиётда орқада қолган мамлакатлар илғор давлатлар тажрибасини ўзлаштириш ва уларни қувиб етиш, ҳатто улардан ўзиб кетиш имкониятларига эга бўладилар. Масалан, АҚШда “парвоз” босқичи Буюк Британияга нисбатан ярим аср кейин бошланган бўлса ҳам Америка “юқори даражадаги оммавий истеъмол даври”га Буюк Британиядан бир неча ўн йил илгари етиб келди.

---

⁷Rostow W.W. The Process of Economic Growth. 2 ed. - Oxford, 1930. P.319.

Ёки XX асрнинг иккинчи ярмида Осиё энг жадал ривожланаётган минтақага айланди. Ушбу даврда Япония, кейин Хитой ҳамда Жанубий-Шарқий Осиёнинг янги индустриал мамлакатлари иқтисодий ривожланишда юқори натижаларга эришдилар. Ушбу давлатларда ЯИМнинг ўсиш суръатлари ривожланган мамлакатларнинг кўрсаткичларидан икки баробар ортди. Натижала таррақий этган давлатларнинг жахон иқтисодиётидаги улуши 63,0 % дан 52,0 % га пасайган бўлса, ривожланаётган мамлакатларнинг улуши 21,7 % дан 31,4 % га етди.

Ўсиш босқичлари назарияси инсоният ривожланиши тарихий жараёнларини асослашда олға қараб қўйилган жиддий кадам бўлишига қарамадан, у қатор камчиликлардан ҳоли эмас. Бу камчиликларнинг энг асосийси - мазкур концепцияда ривожланиш аввалгидек ўсишнинг юқори суръатлари билан айнанлаштирилишидир. Бунда чуқур ижтимоий институционал ўзгаришлар сояда қолиб, инвестициялар ҳажмининг нисбати ва ялпи миллий маҳсулот ўсишининг суръатлари биринчи ўринга кўтарилган.

XX асрнинг 70-йилларида иқтисодий назария янги классик йўналишининг тарафдорлари иқтисодий ўсишнинг маълум бўлган тизимларига ўзларининг модернизация концепциясини қарши қўйдилар. Маълумки, янги классик назарияда иқтисодиётни модернизациялаш учун ресурсларни аграр сектордан саноат ишлаб чиқаришига қайта тақсимлаш зарурлиги асосланган. Бунда, биринчидан, жамғариш муаммосини (яъни, жамғармаларни жалб этиш ва уларни инвестицияларга айлантириш) муаммоси, иккинчидан, иш билан бандлик (яъни иш кучини меҳнат таклифи юқори бўлган соҳадан меҳнат таклифи кам соҳаларга қайта тақсимлаш) муаммосини ҳал этиш талаб этиларди. Шу сабабли модернизацияга, энг аввало, моддий ва меҳнат ресурсларини қайта тақсимлаш, секторлар ўртасида айрибошлаш (меҳнат унумдорлиги паст бўлган секторларни қисқартириб, меҳнат унумдорлиги юқори бўлган секторларни кенгайтириш) воситаси сифатида қаралар эди⁸.

Турли мамлакатлардаги тарихий ва жўғрофий шарт-шароитларнинг ва ривожланиш даражасининг, моддий ва молиявий ресурсларнинг турлича эканлиги бу давлатларнинг иқтисодий ривожланиши даражасини ягона бир иқтисодий кўрсаткич билан баҳолаш имконини бермайди. Шунинг учун мазкур кўрсаткичларнинг бутун бир тизими мавжуд бўлиб, улар орасида, энг аввало, қуйидагилар ажратиб кўрсатилади:

- реал ЯИМнинг умумий ҳажми;
- аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулот ва ялпи миллий маҳсулот;
- иқтисодиётнинг тармоқ таркиби;
- аҳоли жон бошига асосий турдаги маҳсулотларнинг ишлаб чиқарилиши;
- аҳолининг турмуш даражаси ва турмуш сифати;

---

⁸Fell A., Paauw D. Analysis of the Open Dualistic Economy. An Application to the Philippine. - Washington, 1996.P.46.

- иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари.

Ялли ички маҳсулот (ЯИМ) - миллий мансублиги ва ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланилишидан қатъи назар давлат ҳудудида истеъмол, экспорт ва жамғариш учун иқтисодиётнинг барча соҳаларида йил давомида ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотлар ва хизматлар (яъни, бевосита истеъмол учун мўлжалланган) бозор қийматини ифода этадиган энг муҳим макроиқтисодий кўрсаткичлардан биридир. Биринчи бор бу кўрсаткич 1934 йилда Саймон Кузнец томонидан таклиф этилган.

Номинал (мутлақ) ЯИМ – мазкур йилнинг жорий нархларида ифода этилади.

Реал (инфляция ҳисобга олинган ҳолдаги) ЯИМ – аввалги ёки ҳар қандай бошқа база йили нархларида ифода этилади. Реал ЯИМда ЯИМ нинг ўсиши нархнинг қимматлашиши билан эмас, балки ишлаб чиқаришнинг реал ўсиши орқали изоҳланади.

Мамлакатнинг ЯИМ ҳам миллий валютада, ҳам аниқроқ халқаро таққослаш учун харид қобиляти паритетида (ХҚП) ифода этилиши мумкин.

Харид қобилятининг паритети – бу турли мамлакатлар икки ёки бир неча пул бирликларининг нисбати бўлиб, мазкур нисбат муайян товарлар ва хизматлар тўпламига нисбатан харид қобилятини аниқлаш учун ўрнатилади. Харид қобилятининг паритети назарияси Густав Кассель⁹ томонидан ишлаб чиқилган. Унга мувофиқ валюталар курсларининг табиий баҳоси харид қобиляти паритетига мосдир.

Масалан, агар А валютаси курсининг Б валютасига нисбатан паритети юқори бўлса товарларни Б мамлакатада харид қилиш ва уларни А мамлакатига экспорт қилиш манфаатлидир. Бу А мамлакатада товарлар таклифини, Б мамлакатада эса товарлар талабини, Б мамлакати валютасига талабни ва А мамлакатига нисбатан валюта таклифини кўпайтиради. Натижада валюталар курслари паритет нисбатига қайтади.

Мисол: Айтайлик, Ўзбекистонда товар бирлигининг нархи 4000 сўм, АҚШда – 2 доллар бўлса, бунда сўмнинг долларга нисбатан курси 1 АҚШ долларига 2000 сўмни ташкил этиши керак. Агар валюта курси 1 доллар учун 1750 сўм бўлса, товарни Россияда харид қилиш (4000 сўм), АҚШда эса сотиш (2 доллар) фойдалидир. Чунки 2 долларни жорий курс бўйича 3500 сўмга алмаштириш, бундай ҳар бир битимда товар бирлигига 500 сўмни ташкил этадиган даромад олиш имкониятини беради. Тегишли равишда АҚШда товар нархи арзонлашади, Ўзбекистонда товар нархи қимматлашади, долларнинг сўмга нисбатан курси эса пасаяди. Натижада нархлар ва курсларнинг янги даражасида мутаносибликка эришилади.

Харид қобилятининг паритети моделининг амал этиши фақат товар ва пулларнинг эркин ҳаракат қилиши шароитларидагина имконияти борлиги ҳисобга олинандиган бўлса, амалиётда валюта курслари паритетдан жиддий

⁹Карл Густав Кассель (*Karl Gustav Cassel, 1866-1945*) — швед иқтисодчиси, Стокгольм мактабининг вакили. Асосий асарлари: “Социал иқтисоёт назарияси» (“Theoretische Sozialökonomie”, 1918), “Иқтисодиёт фанининг фундаментал ғоялари” (“Fundamental Thoughts in Economics”, 1925).

равишда оғиши мумкин (бож тўловлари, экспорт ва импорт чекловлари, транспорт чиқимлари қанчалик юқори бўлса валюталарнинг номинал курси билан уларнинг паритети миқдори ўртасидаги фарқ шунчалик катта бўлади). Бунда биржада у ёки бу валютага талаб, яна бошқа кўпгина омиллар ҳам ҳисобга олиниши керак.

ЯИМ қуйидаги усулларда ҳисоблаб чиқилади:

даромадлар бўйича: ЯИМ = Миллий даромад + амортизация + билвосита солиқлар – субсидиялар – хориждан соф омиллик даромад.

Мазкур формула даромадлар бўйича ЯИМни БМТнинг миллий ҳисобварақлари тизимида ифодалайди;

ҳаражатлар бўйича: ЯИМ = Пировард истеъмол + Капиталнинг ялпи жамғарилиши (фирмага инвестициялар: дастгоҳлар, жиҳозлар, заҳиралар харид қилиш, ишлаб чиқариш жойи) + Давлат харажатлари + Экспорт – импорт.

Пировард истеъмол қуйидаги институционал секторлар томонидан ишлаб чиқарилган шахслар ёки жамиятнинг пировард эҳтиёжларини қондиришга харажатларини қамраб олади:

- уй хўжалиги сектори;
- давлат ҳокимияти органларининг сектори;
- уй хўжалиқларига хизмат кўрсатадиган хусусий нотижорат ташкилотларининг сектори.

Ҳозирги вақтда ЯИМ ҳажми мамлакат ҳудудида яратилган қўшимча қиймат жамланмаси сифатида (бунда ҳам ишлаб чиқариш, ҳам хизмат кўрсатиш соҳасидаги қўшимча қиймат назарда тутилади) ҳисоблаб чиқилади. Қўшимча қиймат корхона даромадлари билан моддий харажатлар ўртасидаги тафовут сифатида баҳоланади ва маҳсулот (хизмат) ҳисобидан тўланадиган билвосита солиқлар ҳисобга олинмайди. Натижада ЯИМнинг умумий ҳажми ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида қайд этилган қўшимча қиймат йиғиндисидан фарқ қилади. Чунки бунда соф билвосита солиқлар (бизнесга давлат томонидан ажратиладиган субсидиялар айириб ташланган билвосита солиқлар) қўшимча қиймат йиғиндисидан чиқариб ташланган бўлади..

ЯИМ кўрсаткичи мамлакат иқтисодиётига инвестициялар киритиш мақсадга мувофиқлиги нуқтаи назаридан бу давлатдаги жорий вазиятни акс эттиради.

Ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) – мамлакатда йил давомида ишлаб чиқарилган пировард (тайёр) маҳсулотнинг бозор нархларидаги қийматини ифода этадиган, энг кенг тарқалган умумлашма макроиқтисодий кўрсаткичларидан биридир. ЯММга муайян давлатга тегишли ишлаб чиқариш омилларида фойдаланилган ҳолда ҳам шу мамлакатда, ҳам чет элларда яратилган маҳсулот қиймати киритилади.

Аҳоли жон бошига ЯИМ ва ЯММ иқтисодий ривожланиш даражасининг асосий кўрсаткичлари ҳисобланади. *Аҳоли жон бошига ЯИМ* иқтисодий ривожланиш даражасини кўрсатади. Шу билан бирга мазкур кўрсаткичда ишлаб чиқаришнинг тармоқ таркиби, ишлаб чиқарилаётган товарларнинг сифати, маҳсулот бирлигига материаллар ва энергия сарфининг самарадорлиги ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Мутахассисларнинг фикрига кўра, ЯИМ, шу жумладан аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМ ҳажми иқтисодиёт ривожланганлигининг энг мақбул кўрсаткичи ҳисобланмайди. Чунки мазкур индикатор турмуш сифатини яхшилаш ёки барқарорлаштириш учун фақат даромадлар ва харажатлар ҳажмини ҳисобга олади. Лекин ушбу кўрсаткичлар ёрдамида аҳоли жон бошига даромадлар ёки харажатларнинг тақсимланишини аниқлашнинг имконияти йўқ.

Мамлакатнинг миллий даромади амортизация тўловлари (асосий фондларнинг ейилиши) ва билвосита солиқлар айириб ташланган ҳолдаги ялпи миллий маҳсулотга тенгдир. Миллий даромадни иккинчи бир усулда - иш ҳақи, саноат ва савдо фойдаси, киритилган капитал учун фоиз ва ер рентаси сифатидаги бир йиллик барча даромадлар йиғиндиси сифатида аниқлаш мумкин.

Миллий даромад мамлакат иқтисодий ривожланишининг энг муҳим умумлашма кўрсаткичларидан биридир. Миллий ҳисобварақлар тизимида 1993 йилга қадар ялпи миллий даромад ялпи миллий маҳсулот деб номланиб келган. Ялпи миллий даромад асосий воситаларининг ейилиши айриб ташланса, *соф миллий даромад* (илгари бу соф миллий маҳсулот деб аталарди) ҳосил бўлади. Миллий даромаднинг ялпи ички маҳсулотдан асосий фарқи шундан иборатки, миллий даромад – бу даромадлар кўрсаткичи бўлиб, иқтисодиёт барча секторлари бирламчи даромадларининг йиғиндисини ифода этади. Ялпи қўшимча қиймат ва ялпи ички маҳсулотга эса ишлаб чиқариш кўрсаткичлари сифатида қаралади.

“Ялпи миллий даромад” ва “соф миллий даромад” атамалари маҳсулот ишлаб чиқариш билан эмас, балки даромадлар категорияси билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлар моҳиятини тўлароқ ифода этади. Одатда иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда олинган ва хорижга берилган бирламчи даромадларнинг сальдоси ижобий, ривожланаётган мамлакатларда эса салбий бўлади. Шунинг учун ривожланган мамлакатларда ялпи миллий даромад ялпи ички маҳсулотга қараганда ортиқроқ, ривожланаётган мамлакатларда эса камроқ бўлади. Бойроқ бўлган ривожланган мамлакатлар молиявий ва моддий ресурсларни тақдим этиш орқали ривожланиётган мамлакатларда улардан фойдаланганлиги ҳисобига даромад топиши туфайли шундай бўлади.

Аҳолининг *турмуш даражаси* ва *турмуш сифати* кўрсаткичлари мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ривожланишининг даражасини акс эттиради.

Аҳоли турмуш даражаси дейилганда, одамларнинг зарур моддий ва маънавий неъматлар билан таъминланганлиги, улар истеъмоли ва эҳтиёжлари қондирилганлиги даражаси тушунилади. Турмуш даражаси:

- тор маънода – аҳолининг истеъмол эҳтиёжлари қондирилганлиги, истеъмолнинг топилган даромад ва қилинган харажат орқали қондирилиши;
- кенг маънода – инсон ривожланишиш даражаси (саломатлик, эҳтиёжларни қондириш имкониятлари) ва унинг яшаш шарт-шароитлари (атроф-муҳит, хавфсизлик) англанади.

Одатда аҳоли турмуш даражаси қуйидагича таснифланади:

- *фаровонлик* (инсон баркамол ривожланишини таъминловчи неъматлардан тўлиқ фойдаланиш имконияти);
- *нормал даража* (инсон жисмоний ва интеллектуал қобилиятларини такрор ҳосил қилишни таъминловчи илмий асосланган оқилона истеъмол даражаси);
- *камбағаллик* (иш кучини такрор ҳосил қилиш учун моддий неъматлардан уларнинг қуйи чегараси доирасида фойдаланиш имконияти);
- *қашшоқлик* (моддий неъматлардан биологик мезонлар асосида минимал даражада фойдаланиш).

2. Инсон ишлаб чиқариш фаолиятининг асосий мақсади

Юқорида қайд қилинганидек, иқтисодий ўсиш ялпи ички маҳсулот ижобий динамикаси асосида миллий ишлаб чиқариш реал ҳажмининг узок муддатли ўзгаришидир. Миллий ишлаб чиқариш реал ҳажмининг барқарор ўсиши эса иқтисодиёт тармоқлари ривожланганлиги даражасига боғлиқдир.

Жаҳон мамлакатлари ўз ривожланиш даражаси бўйича одатда қуйидаги босқичларда деб ҳисобланадилар:

- *иқтисодий ривожланишининг саноат ривожланишидан олдинга босқичида*. Бу босқичда иқтисодий ривожланишнинг асосий харақатлантирувчи кучи иқтисодиётнинг аграр сектори ҳисобланади;
- *иқтисодий ривожланишининг саноат ривожланиши босқичида*. Бу босқич асосини саноат ишлаб чиқариш ва фан-техника тараққиёти ташкил этади;
- *иқтисодий ривожланишининг саноат ривожланишидан кейинги босқичида*. Бу босқичда юқори фан сиғимига эга тармоқлар, шу жумладан ахборот технологиялари биринчи даражали аҳамият касб этади.

Саноати ривожланган жамият назариясига кўра, бошланғич босқичда саноат секторининг ўсиши асосан оммавий ишлаб чиқариш ҳисобига таъминланади. Фан-техника тараққиёти юқори технологияли тармоқларни ривожлантиришни рағбатлантиради, ишлаб чиқаришнинг механизациялаштирилиши ва автоматлаштирилиши ходимлар малакасига талабни оширади. Меҳнат жараёнлари механизациялаштирилиши ва автоматлаштирилиши натижасида мазкур тармоқдан бўшатилаётган

хордимлар хизмат соҳасига ўтадилар ва жамият босқичма-босқич саноат ривожланишидан кейинги ҳолатга ўтади.

Саноати ривожланган жамиятида иқтисодий ўсиш ва инсонни ривожлантириш хусусиятига саноатдаги таркибий ўзгаришлар таъсир кўрсатади. Жаҳондаги кўпгина мамлакатларнинг тажрибаси саноатни ривожлантириш таркибий ўзгаришларнинг уч босқичи орқали рўй беришидан далолат беради:

1. *Меҳнат сарфи юқори бўлган ишлаб чиқаришни ривожлантириши.* Ушбу жараён, бир тарафдан, иш хақи даражаси паст бўлишини назарда тутаяди, бу ўз навбатида оилаларнинг даромадига ва инсонни ривожлантиришга салбий таъсир кўрсатади. Иккинчи томондан, иш жойлари сонининг кўпайтирилиши иш билан бандликни рағбатлантиради. Бу аҳоли сони барқарор юқори даражада кўпайиб борадиган ҳамда фан ва технология етарли даражада ривожланмаган кўпгина ривожланаётган мамлакатлар учун хосдир. Айтиш пайтда кўп меҳнат сарфи талаб қиладиган тармоқларнинг устуворлиги инсонни ривожлантириш даражасини мутаносиб тақсимлаш муаммосини ҳал этишга ёрдам беради.

2. *Капитал сизими юқори бўлган ишлаб чиқаришларни ривожлантириши* иш хақи ва даромад даражаси юқорироқ бўлишини таъминлайди, бу эса инсонни ривожлантириш имкониятларини кенгайтиради. Айтиш пайтда бундай ривожланишда ушбу ишлаб чиқаришлардаги капиталнинг улуши иш кучи салмоғидан юқори бўлади. Бу эса иш билан бандликка салбий таъсир кўрсатади.

3. *Фан сизими юқори бўлган ишлаб чиқариши* юқори капитал сизими хусусиятига эгадир. Юқори меҳнат унумдорлиги ва рентабеллик инсонни ривожлантириш салоҳиятини сезиларли даражада оширишни таъминлайди.

Ўзбекистонда маъмурий-буйруқбозлик тузумидан бозор иқтисодиётига ўтишда Президент И.А.Каримов томонидан ишлаб чиқилган, “*ўзбек модели*” номини олган ислохотлар амалга оширилмоқда. Мазкур моделнинг принциплари қуйидагилардан иборатдир:

● *иқтисодиётни мафкурадан холи этиши, унинг сиёсатдан устунлигини таъминлаш;*

● *давлатнинг бош ислохотчи вазифасини бажариши, яъни ислохотлар ташаббускори бўлиши ва уларни мувофиқлаштириб бориши;*

● *қонун устуворлигини таъминлаш;*

● *кучли ижтимоий сиёсат юритиши;*

● *ислохотларни босқичма-босқич ва изчил олиб бориши.*

Мамлакатда бу илмий асосланган, пухта ишлаб чиқилган ва собитқадамлик билан изчил амалга оширилаётган ислохотлар туфайли ишлаб чиқариш оммавий равишда пасайиб кетиши, ички ва ташқи давлат қарзи ҳаддан ташқари ортиши, аҳолининг турмуш даражаси кескин камайишига йўл қўйилмади.

1997-2003 йилларда мамлакат иқтисодиёти йилига 3,8 % – 5,2% ўсиш даражасида ривожланиб борди. 2004 йилдан бошлаб қулай тадбиркорлик

муҳитини яратиш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилашга қаратилган иқтисодий ислохотларнинг чуқурлаштирилиши натижасида Ўзбекистонда йилига 7,0 % – 9,0% даражасида барқарор иқтисодий ўсиш суръатлари таъминланмоқда. Жумладан, Ўзбекистонда ЯИМнинг ўсиши суръатлари 2008 йилда 9,0%, 2009 йилда - 8,1%, 2010 йилда эса 8,5%, 2011 йилда 8,3 % ни ташкил этди.

Мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришда қўлга киритилган натижалар Халқаро валюта жамғармаси, Жаҳон банки, Осиё тараққиёт банки ва бошқа нуфузли халқаро молия ташкилотлари томонидан юксак баҳоланмоқда. Халқаро валюта жамғармасининг баҳолаш миссияси баёнотида жумладан бундай дейилади: “Ўзбекистон жадал ўсишга эришди ва глобал молиявий инқирозга қарши самарали чоралар кўрди. Кейинги беш йилда Ўзбекистонда ўсиш суръатлари ўртача 8,5 % ни ташкил этди ва бу Марказий Осиёдаги ўртача ўсиш кўрсаткичидан юқоридир”.

2011 йилда 2000 йилга нисбатан миллий ялпи ички маҳсулот ҳажми икки баробарга (харид қобилияти паритети бўйича ушбу даврда ЯИМ нинг ўсиши 2,6 ортди), аҳоли жон бошига ҳисоблаганда эса 1,7 мартабага кўпайди. 2000-2011-йиллар мобайнида ялпи ички маҳсулот ҳажми 2,1 баробар ошди. Мазкур кўрсаткич бўйича Ўзбекистон дунёнинг иқтисодиёти жадал ривожланаётган мамлакатлари қаторидан жой олди.

Ўзбекистонда тадбиркорлик муҳити жиддий равишда яхшиланганлиги, иқтисодий ўсиш юқори суръатлари барқарор хусусиятга эгалигини инвестициявий фаоллик кўрсаткичлари яққол исботлаб турибди. Хусусан, 1990 - 2000 йилларда ўзлаштирилган капитал қуйилмаларнинг ҳажми 3,8 баробарга ортди, 2010 йилда эса мамлакат иқтисодиётида ўзлаштирилган капитал қуйилмаларнинг ҳажми 9,7 млрд АҚШ долларига тенг бўлди. Бу кўрсаткич 1990 йилга нисбатан 11,6 ортди.

Мамлакатда корхоналарни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш ҳамда замонавий, юксак технологияларга асосланган янги ишлаб чиқаришни ташкил этишни тезлаштириш борасида фаол инвестиция сиёсати юритишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. 2011 йилда молиялаштиришнинг барча манбалари ҳисобидан қиймати 10,8 млрд. АҚШ долларидан ортиқ капитал қўйилмалар ўзлаштирилди. Инвестицияларнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 23,9 % га етди.

2011 йилнинг ўзида иқтисодиётнинг реал секторига 2,9 млрд. АҚШ доллари ҳажмида хорижий инвестициялар жалб қилинди, уларнинг 78,8 % тўғридан-тўғри хорижий инвестициялардир.

Иқтисодиётга инвестицияларни жалб этиш қулай инвестиция муҳитига боғлиқдир. Инвестиция муҳити қулай бўлишини қуйидаги асосий омиллар белгилайди:

- хорижий инвестицияларни жалб этиш бўйича давлат сиёсати ҳамда бу масалада мавжуд имтиёзлар;
- ресурс-хомашёлар (асосий турдаги табиий ресурслар билан таъминланганлик даражаси);

- ишлаб чиқариш (мамлакатдаги хўжалик фаолияти натижаларининг жамланмаси);
- истеъмол (аҳолининг жамланма харид қобилияти);
- инфратузилма (мамлакатнинг жўғрофий жойлашиши, инфратузилмаларнинг ривожланганлиги даражаси); - малакали иш кучи мавжудлиги ҳамда ўртача иш ҳақи даражаси;
- иқтисодий конъюктуранинг ҳолати;
- ички бозорнинг ривожланганлиги, ишлаб чиқарилган маҳсулотларни ташқи бозорда сотиш имкониятлари;
- кредит тизими, солиққа тортиш даражаси;
- интеллектуал салоҳият (аҳолининг таълим даражаси);
- институционал (фан-техника ютуқлари жорий этилишининг даражаси).

Чет эл инвестициялари Ўзбекистон Республикаси ҳудудида турли шакл ва усулларда амалга оширилиши мумкин. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси юридик ва (ёки) жисмоний шахслари билан биргаликда ташкил этилган хўжалик жамиятлари ва ширкатлари, банклар, суғурта ташкилотлари ва бошқа корхоналарнинг низом жамғармалари ва бошқа мулкида ҳиссадорлик асосида иштирок этиш;

- тўлалигича чет эл сармоядорларига тегишли бўладиган хўжалик жамиятлари ва ширкатлари, банклар, суғурта ташкилотлари ва бошқа корхоналарни ташкил этиш ва ривожлантириш;

- Ўзбекистон Республикаси резидентларининг мулки, акциялари ва бошқа қимматли қоғозлари, шу жумладан қарз мажбуриятларини сотиб олиш;

- интеллектуал мулк ҳуқуқига, шу жумладан, муаллифлик ҳуқуқига, патентлар, товар белгилари, фойдали моделлар, саноат намуналари, фирма номлари ва ноу-хауга, шунингдек ишонч(гудвилл)га инвестиция киритиш;

- концессияларни, шу жумладан, табиат ресурсларини разведка қилиш, ишлаб чиқиш, казиб олиш ёхуд фойдаланиш ҳуқуқини сотиб олиш;

- савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари мулкига эгалик қилиш, турар-жой биноларини улар жойлашган ер участкалари билан, шунингдек ердан (шу жумладан ижара асосида) ва табиат ресурсларидан фойдаланиш ҳуқуқини сотиб олиш.

Ўзбекистон Республикасида инвестициялар киритиш шакллари бўйича бирон-бир чеклашлар мавжуд эмас. Чет эл сармоядорлари мамлакат ҳудудида амалдаги қонунчиликка мувофиқ равишда ҳар қандай ташкилий-ҳуқуқий шакллардаги корхоналарни ташкил эта оладилар.

Бугунги кунда чет эл сармоядорларига инвестиция киритишнинг куйидаги шакллари таклиф этилади:

- қўшма корхона ташкил этиш;
- 100 % чет эл капиталига эга корхоналар ташкил этиш;
- хусусийлаштирилаётган корхоналар акциялари бир қисми ёки тўла пакетини сотиб олиш.

Қуйидаги шартларга жавоб берадиган янги ташкил этилаётган корхоналар чет эл инвестициялари киритилган корхоналар деб эътироф этилади:

- корхона низом фонди камида 150,0 минг АҚШ долларига тенг бўлган миқдор;
- корхона таъсисчиларидан бири чет эл юридик шахси бўлган корхона;
- чет эл инвестицияларнинг улуши корхона низом фондининг камида 30,0% ни ташкил этадиган корхона.

Бундан ташқари агар чет эл инвестициялари киритилган корхона ўз даромадларининг 60,0 % дан кўпроғини ишлаб чиқарган маҳсулотини сотиш ёки кўрсатган хизматидан олса, бу корхоналар чет эл инвестициялари киритилган ишлаб чиқариш корхоналари деб ҳисобланади. Бундай корхоналарга қўшимча солиқ, бож имтиёзлари ва бошқа имтиёзлар ҳамда рағбатлантириш омиллари берилади.

Мамлакатдаги амалдаги қонунчиликка мувофиқ тўғридан-тўғри чет эл инвестициялари тушунчаси қуйидагиларни мужассамлаштирган:

- хорижий сармоядорлар томонидан моддий ва номоддий неъматларни ҳамда уларга ҳуқуқни, шу жумладан, интеллектуал мулкка ҳуқуқни киритиш;
- чет эл сармоядорлари томонидан ҳар қандай чет эл инвестицияларидан олинган даромадни тадбиркорлик объектлари ва фаолиятнинг бошқа турларига киритиш.

Шу биланг бир қаторда жами инвестицияларнинг 73,0 % дан ортиғи мамлакатнинг ички манбалари ҳисобидан – корхоналар ва аҳоли маблағлари, инвестиция жараёнларида тобора фаол иштирок этаётган тижорат банклари кредитлари, шунингдек, давлат бюджети ва бюджетдан ташқари жамғармалар маблағлари ҳисобидан шакллантирилаётганлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Давлат макроиқтисодий барқарорликни мустахкамлаш мақсадларида иқтисодиётнинг базовий тармоқлари: нефть, газ, олтин қазиб олиш, рангли металлургия, кимё ва нефть–кимё саноатини жадал ривожлантириш чораларини кўрди. Натижада Ўзбекистон саноатининг тармоқ таркибида чуқур ўзгаришлар рўй берди.

Иқтисодиётнинг барқарор юқори суръатларда ўсиши, иш хақи, пенсиялар, стипендиялар ва нафақалар миқдорининг мунтазам равишда қайта кўриб чиқилиши аҳоли даромадлари кўпайиши, турмуш сифати яхшиланишини таъминламоқда. Бу аҳоли турмуш даражасининг жон бошига кўрсаткичлари жиддий равишда ортганлигида ўзининг ёрқин ифодасини топмоқда.

Ўзбекистонда кучли ижтимоий сиёсатни изчил амалга ошириш 1990 йилдагига нисбатан энг кам иш хақи миқдорини 2,6 баробарга, энг кам пенсия миқдорини эса 5,9 баробарга кўпайтирилишини таъминлади.

Аҳоли фаровонлигининг энг муҳим умумлашма кўрсаткичи оила истеъмол бюджетининг ҳажми ва таркиби ҳисобланади. У оилалар жамланма даромадларининг ҳажми ва таркибига боғлиқдир.

Даромадларнинг бу янги турлари катта ижобий аҳамиятга эгадир. Чунки аҳоли тадбиркорлик фаоллигининг ортиши оилалар жамланма даромадлари жадал ва барқарор ўсиши учун бозор рағбатларини яратади, шунингдек боқимандаликни, даромадлардаги текисчилик даражасини камайтиради.

Ўзбекистонда бозор муносабатларининг шакллантирилиши ва ривожлантирилиши жараёнида аҳолининг жамланма харажатлари таркибида янги модда – тадбиркорлик фаолиятига сарфлар пайдо бўлди. Уларнинг салмоғи жозирги вақтда жами харажатларнинг 8,5 % ни ташкил этади. Моҳият жихатидан бу уй хўжалиқларининг хусусий мулк асосида ўз даромадларини шакллантириш ва кўпайтириб бориш имкониятини берадиган асосий капиталнинг энг самарали шаклидир.

3. Инсон тараққиёти концепциянинг юзага келиши ва шаклланиши

Иқтисодиёт бўйича 1998 йилги Нобель мукофотининг лауреати Амартия Сен¹⁰нинг назарий ишланмалари инсон салоҳиятини ривожлантириш муаммосига улкан таъсир кўрсатди. У томонидан 1989 йилда “Ривожланиш имкониятларини кенгайтириш сифатида” асари эълон қилинди. Бу асарда “имконият нуқтаи назаридан” ёндашиш деб номланган усулдан қўлланилган эди.

А.Сен ривожланиш жараёнини фақат моддий ёки иқтисодий фаровонликнинг ортиши нуқтаи назаридан эмас, балки инсон имкониятларини кенгайтириш жараёни сифатида таҳлил этди. Унинг нуқтаи назарига кўра, жамиятдаги турмуш даражасини даромадларнинг ўртача даражасига қараб эмас, балки одамларнинг ўзлари муносиб деб ҳисоблаган ҳаёт кечиришлари учун мавжуд имкониятлари бўйича баҳолаш лозим. Ҳиндистонлик иқтисодчи ижтимоий ривожланишнинг мақсади ишлаб чиқаришни чексиз кўпайтириш эмас, балки одамларнинг кўпроқ иш бажариш, билимларни эгаллаш, узоқ умр кўриш, касалликлардан ҳоли бўлиш ва ҳоказолар учун имкониятлар яратишда деб ҳисоблади: “Баҳолаш тизимининг энг муҳим вазифаларидан бири – инсон кадриятларини ҳисобга олишдир. 1980–йилларда ва ундан кейин “инсонни ривожлантириш” вазифасини мазкур муаммони онгли равишда қараб чиқиш ҳамда ҳаётимизда энг катта аҳамиятга эга бўлган эркинликлар ва имкониятларни кенгайтиришга алоҳида эътибор бериш зарур. Вазият тақозоси билан одамлар имкониятлари чегаралаб қўйилган ҳаётий доираларни кенгайтириш ҳозирги даврда инсонни ривожлатиришнинг асосий вазифаси ҳисобланади”¹¹.

¹⁰Амартия Кумар Сен (Amartya Kumar Sen, 1933 йилда туғилган) – ҳиндистонлик иқтисодчи, “фаровонлик иқтисодий назариясига ҳиссаси учун” 1998 йилги Нобель мукофоти лауреати. Асосий асарлари: “Камбағаллик ва очлик” (“Poverty and Famines”, 1981), “Тенгсизлик муаммосига қайтиш” (“Inequality Reexamined”, 1992), “Ривожланиш эркинлик сифатида” (“Development as Freedom”, 1999).

¹¹Амартия Сен. Развитие как расширение человеческого выбора, 1989.

А.Сен концепциясида ривожланишга марказида инсон бўлган жараён сифатида қаралади.

Кейинчалик бу ва бошқа ғоялар Бирлашкан Миллатлар Ташкилоти Ривожланиш дастурининг экспертлар гуруҳлари томонидан бирлаштирилиб, инсонни ривожлантиришга концептуал ёндашув асосини ташкил этди. Мазкур ёндашув 1990 йилги *Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги глобал маърузада* ўз ифодасини топди.

БМТ Ривожланиш дастурининг таърифича: “Инсонни ривожлантириш – одамларни кенгроқ танлаш имконияти билан таъминлаш жараёнидир. Бундай танлов чексиз бўлиши ва вақт ўтиши билан ўзгариши принципиал аҳамиятга эгадир. Бироқ ривожланишнинг барча даражаларида узоқ ва соғлом ҳаёт кечириш, билимларни эгаллаш ва муносиб турмуш кечириш учун зарур бўлган ресурслардан фойдаланиш имкониятлари инсонни ривожлантиришнинг асосий моҳиятидир. Агар инсонда бундай асосий танлов бўлмаса, у бошқа имкониятлардан ҳам фойдалана олмайди”¹².

Мазкур концепция инсонни ривожлантиришга икки томонлама ёндашувни кўзда тутди. Бу, бир томондан, соғлиқни мустаҳкамлаш, билимларни эгаллаш, касб кўникмаларини такомиллаштириш орқали инсон имкониятларини кенгайтириш бўлса, иккинчи тарафдан, одамлар томонидан эгалланган қобилиятларини ишлаб чиқариш, маданий, сиёсий фаолияти ва дам олиш мақсадлари учун ишлатишдир. Бошқача қилиб айтганда, мазкур концепция инсонни ривожлантиришга фақат ишлаб чиқариш фаолияти учун ресурсларни шакллантириш ва моддий бойликларни кўпайтиришга интилишнинг ўзинигина қамраб олмайди.

Инсонни ривожлантириш концепциясининг асосий усуллари Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Мингйиллик ривожланиш декларациясида эълон қилинган эди. Мазкур декларацияда XXI асрда халқаро муносабатлар учун қатор асосий қадриятлар ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиши кўрсатилган. Мазкур қадриятларга қуйидагилар тааллуқлидир:

Эркинлик. Эркаклар ва аёллар очликдан ва зўравонлик кўрқуви, зулм ва адолатликсиздан ҳоли бўлган, инсон учун муносиб шароитларда яшаш ва болаларини тарбиялаш ҳуқуқига эгадирлар. Халқнинг кенг иштироки ва иродасига асосланган бошқарувнинг демократик шакли бу ҳуқуқларнинг энг яхши қафолати ҳисобланади.

Тенглик. Бирорта ҳам одам, бирорта ҳам мамлакат ривожланиш неъматларидан фойдаланиш имкониятларидан маҳрум қилинмаслиги керак. Эркаклар ва аёллар ҳуқуқлари ва имкониятларининг тенглиги қафотланиши зарур.

Бирдамлик. Глобал муаммолар тенглик ва ижтимоий адолатнинг асосий принципларига мувофиқ, чиқимлар ва масъулиятни адолатли тақсимлаш асосида ҳал этилиши керак. Азоб чекаётганлар ёки энг ноқулай шароитга

---

¹² ПРООН. Доклад о человеческом развитии за 1990 г. //http: //www.undp.org.

тушиб қолганлар энг қулай вазиятда бўлганлар томонидан ёрдам олиш имкониятига эга бўлишлари керак.

Сабр-тоқатлилиқ. Динлар, маданиятлар ва тиллар хилма-хиллигига қарамасдан одамлар бир бирларини ҳурмат қилишлари керак. Жамиятлар доирасида ва жамиятлар ўртасидаги тафовут кўрқитишга ҳам, таъқиб қилишга ҳам асос бўлмаслиги зарур, балки бу турфаликка инониятнинг энг қимматли бойлиги сифатида ёндашилиши зарур. Жаҳон маданияти ҳамда барча цивилизациялар ўртасидаги мулоқот фаол рағбатлантириб борилиши керак.

Табиатга ҳурмат. Барқарор ривожланиш қоидаларига мувофиқ, барча тирик мавжудот ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш ҳамда улардан оқилона фойдаланиш негизига эҳтиёткорлик қўйилиши лозим. Фақат шу йўл билангина бизга табиат томонидан инъом этилган улкан бойликларни келгуси авлодлар учун сақлаб қолиш мумкин. Ҳозирги ишлаб чиқаришнинг ва истеъмолнинг беқарор моделлари келажакда бизнинг фаровонлигимиз ва авлодларимизнинг фаровонлиги манфаатларида ўзгартирилиши керак.

Умумий мажбурият. Глобал иқтисодий ва ижтимоий ривожланишни бошқариш, шунингдек халқаро тинчлик ва хавфсизликка таҳдидларни бартараф этиш бўйича масъулият жаҳон халқлари ўртасида тақимланиши ҳамда кўп томонлик асосида амалга оширилиши зарур. Мазкур ишда жаҳондаги энг универсал ва энг ваколатли ташкилот ҳисобланган Бирлашган Миллатлар Ташкилоти марказий роль ўйнаши лозим¹³.

Жаҳондаги турли мамлакатларда турмуш сифатини баҳолаш учун покистонлик иқтисодчи Маҳбуб ул-Ҳақ¹⁴ бошчилигидаги БМТ экспертлар гуруҳи томонидан интеграл кўрсаткич – *Инсон салоҳиятини ривожлантириш индекси (ИСРИ)* ишлаб чиқилди. Бу ўринда мазкур индекснинг концептуал таркиби Амартия Сан изланишлари натижаси асосида яратилганлигини таъкидлаш керак.

Маҳбуб ул-Ҳақнинг таъкидлашича, “Инсонни ривожлантириш концепцияси бугунги кунда энг яхлит ривожланиш модели ҳисобланади. У иқтисодий ўсиш, ижтимоий инвестициялар, одамлар имкониятларини кенгайтириш, асосий эҳтиёжларни қондириш ва ижтимоий ҳимоя тизимини ташкил этиш, сиёсий ва маданий эркинликлар ҳамда инсон ҳаёти барча бошқа соҳаларини қамраб оладиган ривожланишнинг барча масалаларини мужассамлаштирган. У тор маънодаги технократик ёки ҳаддан ташқари фалсафий концепция эмас. У ҳаётни акс эттиради”.

Мазкур масалада турмуш даражаси (ёки фаровонлик даражаси) билан турмуш сифатини фарқлай олиши керак. *Турмуш даражаси* моддий фаровонлик даражасини, яъни одамларнинг моддий эҳтиёжи

---

¹³БМТнинг Мингйиллик ривожланиш декларацияси (БМТ Бош Ассамблеясининг 2000 йил 8 сентябрдаги 55/2 резолюцияси билан қабул қилинган // <http://www.un.org>.

¹⁴Маҳбуб ул-Ҳақ (1934-1996) – покистонлик буюк иқтисодчи, Инсонни ривожлантириш маърузасининг асочиси, “Иқтисодий режалаштириш стратегияси”, “Инсонни ривожлантириш тўғрисида мулоҳазалар”, “Ривожлантириш мақсадларида ҳамкорлик учун янги асослар” асарларининг муаллифи.

кондирилганлигининг даражасини ифода этади. Унинг мамлакат бўйича ўртача кўрсаткичини аҳоли жон бошига ЯИМ кўрсаткич ифода қилади.

Турмуш сифати эса “номоддий” ёки пулда ифодаланмайдиган ҳамда фақат пул билан белгиланмайдиган хусусиятлар: одамларнинг саломатлиги ва умр кўриш давомийлиги, дам олиш ва бўш вақтини ўтказиш, маданий ривожланиш, ўзлигини намоён қилиш, билимлар ва маънавий бойликнинг бошқа неъматларидан фойдаланиш имкониятларини қамраб олади.

Инсон ҳуқуқларининг умумий принциплари қуйидагилардан иборатдир:

- инсон ҳуқуқ ва эркинликлари унга туғилганидан мансуб, давлат томонидан тақдим этилмаган;

- инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларини тан олиш, уларга риоя қилиш ва ҳимоя қилиш – давлатнинг мажбуриятидир;

- инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларининг давлат томонидан мустаҳкамлаб қўйилган қоидалари халқаро-ҳуқуқий стандартларга мувофиқ бўлиши керак;

- тенглик принципига мувофиқ ҳуқуқ ва эркинликлар ҳаммага ва ҳар бир кишига тенг тақдим этилган;

- инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тўғрисидаги ҳуқуқий нормалар фақат эълон қилиниб қолмасдан, балки бевосита амал этиши зарур;

- инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликлари қонунларнинг мазмунини, моҳияти ва қўлланилишини, давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини белгилаб бериши керак;

- давлат инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларини бекор қиладиган ёки камайтирадиган қонунлар қабул қилмаслиги лозим; бу ҳуқуқлар ва эркинликлар фақат фавқулодда шароитларда чекланиши (асосийларидан ташқари) мумкин;

- инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликлари суд ҳимояси билан кафолатланиши керак;

- инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириш бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузиши керак эмас.

Инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликлари қуйидагилардан иборат:

- базавий (ажратилмайдиган);

- асосий (конституциявий);

- умумэътироф этилган (халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамлаб қўйилганлари).

Инсон ҳуқуқлари ижтимоий муносабатларда намоён бўлишига қараб қуйидагиларга бўлинади:

- шахсий;

- сиёсий;

- ижтимоий-иқтисодий ва маданий.

Аммо амалиётда бундай тавсифлаш рамзий ҳисобланади.

Шахсий ҳуқуқлар кўпинча фуқаро ҳуқуқлари деб аталса ҳам давлат фуқаролигига мансублиги билан бевосита боғлиқ бўлмасдан ҳар бир шахснинг ҳуқуқи ҳисобланади. Улар шахсларнинг фуқаролиги, жинси, ёши,

ирқи, миллий ёки диний мансублигидан қатъи назар туғма ва ажралмас ҳуқуқлар ҳисобланади. Бу ҳуқуқлар инсон ҳаёти, кадр-қиммати ва эркинлигини ҳимоя қилиш учун зарурдир.

1966 йилда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти шафелигида “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт” ва “Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт” қабул қилинди. Бу ва шундан кейин қабул қилинган халқаро битимлар инсон ва фуқаро ҳуқуқларининг халқаро стандарти ҳамда бу ҳақ-ҳуқуқларни таъминлаш кафолатларини тасдиқлади.

Ўзбекистон Республикаси мустақиллика эришганидан сўнг қўшилган биринчи халқаро-ҳуқуқий ҳужжат “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси” бўлди. Ўзбекистон инсон ҳуқуқлари ва манфаатларини ижтимоий ривожланиш ва давлат қурилишининг, ўзининг ички ва ташқи сиёсатининг энг муҳим устувори сифатида белгилаб олди. Ўзбекистон инсон ҳуқуқлари бўйича 60 та асосий халқаро ҳужжатга қўшилгани, БМТ томонидан мазкур соҳада қабул қилинган 6 та асосий халқаро шартноманинг иштирокчиси эканлиги худди шундан далолат беради.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг қоидалари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, миллий қонунчиликларида ўз ифодасини топиб, инсоннинг шахсий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини ишонарли ҳимоя қилишни таъминламоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси “Ўзбекистон халқи инсон ҳуқуқларига ва давлат суверенитети ғояларига содиқлигини тантанали равишда эълон қилиб”¹⁵ сўзлари билан бошланади. Мамлакатнинг Асосий Қонунида мустаҳкамлаб қўйилган Ўзбекистон фуқароларининг шахсий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари принцип жиҳатидан Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси қоидаларига мувофиқдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов кўрсатиб ўтганидек, “Бизнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси энг демократик, халқаро миқёсда эътироф этилган меъёр ва талабларга жавоб беради”, дейиш учун тўла асосларимиз бор”¹⁶.

Мамлакат Конституциясининг иккинчи бўлими тўлалигича инсон ҳуқуқлари бўйича ўзбекча биллди. Бошқача қилиб айтганда, шахсий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларнинг яхлит ва кенг қамровли тизими мустаҳкамланган. Табиийки, инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги бўлим давлат органлари тизимига бағишланган бўлимдан аввал келади. Давлат ҳуқуқларни тақдим этмайди, фуқаронинг ўзи унга эркинлик билан берилган ажралмас табиий ҳуқуқлардан онгли ва маъсулиятли равишда фойдаланади.

¹⁵Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон, 2010. – Б.3.

¹⁶ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.5. - Т.: “Ўзбекистон”, 1996. - Б. 107.

Баҳс мунозаралар учун саволлар

1. У. Ростонинг жамият ривожланишининг асосий босқичлари хусусиятларини айтиб беринг.
2. ЯИМ қандай ҳисоблаб чиқилади?
3. 1978 йилда БМТ томонидан ишлаб чиқилган аҳолининг турмуш сифатини акс эттирадиган халқаро кўрсаткичлар тизими нималарни қамраб олган?
4. С. Кузнец томонидан кўрсатилган иқтисодий ўсишнинг асосий белгилари моҳиятини тушунтириб беринг.
5. Иқтисодий ҳаёт субъекти тўғрисидаги тасаввурларининг эволюцияси нима билан боғлиқ?

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёв Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ҳисобот йил яқунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи. // Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 16 январь, №11.
2. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova, Bakhtiyor Islamov, Masato Hiwatari. Systemic Transformation and Sustainable Human Development: the Case of Uzbekistan. – Jakarta: Gunadarma Publisher, 2016. – 230 p.
3. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova. Human Development. Textbook. – norderstedt, Books on Demand, 2014, 428 p.
4. Macroeconomics and Human Development. – First published, 2013. – 158 p.
5. Инсон тараққиёти. Дарслик. и.ф.д., проф. Қ.Х. Абдурахмонов таҳрири остида. – Т.: Фан ва технология, 2013. – 476 б.
6. Человеческое развитие. Учебное пособие. / под общей редакцией д.э.н., проф. Абдурахманова К.Х. и д.э.н., проф. Жумаева Н.Х. – Т.: “Фан ва технология”, 2012. – 376 с.

2-МАВЗУ. ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ МАСАЛАЛАРИ ТАРМОҒИДА ТАЪЛИМНИНГ ЎЗБЕК МИЛЛИЙ МОДЕЛИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ (2 СОАТ)

Режа:

1. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзбек модели мазмуни ва моҳияти
2. Ўзбекистонда демографик ривожланиш тенденциялари
3. Миллий таълим сиёсатининг ҳуқуқий асослари
4. Инсон тараққиёти масалалари тармоғида таълимнинг ўзбек миллий моделини шакллантириш

Калит сўзлар: таълим тизими, таълим моделлари, таълим сиёсати, демографик ривожланиш

1. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзбек модели мазмуни ва моҳияти

Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий ислохотларни амалга ошириш мураккаб шароитларда олиб борилди. Ички сиёсатда бу ёш мустақил давлатга бир йўла икки муҳим вазифани ҳал этиш: янги давлатчиликни шакллантириш ва кенг кўламли чуқур сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ислохотларни ўтказиш билан боғлиқ эди.

Режали иқтисодиёт ва *бозор иқтисодиёти* – мутлақо ўзгача, бири-бирига асло мос келмайдиган хўжалик тизимларидир. Шу сабабли режали иқтисодиётдан бозор муносабатларига қисқа муддатда ўтишнинг имконияти йўқ. Амалга оширилаётган ислохотлар мавжуд хўжалик механизмини модернизация қилиш ёки такомиллаштиришни эмас, балки эски бир ҳолатдан иккинчи бир, сифат жиҳатдан янги ҳолатга ўтиш мақсадига йўналтирилган эди.

Ўзбекистонда *бозор иқтисодиётини шакллантириш муаммолари* мамлакатнинг қуйидаги ижтимоий-иқтисодий хусусиятлари билан белгиланар эди:

- мураккаб демографик вазият ва айниқса қишлоқ жойларида аҳолининг ҳаёт даражасининг пастлиги;
- иқтисодиёт тармоқларининг асосан хомашёга йўналтирилганлиги;
- ташқи иқтисодий алоқаларнинг шаклланмаганлиги;
- макроиқтисодий сиёсатни амалга оширишда иқтисодий имкониятларнинг чекланганлиги;
- иқтисодиётда маҳсулот асосий турларини ишлаб чиқарадиган йирик корхоналарининг бозордаги монопол ҳолати сақланиб қолганлиги;
- бозор муносабатлари субъектлари сонининг етарли эмаслиги;
- мамлакатнинг айрим минтақаларида экологик вазиятнинг кескинлашганлиги;

- бозор инфратузилмаларининг ривожланмаганлиги ва аҳолининг янги шароитларда тадбиркорлик фаолиятини олиб бориш учун зарур иқтисодий-ҳуқуқий тайёргаликка эга эмаслиги.

Юқорида қайд қилинган муаммоларни ҳал этиш учун, энг аввало, мамлакатда ишлаб чиқилган *ривожланиш концепциясининг* ҳуқуқий асосларини яратиш талаб этиларди. Яъни янги суверен давлат мақомини конституциявий жиҳатдан мустаҳкамлаб қуйиш, мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий ривожланиш йўлининг қонуний асосларини яратиш, янги жамият қуриш, янгиланиш ва тараққиётнинг ўз конституциявий моделини ишлаб чиқиш керак эди.

1992 йилнинг декабрида қабул қилинган *Ўзбекистон Республикаси Конституциясида* бу ўзининг тўлиқ ва мукамал ифодасини топди. Мамлакатнинг Асосий Қонунида:

- конституциявий ғоя ва нормалар ўзбек халқининг чуқур бой тарихининг негизига асосланган, унда буюк аждодларимизнинг кўп асрлик тажрибаси ва маънавий қадриятлари, бой тарихий ҳуқуқий меросига таянилган;

- жаҳон мамлакатларининг ижобий ва илғор конституциявий тажрибаси ҳисобга олинган;

- халқаро стандартларга асосланган инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш ва ҳимоя қилиш механизми кўзда тутилган.

Мустақил Ўзбекистоннинг Асосий Қонуни Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ва бошқа асосий халқаро ҳужжатларнинг принципиал қоидаларини мужассам этган ҳолда, инсон ҳуқуқ ва манфаатлари, унинг эркинликлари давлат манфаатларидан устунлигини мустаҳкамлади, фуқароларимиз учун муносиб ҳаёт шароити яратишни ўзининг туб мақсади этиб белгилади, ижтимоий адолат тамойилларини эълон қилди.

Мазкур ҳужжатда фуқаролик жамияти институтларининг шаклланиши ва ривожланиши, сиёсий партияларнинг эркин фаолияти, кўппартиявийлик тизимининг шаклланиши ва ривожланиши учун ҳуқуқий асос яратилди, сайлов тизимининг асосий тамойил ва механизмларин тасдиқланди, сайлов эркинлиги, одамларимизнинг ўз хоҳиш-иродасини билдириш эркинлиги кафолатлари, ҳар бир фуқаронинг ҳокимиятнинг вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш, уларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи мустаҳкамланди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида қонун устуворлиги, давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлинишининг ҳуқуқий принципи белгилаб берилди, уларнинг мустақиллиги, мустақил ҳокимият тармоғи сифатида ривожланишини кучайтиришга, демократик давлатнинг асосий ҳал қилувчи шарти бўлган ҳокимиятлар ўртасида ўзаро тийиб туриш ва манфаатлар мувозанатининг самарали механизмини шакллантиришга қаратилган қонуний негизи яратилди.

Мамлакатнинг Бош Қонуни Миллий истиқлол ғояси ва умумбашарий кадриятларнинг энг яхши жиҳатларини ўзида мужассам этган ҳолда, миллий анъаналар, она тил, халқнинг бебаҳо кадриятлари ва маданий мероси тикланишини таъминлади, инсоннинг маънавий камол топиши ва ҳар томонлама уйғун ривожланиши учун зарур шарт-шароитлар яратди.

Конституция миллий, кўпукладли иқтисодиёт асосларини мустақкамлади, ўзини оқламаган, бутунлай касодга учраган марказлашган маъмурий-тақсимот тизимидан эркин бозор иқтисодиётига қатъият билан ўтиш учун шароит яратиб, хусусий мулкнинг устуворлигини ўрнатди.

“Ўзбек модел”ининг моҳияти давлат қурилиши ва конституциявий тузумни тубдан ўзгартириш ва янгилаш, иқтисодиётни мафкурадан холи этиш, унинг сиёсатдан устунлигини таъминлаш, давлатнинг бош ислоҳотчи вазифасини бажариши, яъни ислоҳотлар ташаббусқори бўлиши ва уларни мувофиқлаштириб бориши, қонун устуворлигини таъминлаш, кучли ижтимоий сиёсат юритиш, ислоҳотларни босқичма-босқич ва изчил олиб бориш тамойилларига асосланадиган сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ислоҳотларни амалга оширишдан иборатдир.

Мазкур принциплар ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти мақсадлари – инсон манфаатлари устуворлигига асосланган. Ислоҳотларнинг иқтисодий соҳадаги энг асосий вазифалари қаторида ташаббусқорлик ва ишбилармонликни бутун чоралар билан ривожлантириш, тадбирқорликка эркинлик бериш, тажрибалар ва иқтисодий янгиликларни рағбатлантириш, иқтисодий омиллар воситасини ишга солиш, мулк эгалари ҳуқуқларининг давлат йўли билан ҳимоя қилинишини таъминлаш ва барча мулкчилик шакллари – ширкат, давлат, хусусий ҳамда бошқа шакларини ҳуқуқий тенглигини қарор топтириш, иқтисодиётда якка ҳокимликка барҳам бериш, хўжалик юритувчи субъектларнинг мустақиллигини кенгайтириш, давлатнинг хўжалик фаолиятига бевосита аралашувидан воз кечиш, бозорни тартибга солишда иқтисодий воситаларга устунлик бериш белгилаб қўйилди.

Ўзбекистонда *ижтимоий йўналтирилган бозор* – давлат томонидан тартибга солиб туриладиган бозор эканлиги қонидаси асосида иш тутилди. Яъни давлат мураккаб ўтиш даврида иқтисодиёт, айниқса унинг асосини белгилайдиган тармоқлари фаолиятини қўллаб-қувватлаш, нарх-наволарни тартибга солиб туриш, солиқ солиш ва қарз беришда имтиёзлар яратиш, шунингдек бевосита ёрдам кўрсатиши талаб этилади. Шу билан бирга бозор иқтисодиётига ўтиш даврида давлат иқтисодий эркинликларнинг кафолати бўлди, бозор институтларини яратиш учун қулай шароит яратди, ишбилармонлик тузилмалари шаклланиши ва ривожланишини дастаклади, аниқ мақсадга қаратилган тузилма сиёсатини амалга оширди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, мамлакатда *иқтисодий ислоҳотлар* (иқтисодиётни барқарорлаштириш ва таркибий ўзгартиришларни амалга ошириш, банк-кредит тизимини шакллантириш, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, кичик бизнес ва хусусий тадбирқорлик, хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини жадал ривожлантириш, солиқ тизими,

қишлоқ хўжалигини ислоҳ этиш ва ҳоказолар) *демократик ўзгартиришлар* (демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш, сиёсий партияларнинг жамиятдаги ролини кучайтириш, суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ этиш, оммавий ахборот воситаларининг мустақиллигини таъминлаш, жамоатчилик назоратини кучайтириш ва ҳоказолар) билан бирга қўшиб олиб борилди.

Бозор иқтисодиётига ўтишда, биринчи навбатда, *ислоҳотларнинг ҳуқуқий асосини* мустаҳкамлаш чоралари кўрилди. Иқтисодиётнинг турли соҳалари субъектларининг ҳуқуқлари ва иқтисодий эркинлик борасидаги мақомини белгилаб берадиган қонунлар қабул қилинди. Корхоналар тўғрисидаги, кооперация тўғрисидаги, деҳқон хўжаликлари тўғрисидаги, хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисидаги қонунлар шулар жумласидандир.

Бозор муносабатларининг қарор топишини давлат томонидан тартибга солиш тизимида иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлган корхоналар ва фуқароларнинг давлат билан ўзаро муносабатлари механизмини солиқлар тизими орқали белгилаб берадиган қонун ҳужжатлари ҳам қабул қилинди. Корхоналар банкрот бўлишининг қонун йўли билан эътироф этилиши айниқса муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Ижтимоий йўналтирилган бозор ислоҳотлари *миллий иқтисодиётда таркибий ўзгартиришларни* амалга ошириш жараёнида қуйидаги ҳаётий муҳим вазифаларни ҳал этишга қаратилди:

- мамлакат иқтисодий мустақиллигини, айниқса ғалла ва ёқилғи-энергетика мустақиллигини таъминлаш;
- аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектларнинг ғоят муҳим маҳсулот ва товарларга эҳтиёжларини уларни мамлакатнинг ўзида ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш орқали қондириш;
- иқтисодиётнинг мутаносиб ва барқарор ривожланишини таъминлаш;
- бой минерал-хомашё ресурслари ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини чуқур қайта ишлаш орқали миллий иқтисодиётнинг бир тарафламали йўналишига барҳам бериш, тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш ва унинг ички ва ташқи бозорда рақобатбардошлигини таъминлаш;
- мамлакат экспорт салоҳиятини кенгайтириш ва ривожлантириш, ташқи иқтисодий алоқаларда ижобий балансга эришиш, мамлакат олтин-валюта захираларини мустаҳкамлаш;
- меҳнат ресурсларининг иш билан бандлигини таъминлаш, прогрессив технологиялар, тарихий анъаналар ва аҳоли кўникмаларига жавоб берадиган янги иш ўрнлари яратиш;
- тармоқлараро ва тармоқлар ичидаги, шунингдек, ҳудудий номуносабатликни бартараф этиш, мамлакат ҳудудларида ишлаб чиқариш кучларини жадал ривожлантириш, уларни оқилона жойлаштириш ҳамда бошқа устувор вазифаларни ҳал этиш.

Амалга оширилган иқтисодий ислоҳотлар натижасида мамлакатда иқтисодий муносабатларда, айниқса *мулкчиликда* туб ўзгаришлар рўй берди.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш давлат дастурларининг изчил ҳаётга татбиқ этилиши кўп укладли иқтисодий шакллантирди. Бу жараёнлар меҳнат жамоаларининг манфаатларини ҳисобга олган, ижтимоий адолат принципларига қатъий риоя этилган ҳолда, давлат ва жамоатчиликнинг бевосита назорати остида, тасдиқланган махсус дастурлар асосида босқичма-босқич амалга оширилди.

2. Ўзбекистонда демографик ривожланиш тенденциялари

Ҳар бир мамлакатдаги демографик вазият иқтисодий, сиёсий, ижтимоий жараёнларга бевосита таъсир кўрсатади. Туғилиш даражасининг ўсиши муайян вақтдан сўнг меҳнат бозорида иш билан бандлик тегишли равишда ўзгаришига ҳамда давлат бюджетининг ижтимоий эҳтиёжларга харажатлари даражасига, шунингдек таълим ва соғлиқни сақлаш тизими амал этишига ўз таъсирини кўрсатади. Демографик тенденцияларнинг ўзгариши ва инсонни ривожлантириш – ўзаро боғлиқ жараёндир.

Демография (кўхна юнонча “ $\delta\eta\mu\omicron\varsigma$ ” — “халқ” ва “ $\gamma\rho\acute{\alpha}\phi\omicron$ ” — “ёзаман” сўзларидан) — аҳоли такрор ҳосил қилиниши қонуниятлари, унинг ижтимоий-иқтисодий, табиий шароитлар, миграцияга боғлиқлиги, аҳолининг сони, уларнинг ҳудудларда жойлашиши, таркиби, ўзгариши, сабаблари ва мазкур ўзгаришлар оқибатлари тўғрисидаги фандир.

Демографик вазият мураккаб ижтимоий-иқтисодий жараён ҳисобланади. У аҳолининг табиий ўсиши, миллий ва ижтимоий таркиби, миграцияси, меҳнат ресурслари ва уларнинг иш билан бандлиги каби категорияларни мужассамлаштиради.

Демографиянинг предмети аҳолини табиий такрор ҳосил қилиш қонунидир. Умуман олганда, демографиянинг фан сифатида учта муҳим вазифаси ажратиб кўрсатилади:

- демографик жараёнлар тенденциялари ва омилларини ўрганиш;
- демографик прогнозларни ишлаб чиқариш;
- демография соҳасидаги сиёсатни ишлаб чиқиш.

Демографи фани узок вақт давомида амалий эҳтиёжларга мувофиқ аҳоли тўғрисидаги маълумотларни тўплаш, уларни қайта ишлаш ва талқин этиш билан шуғулланиб келган. Демографиянинг ушбу функцияларини бажариши жараёнида унинг тадқиқот усуллари муттасил такоммилашиб борди.

“Демография” атамаси биринчи бор француз олими А. Гийярнинг “Инсон статистикаси унсурлари ёки таққослама демография” (A. Guillard, “*Eléments de statistique humaine ou Démographie comparée*”, 1855) китоби номида пайдо бўлди. Муаллиф демографияга *кенг маънода* — “инсон зотининг табиий ва ижтимоий тарихи” ёки *торроқ маънода* — “аҳоли, унинг умумий ҳаракати, жисмоний, фуқаролик, интеллектуал ва ахлоқ ҳолатини математик англаш” сифатида қараган.

“Демография” атамаси 1882 йилда Женевада бўлиб ўтган Гигиена ва демография бўйича халқаро конгресс номланишида расмий эътироф этилди.

Қадимий даврлардаёқ аҳолини рўйхатга олиш зарурати туғилган. Кўхна Греция, Рим, Хитойда, кейинчалик Ўрта асрларда аҳолишунослик тўғрисидаги билимлар ва тассавурлар мавҳум, тизимсиз бўлганлиги тушунарлидир. Айрим мамлакатларда оилалар, туғилишни тартибга солишга ҳаракат қилиб кўрилган. Ўша даврлардаёқ мутафаккирлар аҳоли сони билан инсон ривожланиши ўртасидаги алоқадорликка эътибор қаратганлар.

Конфуций (милоддан илгари тахминан 551-479 йиллар) ишлов бериладиган экин майдонлари билан аҳоли сони ўртасидаги энг мақбул нисбатни аниқлашга ҳаракат қилиб кўрган. Унинг фикрича, бу нисбатнинг бузилиши қуйидаги сабабларга олиб келиши мумкин бўлган:

- аҳоли сони кам бўлса, экинзорларга ишлов бериш ёмонлашади ва деҳқонлар солиқ тўлашдан бош тортади;

- аҳоли ниҳоятда зич бўлса, одамларнинг қашшоқлашиши, бекорчиларнинг кўпайиши сабабли ижтимоий муаммолар кучаяди.

Бундан аҳоли сони давлат томонидан тартибга солиниши кераклиги ҳамда одамларни аҳоли зич минтақалардан аҳоли кам бўлган ҳудудларга кўчириш масаласини ҳал қилиш талаб этилиши каби хулосалар чиқарилган.

Платон (милоддан аввалги 428-347 йиллар) идеал давлат тўғрисидаги таълимотида эркин фуқароси 5040 нафар бўлган давлат ана шундай моделга жавоб беришини кўрсатган. У никоҳ муносабатларида ҳам муайян тартиб ўрнатишни таклиф этган, жумладан эркеклар фақат 30 ёшдан 55 ёшгача фарзанд кўриши мақсадга мувофиқлигини асослаган. Платон шундай ёзади: “никоҳлар сонини белгилашни ҳамда уруш, касалланиш ва ҳоказоларни ҳисобга олган ҳолда эркеклар сони имконият даражасида муқим бўлиши, давлат имконияти борича катталашмаслиги ҳам, кичиклашмаслиги ҳам чораларини кўришни ҳукмдорлардан сўраймиз”.

Аристотель (милоддан аввалги 384-322 йиллар) ҳам эркин фуқаролари камсонли бўлган давлатни идеал деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, фуқаролар сонининг кам бўлиши ижтимоий уйғунликни таъминлайди, аҳоли ҳаддан ташқари кўп бўлганда эса бунга эришиш мумкин эмас. Аҳолининг ортиқчалиги улар томонидан эътирозлар билдирилиши ҳамда жиноятлар сони кўпайишига сабаб бўлади. Шу бўлае бирга оҳоли кўпайса, фуқароларнинг бир қисми ерга эга бўлмасдан қашшоқлашади.

Демографиянинг фан сифатда чинакам шаклланиши XVII аср иккинчи ярмига тўғри келади. Ана шу вақтда капитализмнинг ривожланиши аҳолишуносликни ўрганишга доимий эҳтиёж туғдирди.

Тарихан олиб қаралганда демографияда илмий ўрганишнинг биринчи объекти одамлар ўртасидаги ўлим бўлди. Авлодлар ўлими ҳақидаги билимлар умр кўриш давомийлигини (туғилиш даражаси муқим бўлса, аҳоли сони ҳам барқарор бўлади) аниқлаш ҳамда ҳаётни суғурталашда умр кўриш давомийлигига боғлиқ равишда суғурта тўловлари миқдорини ҳисоблаб чиқиш имконини берарди.

XVIII асрда айрим мамлакатларда вафот этганлар ва туғилганлар ҳамда аҳоли сонини аниқлашга дастлабки уринишлар кузатилди.

XVIII асрнинг охири - XIX асрнинг бошида АҚШда аҳолини рўйхатга олишнинг замонавий усулига асос солинди, 1790 йилда аҳолини жорий ҳисобга олиш йўлга қўйилди. Демографияда аҳолини такрор ҳосил қилиш тадқиқотларнинг марказий объектига айланди.

Аҳолини такрор ҳосил қилиш – аҳолининг табиий ҳаракати натижасида авлодларнинг армашинишидир. Аҳолини такрор ҳосил қилиш туғилиш ва ўлимлар сонига қараб аниқланади. Демографик жамланма кўрсаткичлар ўзгаришига мувофиқ, аҳоли такрор ҳосил қилинишининг уч асосий тарихий турини ажратиш мумкин.

Улардан биринчиси – *аҳолини такрор ҳосил қилишнинг қадимий туридир*. У ибтидоий жамият учун хос бўлган ва ҳозирги пайтда учрамайди.

Аҳоли такрор ҳосил қилинишининг иккинчи тури – *“анъанавий” ёки “патриархал” такрор ҳосил қилиш туридир*. У аграр жамиятда ҳамда индустриал жамиятнинг илк боқичларида устунлик қилган. Туғилиш ва ўлим даражаси юқорилиги, ўртача умр кўриш давомийлигининг пастлиги бу турнинг асосий белгиларидир.

Кўпболалик анъанавий одат бўлиб, у аграр жамиятда оила яхши амал этишига кўмаклашади. Ўлим даражасининг юқорилиги эса одамлар турмуш даражаси пастлиги, меҳнатнинг оғирлиги, тўйиб овқатланмаслик, тиббиётнинг зарур даражада ривожланмаганлиги оқибатидир. Такрор ҳосил қилишнинг бундай тури ривожланиш даражаси паст бўлган Нигерия, Бангладеш ва айниқса Эфиопия учун хосдир. Эфиопияда туғилиш даражаси - 45,0%, ўлим эса – 20,0 % ни, умр кўришнинг ўртача давомийлиги атиги 43 йилни ташкил этади.

Ривожланаётган давлатларнинг кўпчилигида (Мексика, Бразилия, Филиппин ва бошқалар) кейинги 10 йилликда такрор ҳосил қилишнинг *“анъанавий”* тури жиддий равишда ўзгарди. Ушбу мамлакатларда тиббиётдаги муваффақиятлар туфайли ўлим даражаси 6,0 % – 10,0 % гача пасайди, лекин туғилишнинг анъанавий ҳисобланган юқори даражаси асосан сақланиб турибди. Натижада ушбу давлатларда аҳолининг табиий ўсиши юқори – йилига 2,5 – 3,0 % ни ташкил этади. Аҳолини такрор ҳосил қилишнинг бевосита ана шу - *“ўтиш”* тури XX аср охирида жаҳонда аҳоли сони ўсиши суръатлари юқори бўлишини таъминлади.

Аҳолини такрор ҳосил қилишнинг “замонавий” ёки “оқилона” тури туғилиш даражаси пастлиги, ўлим даражасининг ўртачалиги, аҳолининг табиий ўсиши нисбатан камлиги ва умр кўриш ўртача давомийлигининг юқорилиги хусусиятларига эгадир. Мазкур тур аҳолининг турмуш даражаси ва маданияти юқорироқ бўлган, иқтисодий жихатдан ривожланган давлатлар учун хосдир. Ушбу мамлакатлардаги туғилиш даражасининг пастлиги оилани онгли тартибга солиш билан узвий боғлиқдир. Ўлим даражасига эса аҳоли таркибида катта ёшдагилар салмоғининг юқорилиги таъсир кўрсатади.

Кейинги ярим аср мобайнида демографияни умумий ривожланишнинг иқтисодий ва ижтимоий омиллари нуқтаи назаридан ўрганишга эътибор ортмоқда.

Демографияда *жамланма бирлик* – *инсондир*. Бу бирликнинг белгилари кўп – жинс, ёш, оилавий аҳвол, таълим даражаси, машғулоти тури, миллат ва ҳоказолар. Ушбу белгилар инсон умри давомида ўзгариб боради. Шунинг учун аҳоли миқдорида одамларнинг ёш, жинс таркиби, оилавий аҳвол каби хусусиятлар мужассамлашган. Ҳар бир одам ҳаётидаги ўзгаришлар аҳоли таркибидаги ўзгаришларга ҳам олиб келади. Ушбу ўзгаришлар жамланма ҳолида аҳолининг ҳаракатини ташкил этади.

Аҳоли сони ўсишининг умумий хусусиятини табиий ўсиш белгилайди. Мазкур кўрсаткич туғилганлар билан ўлганлар сони ўртасидаги фарқнинг мутлақ миқдори сифатида ифодаланади. Аҳоли табиий ўсишининг юқори суръатлари, агар бу жараён ўлим даражаси паст шароитларда кечаётган бўлса, қулай демографик вазият сифатида баҳоланади. Бироқ қатор мамлакатларда туғилиш тартибга солинамаслиги оқибатида демографик вазият кескинлашади. Бунда демографик инкирознинг турли белгилари – болалар ва оналар ўлими даражасининг юқорилиги, аҳоли саломатлиги кўрсаткичларининг пастлиги, умр кўриш ўртача давомийлигининг камайиши ва ҳоказолар пайдо бўлади.

Одатда аҳоли ҳаракати уч гуруҳга тасдиқланади:

- *табиий ҳаракат* – бу туғилиш, ўлим сонини қамраб олиб, мазкур вазиятларни ўрганиш бевосита демография ваколатидадир;

- *механик ҳаракат (миграция)* – бу аҳолининг ҳудудлар бўйича ҳаракатланишларининг барча турлари жамланмасидир. Мазкур жараён пировард натижада аҳолининг жойлашиши, зичлиги, мавсумий ва тебранувчан ҳаракатчанлиги хусусиятларини белгилайди;

- *ижтимоий ҳаракат* – бу одамларнинг бир ижтимоий гуруҳдан иккинчисига кўчиб ўтишидир. Ушбу ҳаракат тури аҳоли ижтимоий таркиби такрор ҳосил қилинишини белгилайди.

Миграция ва такрор ҳосил қилиш жараёнлари ўртасида узвий алоқадорлик мавжуддир. Миграция кўчиб юрган одамлар оммасининг туғилиши, никоҳда бўлиши, саломатлиги ва ўлимига таъсир кўрсатади. Ана шу сифатда у аҳолини такрор ҳосил қилишининг омилларидан бирига айланади. Бироқ миграция жараёнларида жўғрофий ва иқтисодий омилларнинг (табиий шароитлар, иқлим, иқтисодий ривожланиш даражаси, ижтимоий инфратузилма ва ҳоказолар) роли такрор ҳосил қилишни кига караганда анча сезиларлидир. Аҳолининг миграцияси – бу, энг аввало иш кучининг миграциясидир.

Халқаро Меҳнат Ташкилоти ҳамда Миграция бўйича халқаро ташкилот меҳнат мигрантларига аҳолининг ўзи истиқомат қиладиган мамлакат бир ҳудудидан иккинчисига ёки бошқа мамлакатга кўчиб бориб, меҳнат фаолияти билан машғул бўлиш таърифини беради. Хусусан, Халқаро Меҳнат Ташкилотининг 1949 йил 1 июлдаги “Кўчманчи меҳнаткашлар тўғрисида”ги

97-Конвенциясига мувофиқ: “кўчманчи меҳнаткаш ишлаш мақсадида бир мамлакатдан бошқасига кўчувчи шахсни англатади”¹⁷.

Халқаро Меҳнат Ташкилоти меҳнат миграциясининг қуйидаги асосий турларини ажратиб кўрсатади:

- *шартнома асосида ишловчилар*. Бу ҳолда мигрантларни қабул қилувчи давлат томонидан уларнинг мазкур мамлакатда бўлиш муддатлари аниқ белгилаб қўйилади. Миграциянинг бу тури асосан иш кучини мавсумий (масалан, қишлоқ хўжалиги, қурилиш) ишларга жалб қилиш билан боғлиқдир;

- *малакали кадрлар миграцияси*. Бунга юқори малакали мутахассислар ёки ишчиларни имтиёзли тартибда (юқори иш ҳақи, бошқа имтиёзлар ҳисобига) ишга таклиф қилиниши мисол бўла олади;

- *ноқонуний миграция*. Бу ноқонуний равишда бошқа мамлакатларда меҳнат фаолияти билан шуғулланишдир;

- *қочоқлар*. Булар тоифасига ҳаёти хавф остида қолиши оқибатида бошқа жойларга кўчишга мажбур бўлганлар киради;

- *кўчманчилар*. Улар доимий яшаш учун бошқа жойга кўчиб борганлардир.

Худуд бўйича ички ва ташқи миграция фарқланади. *Ички меҳнат миграцияси* бир мамлакат миқёсида, минтақалар, туман ва шаҳарлар ўртасида бўлади. *Ташқи меҳнат миграцияси* дейилганда иш кучининг бир давлатдан бошқа давлатга кўчиб ўтиши тушунилади. У қуйидаги хусусиятларга эгадир:

- ривожланаётган давлатлардан ривожланган давлатларга меҳнат миграцияси;

- ривожланган мамлакатлар ўртасида меҳнат миграцияси;

- ривожланаётган мамлакатлар ўртасида меҳнат миграцияси.

Малака бўйича юқори малакали ҳамда паст малакали иш кучи миграцияси фарқланади.

Меҳнат миграцияси *давомийлиги*га қараб:

- *доимий ёки узоқ муддатга* мўлжалланган (бошқа мамлакатга доимий кўчиб кетиш ёки қишлоқ жойларидан шаҳарга доимий яшашга кўчиб кетиш);

- *вақтинчалик* (масалан, шартнома асосида бошқа мамлакатга муайян даврга ишлаш учун бориш);

- *мавсумий* (масалан, қишлоқ хўжалиги ишларига жалб этиш);

- *тебранувчан* (иш кучининг бир худуддан иккинчисига, масалан қишлоқ жойларидан шаҳарларга мунтазам қатнаб ишлаши).

Меҳнат миграцияси, шунингдек, *қонун жиҳатиданқонуний*, яъни мамлакатда амал қилаётган қонунчилик, халқаро ҳуқуқ нормалари, давлатлараро ҳуқуқий битимлар асосида ҳамда *ноқонуний* бўлиши мумкин.

Демографик сиёсат аҳолини такрор ҳосил қилишни тартибга солиш, унинг энг мақбул миқдор ва сифат хусусиятларига эришишга йўналтирилган чораларни назарда тутаяди. Амалда бу соғлом авлодни такрор қилишни билдиради. Демографик ривожланиш дастурлари комплекс хусусиятга эга

¹⁷Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар. –Т. Адолат. 2004. -149 б.

бўлиши ижтимоий ҳаёт омилларининг кенг доирасини қамраб олиши, демографик жараёнларнинг оқибатларини ҳисобга олиши керак. Шунинг учун жаҳон аҳолисининг муаммолари Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг доимий диққат марказидадир. БМТ аҳолишунослик, шу жумладан демографик, иқтисодий ва ижтимоий жараёнларнинг ўзаро муносабати муаммолари соҳасида тадқиқотлар олиб боради, давлатларга демографик дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда кўмаклашади, аҳолишуносликнинг турли масалалари бўйича умумжаҳон конференцияларини ўтказди.

3. Миллий таълим сиёсатининг ҳуқуқий асослари

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 41-моддасига мувофиқ: “Ҳар ким таълим олиш ҳуқуқига эгалар. Бепул умумий таълим олиш давлат томонидан кафолатланади. Мактаб ишлари давлат назоратидадир”¹⁸.

“Таълим тўғрисидаги” Қонунда¹⁹ таълим Ўзбекистон Республикаси ижтимоий тараққиёти соҳасида устувор деб эълон қилинган.

Таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари қуйидагилардани иборатдир:

- таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик характерда эканлиги;
- таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги;
- умумий ўрта, шунингдек ўрта махсус, касб-хунар таълимининг мажбурийлиги;
- ўрта махсус, касб-хунар таълими йўналишини академик лицейда ёки касб-хунар коллежида ўқишни танлашнинг ихтиёрийлиги;
- таълим тизимининг дунёвий характерда эканлиги;
- давлат таълим стандартлари доирасида таълим олишнинг ҳамма учун очиклиги;
- таълим дастурларини танлашга ягона ва табақалаштирилган ёндашув;
- билимли бўлишни ва истеъдодни рағбатлантириш;
- таълим тизимида давлат ва жамоат бошқарувини уйғунлаштириш.

Ўзбекистонда таълим соҳасини чуқур ислоҳ қилиш 1997 йилда қабул қилинган Кадрлар тайёрлаш миллий дастури²⁰ билан боғлиқдир. Ушбу ҳужжатда қуйидагилар қайд қилинади:

“Ўзбекистон Республикаси инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилишини, жамиятнинг маънавий янгиланишини, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришни, жаҳон ҳамжамиятига қўшилишни таъминлайдиган демократик ҳуқуқий давлат ва очик фуқаролик жамияти курмоқда.

Инсон, унинг ҳар томонлама уйғун камол топиши ва фаровонлиги, шахс манфаатларини рўёбга чиқаришнинг шароитларини ва таъсирчан

¹⁸Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – Б.10.

¹⁹“Таълим тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг Қонуни // <http://www.lex.uz>.

²⁰Ўзбекистон Республикасининг Кадрлар тайёрлаш миллий дастури // <http://www.lex.uz>.

механизмларини яратиш, эскирган тафаккур ва ижтимоий хулқ-атворнинг андозаларини ўзгартириш республикада амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий мақсади ва ҳаракатлантирувчи кучидир. Халқнинг бой интеллектуал мероси ва умумбашарий еқдрийатлар асосида, замонавий маданият, иқтисодиёт, фан, техника ва технологияларнинг ютуқлари асосида кадрлар тайёрлашнинг мукамал тизимини шакллантириш Ўзбекистон тараққиётининг муҳим шартидир”.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида мамлакатда таълим соҳасини ислох қилиш зарурати қуйидагилар билан изоҳланади:

- республиканинг демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамияти қуриш йўлидан изчил илгарилаб бораётганлиги;

- мамлакат иқтисодиётида туб ўзгартиришларнинг амалга оширилиши, республика иқтисодиёти асосан хомашё йўналишидан рақобатбардош пировард маҳсулот ишлаб чиқариш йўлига изчил ўтаётганлиги, мамлакат экспорт салоҳиятининг кенгаяётганлиги;

- давлат ижтимоий сиёсатида шахс манфаати ва таълим устуворлиги қарор топганлиги;

- миллий ўзликни англашнинг ўсиб бориши, ватанпарварлик, ўз ватани учун ифтихор туйғусининг шаклланаётганлиги, бой миллий маданий-тарихий анъаналарга ва халқимизнинг интеллектуал меросига ҳурмат;

- Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграцияси, республиканинг жаҳондаги мавқеи ва обрў-эътиборининг мустаҳкамланиб бораётганлиги.

Ўз моҳияти ва мазмуни бўйича ноёб ҳисобланган мазкур дастур 12 йиллик таълимга ўтиш ҳамда узлуксиз таълим тизимини шакллантиришга йўналтирилган.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишда қуйидагилар назарда тутилади:

- шахс – кадрларни тайёрлаш тизимининг асосий субъекти ва объекти, таълим хизматларининг истеъмолчиси ва ишлаб чиқарувчиси;

- давлат ва жамият таълим ва кадрларни тайёрлаш тизими фаолиятини тартибга соладиган ҳамда ушбу тизим амал этиши устидан назоратни амалга оширдиган кадрлар тайёрлашнинг кафолатчиларидир;

- узлуксиз таълим малакали ва рақобатбардош кадрларни тайёрлашнинг асосини ташкил этиб, таълимнинг барча турлари, давлат таълим стандартларини қамраб олади;

- фан - юқори малакали мутахассисларни ишлаб чиқарувчиси ва истеъмолчисидир, у илғор педагогик ва ахборот технологияларини яратади;

- ишлаб чиқариш – кадрларга эҳтиёжни, шунингдек улар тайёргарлигининг сифати ва даражасига талабларни белгилайдиган асосий буюртмачи, кадрларни тайёрлаш тизимини молиялаштириш ва моддий-техник таъминотининг иштирокчисидир.

Ўзбекистонда узлуксиз таълим тизимининг амал этилиши давлат таълим стандартлари, турли даражадаги таълим дастурларининг узвийлиги асосида таъминланади ҳамда таълимнинг қуйидаги турларини қамраб олади:

- мактабгача таълим;
- умумий ўрта таълим;
- ўрта махсус, касб-хунар таълими;
- олий таълим;
- олий таълимдан кейинги таълим;
- малака ошириш ва кадрларни қайта тайёрлаш;
- мактабдан ташқари таълим.

4. Инсон тараққиёти масалалари тармоғида таълимнинг ўзбек миллий моделини шакллантириш

Бугунги кунда *таълим* инсон ва жамиятни ривожлантиришнинг энг муҳим омилига айланган. Таълим муассасалари маданий меросни авлоддан авлодга узатиш, касбий тайёргарликнинг асосий шаклига айланган. Таълим шахс томонидан билимларни эгаллашига хизмат қилади, унга ижтимоий меъёрларни ўзлаштиришга ёрдам беради, иқтисодий фаол ҳаётга киришида дастак бўлади.

Таълимнинг инсоннинг маънавий ва интеллектуал эҳтиёжларини ва қобилиятини шакллантиришга таъсири нуқтаи назаридан уни ўзаро боғлиқ уч: шахс, давлат ва жамият нуқтаи назаридан қараб чиқиш қабул қилинган.

Шахсий даражада – бу инсоннинг ўзлигини тўла намоён қилиш, интеллектуал қобилиятларини ривожлантириш имкониятидир. Шу билан бирга таълим умумий ва касб билимларини эгаллашга ҳам хизмат қилади. Билимли инсон маънавий жиҳатдан бой, унинг ҳаёти фақат моддий кадриятлардангина иборат эмас. Таълим шахсга ўзининг маънавий эҳтиёжларини қондириш, ҳаётини тўлақонли ва уйғун қилиш имконини беради.

Давлат даражасида шуни таъкидлаш керакки, давлат мамлакат интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришдан манфаатдор. “Билимлар иқтисодиёти” даврида таълим иқтисодий ривожланиш ва миллий бойликни жамғаришнинг энг муҳим таркибий қисмига айланди. Аҳолининг маънавий бойлиги мамлакатда ҳуқуқий маданиятни шакллантиради, шунингдек халқнинг эркин, демократик, ҳуқуқий давлатда яшаш ва меҳнат қилиш, ўз ҳуқуқлари ва эркинликларини англаш, улардан ўзининг ҳамда давлат ва жамиятнинг манфаатлари йўлида фойдаланишга кўмаклашади.

Жамият даражасида таълим алоҳида глобал маънавий кадриятларни шакллантиришга йўналтирилган бўлиши керак. Бу жамиятни тараққий эттиришнинг кудратли омилidir. Жамиятнинг интеллектуал ривожланиши – ижтимоий тараққиётнинг асосидир.

Иқтисодий нуқтаи назардан одамлар томонидан билимларни эгаллаши жамиятнинг иқтисодий, илмий, маданий ва ижтимоий ривожланишини таъминлайди. Таниқли америкалик иқтисодчи Т. Стоуньер “Иқтисодиётнинг саноат ривожланишидан кейинги даврида билим ер, меҳнат ва капитал

ўрнини босиб, замонавий ишлаб чиқариш тизимларининг энг муҳим асосига айланди”²¹ деб кўрсатади.

Экспертларнинг ҳисоблаб чиқишларига кўра, ҳозирги даврда жисмоний капитал улушига жаҳон бўйича ўртача миллий бойликнинг 16,0 % тўғри келади. Айти пайтда миллий бойликда инсон капиталининг улуши 64,0 %, табиий капиталнинг улуши 20,0 % ни ташкил қилади.

Иқтисодий ривожланиш даражаси ортиши билан инсон капиталининг миллий бойликдаги улуши ортиб боради. Германия, Швейцария ва Японияда мазкур салмоқ 80,0 % га етгани худди шундан далолат беради. Жаҳон ҳамжамияти ва алоҳида давлатларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши стратегиясида таълимга инсонни ривожлантириш концепциясининг энг муҳим таркибий қисми сифатида ёндашилади.

Таълим инсонни ривожлантиришнинг энг муҳим омили сифатида иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва гуманитар муаммолар бутун мажмуасини ҳал этишга катта таъсир кўрсатиши исботланган. Улар қаторида куйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- ҳар бир мамлакатда ҳозирги давр учун муносиб бўлган аҳоли турмуш даражаси ва турмуш сифатини таъминлаш;
- иш билан самарали бандликни таъминлаш;
- барқарор ривожланишни таъминлаш;
- ижтимоий тенгсизлик даражасини пасайтириш;
- фуқаролик жамияти таркибини мустаҳкамлаш;
- инсон ҳуқуқларига риоя этиш ва уларни самарали амалга ошириш;
- шахснинг имкониятларини тўла ва ҳар тарафлама амалга ошириш учун шарт-шароитларни яратиш.

Халқаро ҳамжамият бугунги дунёда таълимнинг аҳамиятига муносиб баҳо берган ҳолда инсонни ривожлантиришда таълимнинг муносиб ролини таъминлашга қаратилган қатор стратегик дастурлар ишлаб чиқди ва уларни амалга ошириш чораларини кўрмоқда. Улардан бири – “*Таълим – ҳамма учун*” концепциясидир. Концепциянинг асосий принциплари 1990 йилда Жомтъен (Таиланд) ташкил этилган конференцияда баён этилди. Ушбу анжуманда “*Таълим – ҳамма учун*” умумжаҳон декларацияси қабул қилинди. Ушбу ҳужжатда Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ва Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенциядан келиб чиққан ҳолда куйидагилар эълон қилинди: “Ҳар бир бола, ёш ва катта ёшдаги шахс ўзининг туб таълим эҳтиёжларини, ушбу тушунчанинг энг юксак ва мукамал маъносида, қондирадиган таълим олиш ҳуқуқига эгадир”. “*Таълим – ҳамма учун*” декларациясида таълим тизими ҳар бир инсон истеъдоди, салоҳиятини намоён қилишга кўмаклашиши, шахс ўз ҳаётини яхшилаши ва жамиятни ўзгартириш учун салоҳиятни ривожлантиришга рағбатлантириши зарур деб баён қилинди.

---

²¹Стоуньер Т. Информационное богатство: профиль постиндустриальной экономики. Новая технологическая волна на Западе / Под ред. Гуревича П.С. –М.: Прогресс, 1986. - С.24.

1996 йилда Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилотига аъзо мамлакатларнинг таълим вазирлари томонидан қабул қилинган “*Таълим – бутун умр давомида*” стратегияси “Таълим – ҳамма учун” концепциясига жуда яқиндир. Бутун умр давомида таълим олиш стратегияси умуман жамиятнинг, шунингдек алоҳида ҳар бир шахснинг турмуш тарзини шиддатли ўзгартирадиган ўтиш иқтисодиётига эга давлатлар учун алоҳида аҳамиятга эгадир.

“Таълим – бутун умр давомида” тушунчаси моҳиятининг ўзи инсон фақат мактаб ёшида эмас, балки бутун меҳнат фаолияти даврида таълим беришнинг ҳам расмий, ҳам норасмий тузилмаларида таълим олиши учун зарур шарт-шароитлар яратилиши кераклигини эътироф этишдир. Яъни “Таълим – бутун умр давомида” стратегияси инсон умрининг барча босқичларида турли шаклларда ва турли соҳаларда билим олиши зарурлигини назарда тутди.

2000 йилнинг апрелида Дакарда (Сенегал) бўлиб ўтган таълим бўйича умумжаҳон анжуманида “*Таълим – ҳамма учун*” концепцияси амалга оширилишининг 10 йиллик яқунлари чиқарилди. Анжуманнинг асосий хужжати – “Дакар ҳаракат доиралари: “Таълим – ҳамма учун” мажбуриятларимизнинг бажарилиши”да таълим олиш ҳуқуқи инсоннинг асосий ҳуқуқларидан бири эканлиги яна бир бор тасдиқланди. Таълим глобаллашув жараёнлари таъсирини ҳис этаётган XXI аср жамиятида инсоннинг самарали фаолиятини таъминлашнинг зарур воситаси бўлиб хизмат қилади.

Дакар анжумани “Таълим – ҳамма учун” стратегиясини янада изчил амалга оширишнинг олти та мақсадини белгилаб қўйди:

- кичик ёшдаги болаларни парвариш қилиш ва уларни тарбиялаш комплекс чораларини кенгайтириш ва такомиллаштириш, бунда ночор болаларга алоҳида эътибор қаратиш;

- 2015 йилга бориб барча болалар, айниқса қизлар, ноқулай муҳитда яшайдиган ҳамда озчиликни ташкил қилган миллатларга мансуб болаларнинг бепул ва юқори сифатли бошланғич таълим олишини таъминлаш;

- ёшлар ва катталарнинг таълим эҳтиёжларини уларнинг тегишли таълим дастурларидан фойдаланишлари ва ҳаётий кўникмаларини ҳосил қилиш асосида қондирилишини таъминлаш;

- 2015 йилга бориб катталар, айниқса аёллар ўртасида саводхонлик даражасини 50,0 % га ошириш ҳамда ҳамманинг асосий ва узлуксиз таълимдан фойдаланиши учун имконият яратиш;

- 2005 йилга бориб бошланғич ва ўрта таълимда гендер тафовутига барҳам бериш ҳамда 2015 йилга бориб таълим соҳасида жинсларнинг тенглигига эришиш, бунда қизлар юқори сифатли база таълимидан тўлиқ ва тенг фойдаланишлари, улар яхши ўқишлари учун шароит яратилишига алоҳида эътибор бериш;

- таълимнинг барча жиҳатлари сифатини ошириш, ҳамма томонидан яхши ўзлаштиришга эришилишини таъминлаш, айниқса саводхонлик,

ҳисоблаш ва ҳаётий кўникмаларни ҳосил қилишга қаратилган таълим самарадорлигини ошириш.

Ҳозирги вақтда бутун жаҳонда одамлар ҳамма даврдагиларга қараганда юқори таълим даражасига эгалар. Буни таълимнинг жуда кўп индикаторлари тасдиқлаб турибди. Агар 1960 йилда жаҳонда 15 ёшдаги ва ундан катта ёшда бўлган ҳар бир одам таълим олишининг ўртача давомийлиги 4 йилдан камни ташкил этган бўлса, 2010 йилга келиб мазкур кўрсаткич глобал даражада икки баробарга, ривожланаётган мамлакатларда эса уч маротабага - 1,9 йилдан 6,4 йилга ортди.

1990 йилги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги биринчи маъруза эълон қилинган вақтдан буён таълим олишнинг ўртача давомийлиги икки йилга ортди, аҳолини таълим билан ялпи қамраб олиш эса 12,0 % га ортди, саводхонлик эса 57,0 % дан 85,0 % га кўтарилди.

Инсонни ривожлантириш индексида фойдаланиладиган таълимнинг ўртача индекси ҳам мазкур соҳада эришилган юқори натижалардан далолат беради.

Шу билан бир қаторда ушбу кўрсаткичлар аҳоли ҳамма қатламларини таълим билан қамраб олишдаги энг янги силжишларни ҳисобга олмаслиги мумкин. Мактабга бормайдиган одамлар, одатда, катта ёш гуруҳига мансубдир. Ривожланаётган мамлакатларда 65-74 ёшдаги одамларнинг 36,0 % умрида мактабга бормаган. Таққослаш учун шуни айтиш мумкинки, 15-24 ёш гуруҳидаги ёшлар учун ушбу кўрсаткич атиги 7,0 % ни ташкил этади.

Бугунги кунда жаҳонда ёшлар ўртасидаги саводхонлик маълумотлар мавжуд бўлган 104 мамлакатнинг 63 тасида 95,0 %, 35 мамлакатда эса 99,0 % ни ташкил этади.

Аҳолини бошланғич таълим билан қамраб олиш бўйича ўртача кўрсаткичлар бугунги кунда ривожланаётган давлатларда ҳам, ривожланган давлатларда ҳам 100,0 % га тенгдир. Ҳозирги вақтда болалар фақат мактабга борибгина қолмасдан, уни тамомлаптилар ҳам. Жаҳонда бошланғич таълимга эга бўлганлар сони жами аҳолининг 84,0 % дан 94,0 % га етди.

Дунёдаги кўпгина мамлакатларда аҳолини таълим билан қамраб олишнинг кенгайиши ушбу соҳани давлат томонидан молиялаштириш ортиши билан боғлиқдир. Ўқувчилар асосан давлат мактабига борадилар. Айниқса, бошланғич (жами ўқувчиларнинг 92,0 %) ва ўрта (85,0 %) давлат мактабларига қатнайдиган ўқувчилар кўп. Дунёда таълимга давлат харажатлари 1970 йилдаги ялпи ички маҳсулотнинг 3,9 % дан 2006 йилда 5,1 % га етди. Мазкур ўсиш узоқ муддатли тенденция эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Чунки бундан 100 йил муқаддам таълим учун давлат харажатлари ялпи ички маҳсулотнинг 1,0 % ни ташкил этарди.

Маълумки, кўпчилик индустриал ривожланган мамлакатларнинг замонавий таълим тизими 1950-1970 йилларда шаклланган. Шу даврда инсон капитали назарияси пайдо бўлиб, жамият ва давлатнинг таълимнинг ривожланишига бўлган муносабатига сезиларли таъсир кўрсатди.

Инсоннинг билимлар билан бойишининг доимий жараёни ҳозирги шароитда фаннинг жамият ҳаётидаги ролининг ортиб бориши билан шартланган янги хусусиятларни касб этди. Энди у мавжуд билимлар ва кўникмаларнинг амалий йўл билан тўлдирилишини намоён этмайди. Инсонларни илмий билимлар ва уларни амалиётда қўллаш уқувлари билан бойитиш жараёни ҳал қилувчи роль ўйнамоқда. Буни эса узлуксиз ривожланувчи ва ривожланиш жараёнида табақалашувчи таълим тизимисиз амалга ошириб бўлмайди. Унда кадрларни, шу жумладан тадбиркорларни иқтисодий тайёрлаш муҳим ўрин тутди.

Билимлар ва ахборотларнинг жамият ривожланишидаги аҳамиятини ниҳоятда ошиб бораётганлиги ахборот жамияти концепцияларида ва ахборот цивилизациясининг шаклланишида ўз аксини топди. Янги билимлар, ахборот, уқув ва кўникмаларга эга бўлиш, уларни янгилаш ва ривожлантиришга йўналтирилишнинг қарор топиши нафақат индустриал иқтисодиётдаги ходимларнинг, балки тадбиркорларнинг, бизнес раҳбарларининг ҳам фундаментал хусусиятларига айланмоқда. Ахборот жамиятида қарор топувчи иқтисодий ривожланишнинг янги хили улар учун ўз малакасини доимий равишда ошириш заруратини келтириб чиқаради. Таълим соҳаси ахборот жамиятида ҳаётнинг иқтисодий соҳаси билан аралашиб кетади. Таълим фаолияти иқтисодий ривожланишнинг муҳим таркибий қисмига айланмоқда.

Замонавий ахборот инфратузилмасини шакллантириш нафақат иқтисодий самарадорликни ошириш вазифалари билан, балки бизнесда янги технологиялардан, замонавий техника тизимларидан, маълум билимлар, уқув ва кўникмалардан, инсонлар хатти-ҳаракатининг моделларидан фойдаланиш зарурати билан белгиланади.

Демак, ижтимоий ривожланишда билимлар, ахборот аҳамиятининг кучайиши, билимларнинг аста-секин инсон капиталига айланиши таълим соҳасининг ҳозирги замон ижтимоий ҳаёти таркибидаги ролини кескин ўзгартиради. Албатта, турли мамлакатлар ва турли давлатлар гуруҳларида таълим тизимининг ижтимоий тузилмадаги ҳолатининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Бироқ, янги ахборот цивилизациясининг вужудга келиши таълим соҳасини ижтимоий ҳаётнинг марказига чиқарди.

Ушбу жараёнларни кўпгина мамлакатлар учун умумийлигини ҳисобга олган ҳолда 1990-йилларнинг охирига келиб Европа қитъасида Болонья жараёни белгиси остида Европа таълим макони шакллана бошлади. 1999 йилда Италиянинг Болонья шаҳрида олий таълим учун жавоб берувчи Европа вазирларининг Биринчи учрашуви бўлиб ўтди ва унда декларация қабул қилинди. Жараён моҳияти келажакда Европа олий таълим ҳудуди деб номланган ва фаолият кўрсатиш фундаментал тамойилларининг умумийлигига асосланган Умумевропа олий таълим тизимини шакллантиришдан иборат²².

²² Гребнев Л.Г. Болонский процесс и система образования России //Бизнес-образование.- 2002. - №2.

Шундай қилиб, ахборот жамиятининг вужудга келиши билан боғлиқ барча миллий ва ҳалқаро лойиҳаларда таълим соҳасини ривожлантириш марказий ўрин эгаллайди. Таълим тизимининг ҳолатидан, унинг шахс ва жамиятнинг юқори сифатли таълим хизматларига бўлган эҳтиёжларини қондира олишидан ҳозирги замон жамият ривожланиш истиқболлари боғлиқ.

Шу билан бирга, жаҳон глобал иқтисодий тенденциялар, шу жумладан иқтисодиётда инсон сармоясининг ортиши муҳим аҳамият касб этади. Жаҳон тикланиш ва тараққиёт банки томонидан ўтказилган тадқиқот натижаларига кўра 192 мамлакатда иқтисодий ўсишнинг фақатгина 16,0 % жисмоний капитал (жиҳозлар, инфратузилма ва ҳ.к.) улушига тўғри келади. Мазкур улушнинг яна 20,0 % ни табиий ресурслар беради. Қолган 64,0 % инсон омили билан, шу жумладан иқтисодий ривожланишнинг катализаторига айланишга қодир бўлган сифат жиҳатдан янги турдаги тадбиркорларни шакллантириш билан боғлиқ²³. Ушбу жиддий далил турли мамлакатлар ҳукуматларини бизнес-таълим тизимини ривожлантириш орқали бизнес соҳаси учун мутахассисларни тайёрлаш тизимини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитларни яратишга ундайди.

Бунда шундай ҳолатдан келиб чиқиш лозимки, таълимнинг ўзи – бу инсоннинг у ёки бу меҳнат фаолияти учун зарур бўлган билимлар, уқув ва кўникмаларни ўзлаштиришнинг бир вақтнинг ўзида ҳам жараёни, ҳам натижасидир. Таълим, шу жумладан бизнес соҳасида таълим олишнинг асосий йўли – ўқув муассасаларида таҳсил олишдан иборат, у ерда ўқиш хўжалик юритишнинг бозор усуллари ва тадбиркорлик фаолияти соҳасидаги билимларни эгаллаш билан боғлиқ.

Таълим сифати муаммоси ривожланган мамлакатларда бизнес-мактаблар фаолиятининг асосий масаласи ҳисобланади. Олинадиган таълимнинг юқори сифати «лицензиялаш – аттестациядан ўтказиш – давлат аккредитацияси - ижтимоий аккредитация - таснифлар» занжирининг тегишли босқичида таъминланади.²⁴ Бунда лицензиялаш таълим дастурларини давлат таълим стандартларига мувофиқ ўтишга рухсат берилишини англатади. Ўз навбатида, аттестация одатда лицензия берилганидан сўнг камида уч йилдан кейин ўтказилиб, у олий ўқув юртининг таълим дастурлари бўйича давлат стандартларига мос келишини текшириш функциясини бажаради. Тегишлича, давлат аккредитацияси таълим муассасаси мақомининг ҳамда олий ўқув юрти битирувчиларига давлат намунасидаги дипломни бериш имконини берувчи ўқув дастурларининг кейинги муддатга тан олинишини ўзида намоён этади.

Бундан ташқари, ривожланган мамлакатларда ижтимоий аккредитация ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у олий ўқув юртлари дастурларининг мустақил баҳоси ҳисобланади. Таснифлар – бу олий ўқув юртининг мустақил баҳоловчилар томонидан ишлаб чиқилган мезонлар асосида мустақил ташқи

²³Бизнес-образование по-русски. //Экономическоеобозрение-Т.: 2006. - № 5. – 69-б.

²⁴Зобов А.М. Проблемы реализации многоуровневой системы бизнес- образования во внешнем учебном заведении // Бизнес- образование. –М.: 2002. - №2. –С. 24.

экспертлар томонидан баҳоланиши. Баҳолашнинг мақсади одатда олий ўқув юртларининг сифатга асосланган таснифини тузишдан иборат. Шуниси эътиборга лойиқки, мактабларнинг машҳурлиги ва таснифи MBA дастурлари битирувчиларининг ишга жойлашишига ижобий таъсир кўрсатади.

Яна шуни таъкидлаш лозимки, барча мамлакатларда ўзининг аккредитациялаш стандартлари мавжуд. Масалан, улар АҚШда ҳам, Европа мамлакатларида ҳам катта фарқ қилади, бунда Буюк Британия, Италия ва Франция каби Европа мамлакатларининг ўзида ҳам аккредитациялаш кескин фарқ қилади. Ҳатто иккита энг машҳур аккредитация тизими AACSB International (Шимолий Америка) ва EQUIS (efmd - Европа) ҳам турли ёндашувларга асосланган, масалан, EQUIS аккредитациясини олиш имконияти мактаб талабаларининг катта қисми хорижликлар бўлишини назарда тутди.

Ўзбекистонда таълимга жамиятни ислоҳ этиш ва янгилаш сиёсатини амалга оширишнинг ҳал қилувчи бўғини сифатида алоҳида эътибор қаратилади. Таълим мамлакат иқтисодиётини барқарор ривожлантириш, мамлакатни жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашнинг мажбурий шarti деб ҳисобланади.

Баҳс мунозаралар учун саволлар

1. Таълим, саломатлик, иш билан бандлик ва аҳоли турмуш даражаси ўртасида қандай ўзаро алоқадорлик мавжуддир?
2. “Таълим – ҳамма учун” стратегиясининг моҳияти ва унинг асосий йўналишлари тўғрисида гапириб беринг.
3. “Кадрларни тайёрлаш миллий модели” тушунчасининг моҳияти нимада?
4. Демографик сиёсат дейилганда нима тушунилади?
5. Ўзбекистонда демографик вазиятнинг хусусиятлари нималардан иборат?
6. Экологик муаммолар одамлар соғлиғига қандай таъсир кўрсатади?
7. “Гендер мейнстриминг” нима учун керак?
8. Сиз “БМТ – Хабитит” дастурлари ва лойиҳалари тўғрисида нималарни биласиз?

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёв Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ҳисобот йил яқунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи. // Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 16 январь, №11.

2. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova, Bakhtiyor Islamov, Masato Hiwatari. Systemic Transformation and Sustainable Human Development: the Case of Uzbekistan. – Jakarta: Gunadarma Publisher, 2016. – 230 p.
3. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova. Human Development. Textbook. – norderstedt, Books on Demand, 2014, 428 p.
4. Macroeconomics and Human Development. – First published, 2013. – 158 p.
5. Инсон тараққиёти. Дарслик. и.ф.д., проф. Қ.Х. Абдурахмонов тахрири остида. – Т.: Фан ва технология, 2013. – 476 б.
6. Человеческое развитие. Учебное пособие. / под общей редакцией д.э.н., проф. Абдурахманова К.Х. и д.э.н., проф. Жумаева Н.Х. – Т.: “Фан ва технология”, 2012. – 376 с.

3-МАВЗУ. ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ ИНДЕКСИ ВА УНИ ҲИСОБЛАШ МЕТОДИКАСИ (2 СОАТ)

Режа

1. Инсон тараққиёти индекси миқдори бўйича мамлакатларни таснифлаш ва табақалаштириш.

2. Ўзбекистоннинг ривожланиш контекстида гендер масалаларини баҳолаш.

3. Гендер муносабатлари ва Ўзбекистонда турмуш даражаси.

Калит сўзлар: инсон тараққиёти, инсон тараққиёти индекси, ҳисоблаш методикаси, гендер тенгсизлиги, турмуш даражаси

1. Инсон тараққиёти индекси миқдори бўйича мамлакатларни таснифлаш ва табақалаштириш

Узоқ йиллар давомида иқтисодий ўсишга эришиш инсон ва бутун жамиятни ривожлантиришга олиб келади, деб ҳисобланган. Бундай ёндашув асосида ишлаб чиқариш даромадларни кўпайтиради, юқори даромад эса, ўз навбатида, иқтисодий фаровонликни оширади, деган фикр ётарди.

Шунинг учун иқтисодий ўсиш фақат ривожланишни таъминлаш воситасигагина эмас, балки ривожланиш мақсадига айланди. Айрим мутахассисларгина иқтисодий ўсишга фақат ривожланиш воситаси деб қарар эдилар. 1955 йилда Нобель мукофотининг лауреати Артур Льюис²⁵ ривожланишнинг мақсади “*инсон танловини кенгайтириш*” деган хулосага келган.

Иқтисодий ўсиш иқтисодий ривожланишнинг синоними эмаслигини англаш жаҳонда иқтисодий-сиёсий беқарорлик ва аҳолининг камбағаллиши кўпайиши билан чуқурроқ анғлана бошланди. Айрим ривожланаётган мамлакатларнинг амалиёти ишлаб чиқариш ривожланиб бораётган шароитларда ҳам одамларнинг турмуши оғирлашиши мумкинлигидан далолат берарди. Ушбу мамлакатларда иқтисодий ўсиш суръатлари юқори бўлишига қарамасдан тенгсизлик, аҳолининг иш билан тўлиқ банд бўлмаслиги ва оммавий қашшоқлик кўзга ташланарди. Ҳолбуки, бошқа мамлакатлар миллий даромадлари миқдори нисбатан юқори эмаслигига қарамасдан, турмуш даражасини оширишда қониқарли натижаларга эришардилар.

Иқтисодий ўсиш ўз-ўзидан ресурслар адолатли тақсимланишини таъминланмаслиги тобора ойдинлашарди. Бундай адолат тақсимлашга фуқаролар тенглигини таъминлаётган, шу жумладан таълим ва соғлиқни

---

²⁵Сэр Уильям Артур Льюис (Sir William Arthur Lewis, 1915-199) – инглиз иқтисодчиси, “ривожланаётган давлатларга нисбатан иқтисодий ривожлантиришнинг новаторлик тадқиқоти учун” 1979 йилги Нобель мукофотининг лауреати. Асосий асарлари: “Иқтисодий режалаш принциплари” (“The Principles of Economic Planning”, 1949), “Иқтисодий ўсиш назарияси” (“The Theory of economic Growth”, 1955)

сақлаш соҳасида мақсадли дастурларни амалга ошираётган давлатларнинг ҳукуматлари муваффақ бўлаётган эди.

Иқтисодий жиҳатдан бой бўлган, даромад даражаси юқори мамлакатларда эса жиноятчиликнинг ўсиши, атроф муҳитнинг ифлосланиши, турли касалликларнинг тарқалиши, аҳоли ижтимоий ҳолатнинг ёмонлашиши каби салбий ҳодисалар кузатиларди.

Юқорида баён этилганлар ҳисобга олинган ҳолда XX асрнинг 70-йилларида ишлаб чиқилган иқтисодий концепцияларда иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг ўзаро боғлиқлиги, даромад ва неъматларни тақсимлаш муаммоларига эътибор кучайди. Бунинг натижасида “*ўсиш хисобига қайта тақсимлаш*” номини олган концепция пайдо бўлди. Ушбу концепциянинг мақсади одамлар, биринчи навбатда аҳолининг ночор қатламлари турмуш шароитларини меҳнат сиғими юқори бўлган ишлаб чиқаришларни кенгайтириш, яъни бу билан ялпи ички маҳсулот, иш ҳақи ва аҳоли даромадларини ошириш, давлат томонидан ижтимоий соҳани кенг кўллаб-қувватлашни таъминлашга қаратилди.

Ўтган аср 70-йилларнинг ўрталарида “*асосий эҳтиёжлар концепцияси*” ҳам илгар сурилди. Унда асосий эътибор давлатнинг барча фуқароларига тирикчилик учун энг оддий шароитларни: овқатланиш, тиббий хизмат кўрсатиш, таълимни тақдим этиш учун масъулиятига алоҳида эътибор қаратилди.

Бироқ “ўсиш хисобига қайта тақсимлаш” концепцияси ҳам, “асосий эҳтиёжлар концепцияси” ҳам кенг оммалашмади. Бу ривожланишни иқтисодий ва ижтимоий қисмларига сунъий бўлиш оқибати эди. Асосий эҳтиёжлар деганда инсон турмушининг сифат кўрсаткичлари эмас, балки товарлар ва хизматлар тақдим этиш англашинвларди. Шу билан бир қаторда асосий эътибор давлат имкониятларига қаратилган, аҳоли эса ривожланишни таъминлаш бўйича фаолиятнинг фаол иштирокчилари эмас, балки товар ва хизматларни олувчилар сифатида кўриларди. Бундан ташқари ана шундай чоралар иқтисодий фаолликни пасайтирар, айти пайтда давлатнинг ижтимоий соҳага ҳаражатлари ҳаддан ташқари ортиб кетаётган эди.

XX асрнинг 80-йиллари бошларига келиб иқтисодий ўсиш қадрият деб эътироф этила олмаслиги тўғрисидаги хулосага келинди. Ушбу даврда кўпгина мамлакатларда иқтисодий ўсиш суръатлари пасайди ва таркибий инқироз юз берди.

Шунинг учун ривожланиш сиёсатида давлат қарзи ва ҳаражатларини қисқартириш, иқтисодий ўсиш суръатлари пасайишига барҳам бериш каби сифат жиҳатдан янги устуворликлар биринчи ўринга кўтарилди. “Таркибий қайта қуриш” ва иқтисодиётнинг либераллаштирилиши аввалроқ илгари сурилган инсон капитали назариясига эътиборни кучайтирди. Юқорида қайд қилинганидек, ушбу назарияни асосига таълим, соғлиқни сақлаш, касбий тайёргаликка инвестициялар киритишнинг иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлиги асослаб берилган, инсонга ишлаб чиқаришнинг энг муҳим омили сифатида қараларди.

Ана шундай сиёсатга жавобан ЮНИСЕФ²⁶ “Инсонни қайта қуриш” хужжатини эълон қилди. Унинг муаллифлари – Андрей Жованни Корнеа, Френсис Стюарт, Ричард Жолли таркибий иктисодий ўзгартиришларни инкор этмаган ҳолда Халқаро валюта фонди ва Жаҳон банкни қашшоқлик муаммолари ва инсоннинг турмуш шароитларини яхшилашга кўпроқ эътибор беришга даъват қилди.

Бундай ёндашувнинг асосий принципи ижтимоий ҳимоя чоралари таркибий қайта қуриш стратегиясига қўшимча восита сифатида қаралмаслиги зарурлигига қаратилган эди. Шу билан бирга инсон эҳтиёжларига йўналтирилган, узоқ муддатли истиқболга мўлжаллаб тузилган янги комплекс ривожланиш механизмини ишлаб чиқиш таклиф этилди.

1987 йилда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Ривожланишни режалаштириш бўйича кўмитаси ўзининг 1988 йилдаги маърузасида таркибий қайта қуришнинг инсонга чиқимларини қараб чиқиш тўғрисида қарор қабул қилди. Ана шу қарор Махбуб ул-Ҳақ, шунингдек К.Гриффин ва Ж.Найт раҳбарлигида тадқиқотлар ўтказиши учун рағбат бўлди. Бу тадқиқотлар натижалари “*Инсон ривожланишининг салоҳияти: ривожланиш стратегиясининг эрдан чиқарилган мезонлари*” маърузаси лойиҳаси сифатида эълон қилинди. Кейинчалик К.Гриффин ва Ж.Найт ўз тадқиқотларининг натижаларини 1989 йилда “Ривожланишни режалаштириш бўйича журнал”нинг махсус сонидида эълон қилдилар. Ушбу илмий иш 1990 йилда алоҳида китоб сифатида чоп этилди.

Инсон салоҳиятини ривожлантириш индекси ҳар йили турли мамлакатларда турмуш даражаси, саводхонлик, таълим, умр кўриш давомийлиги каби инсон салоҳиятининг асосий хусусиятларини ўлчаш ва таққослаш учун ҳар йили ҳисоблаб чиқилади. У турли мамлакатлар ва минтақалар турмуш даражаси ўртасидаги умумий фарқларни аниқлашда стандарт ва восита вазифасини ўтайди. Мазкур индекс БМТнинг Ривожланиш дастури доирасида инсон салоҳиятини ривожлантириш тўғрисидаги ҳисоботларда эълон қилинади.

ИСРИни ҳисоблаб чиқишда кўрсаткичларнинг уч тури ҳисобга олинади:

- *инсон тугилган пайтда кутилаётган ўртача умр кўриши;*
- *таълим олишнинг ўртача давомийлиги ва таълим олишнинг кутилаётган давомийлиги;*
- *муносиб турмуш даражаси.* Бу аҳоли жон бошига ялпи миллий даромаднинг харид қобилияти паритети бўйича АҚШ долларидида баҳоланади.

Инсон салоҳиятини ривожлантириш индекси инсонни ривожлантиришининг интеграл жамланма кўрсаткичидир. У юқорида қайд қилинган учта асосий кўрсаткич бўйича мамлакатда эришилган ўртача даражани ифода этади.

Мазкур уч мезон бўйича интеграл индексни аниқлаш учун даставвал ҳар бир мезоннинг индекси ҳисоблаб чиқилиши керак. Кўрсаткичларни 0 дан 1,0 гача бўлган миқдорини индексларга айлантириш учун мезонларнинг энг кам

²⁶ ЮНИСЕФ (United Nation Childrens Fund) – Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Болалар жамғармаси.

ва энг кўп миқдорларини ўрнатиш талаб қилинади. Индекснинг интеграл кўрсаткичини ҳисоблаб чиқиш учун ўртача биометрик миқдорлар ишлатилиши сабабли энг кўп миқдор ҳар қандай икки мамлакат ёки вақт даврлари ўртасидаги таққослашга (фоизларда) таъсир кўрсатмайди.

Энг кўп миқдор мамлакатларнинг амалда кузатилаётган олий даражаларига вақт қатори бўйича белгиланади. Масалан, БМТ Ривожланиш дастурининг 2010 йилги Инсонни ривожлантириш глобал маърузасида 1980-2010 йиллардаги кўрсаткичлардан фойдаланилган (3.4-жадвал).

Таққослашга мезонларнинг энг кам миқдорлари таъсир кўрсатади. Шунинг учун индексларни ҳисоблаб чиқишда тирикчилик кўришнинг энг кам миқдори ёки “табiiй 0” каби кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Қуйидаги энг кам миқдорлар белгиланган:

жадвал

БМТ Ривожланиш дастурининг 2010 йилги Инсонни ривожлантириш глобал маърузасида фойдаланилган энг юқори миқдор кўрсаткичлари²⁷

Ўлчамлар	Кузатилган энг юқори миқдор кўрсаткичи	Энг кам миқдор кўрсаткичи
Туғилган пайтда кутилаётган умр давомийлиги (йил)	83,2 (Япония, 2010 йил)	20,0
Таълимнинг ўртача давомийлиги (йил)	13,2 (АҚШ, 2010 йил)	0
Таълимнинг кутилаётган давомийлиги (йил)	20,6 (Австралия)	0
Таълимнинг жамланма индекси	0,95 (Янги Зеландия)	0
Аҳоли жон бошига даромад (харид қобилияти паритети бўйича, АҚШ доллари)	108211 (Бирлашган Араб Амирликлари, 1980 йил)	163 (Зимбабве, 2008 йил)

- туғилган пайтда кутилаётган умр давомийлиги - 20 йил (узоқ муддатли тарихий маълумотларга асосланган);

- таълим соҳасидаги иккала кўрсаткич учун – 0 йил (таълимнинг энг кам даражаси тўғрисидаги тасаввур жамият амалда расмий таълимсиз ҳам амал этиши мумкинлигига асосланган);

- аҳоли жон бошига ялпи миллий даромад – 163 АҚШ доллари (бу бирорта мамлакат, масалан Зимбабведа 2008 йилда кунига 45 центга тенг

²⁷Реальное богатство народов: пути к развитию человека. Доклад о развитии человека – 2010. 20-е, юбилейное издание. – М.: Издательство «Весь Мир», 2010.– С.216.

бўлган энг кичик миқдордир. Мазкур миқдор Жахон банки томонидан ўрнатилган, кунига 1,25 АҚШ долларини ташкил этадиган камбағаллик чизиғи даражасидан бировз ортиқдир).

Энг кичик ва энг юқори миқдорлар аниқлангандан сўнг кичик индекслар куйидагича аниқланади:

$$\text{Ўлчаш индекси} = \frac{\text{амалдаги миқдор} - \text{энг кам миқдор}}{\text{энг кўп миқдор} - \text{энг кичик миқдор}} \quad (1)$$

Таълим соахси учун мазкур 1-тенглама хар икки таркибий қисмга нисбатан қўлланилади. Бунинг натижасида уларнинг ўртача геометрик миқдори топилади, шундан сўнг 1-тенглама иккинчи миротаба ишлатилади. Буни 1–тенгласини икки таркибий қисми ўртача геометрик миқдорига тенглаштириш мумкин.

Инсон салоҳиятини ривожлантириш индекси уч ўлчов индекслари ўртача геометрик миқдори жамланмасидир:

$$(I_{\text{Турмуш}}^{1/3} + I_{\text{Таълим}}^{1/3} + I_{\text{Даромад}}^{1/3}) \quad (2)$$

Мазкур 2-формула ИСРИ барча кўрсаткичларининг тўлиқ бўлмаган ўзаро бир-бирини алмаштиришини назарда тутди. Шу тариқа у чизиқли жамланиш формуласига нисбатан энг жиддий эътирозларни ҳисобга олади. Маълумки, чизиқли жамланиш формуласи кўрсаткичларнинг бир-бирини тўла ўрнини босишини назарда тутди. Айрим ўзаро бир-бирининг ўрнини босиш хар қандай индексни аниқлаш учун муқаррар равишда хос бўлиб, унинг таркибий қисмлари миқдори ортиши билан кўпайиб боради.

ИСРИда янги индикаторлардан ва янги функциявий шакллардан фойдаланилган холда услубиётнинг такомиллаштирилиши жиддий ўзгаришларга олиб келди. Ўртача геометрик кўрсаткичларни қўллаш индексларнинг куйироқ миқдорларини келтириб чиқаради. Бунда энг катта ўзгаришлар ривожланиши бир хил даражада бўлмаган мамлакатларда кузатилди.

2010 йилги Инсонни ривожлантириши тўғрисидаги глобал маърузада Инсон салоҳиятини ривожлантириш индексига жиддий ўзгартиришлар киритилди. Аввалгиларида бўлгани каби йигирманчи глобал маърузада ИСРИ инсонни ривожлантиришнинг уч асосий мезони – саломатлик, билим ва даромадлар бўйича эришилган натижаларни ўлчайдиган композит индекс сифатида сақланиб қолган. ИСРИнинг аввалги формулаларига мувофиқ “саломатлик” мезонини ўлчаш учун туғилган пайтда кутилаётган умр давомийлигидан фойдаланилган.

Таълим ёки билим даражасини аниқлаш учун катта ёшдаги аҳоли саломатлиги кўрсаткичлари ҳамда мактаб таълими (бошланғич мактабдан бошлаб олий ўқув юртларигача) билан қамраб олиш кўрсаткичлари ишлатилган.

Даромадлар ёки турмуш даражаси аҳоли жон бошига ЯИМ кўрсаткичи харид қобилияти паритети (АҚШ доллари ҳисобида) ҳисобга олинган ҳолда аниқланган.

“Саломатлик” мезони илгаридек туғилган пайтда кутилаётган умр давомийлиги билан ўлчанган. Лекин бунда кутилаётган умр давомийлигининг энг кам миқдори 25 ёшдан 20 ёшга пасайтирилган.

Туғилган пайтда кутилаётган умр давомийлиги энг кам миқдорининг ўзгариши Maddison ва Riley²⁸ асарларига таянган ҳолда узоқ муддатли тарихий маълумотларга асосланган. Бу маълумотларда 20 ёш энг кам миқдор деб кўрсатилган. Агар жамиятда ёки жамиятнинг бирор қатламида туғилган пайтда кутилаётган умр давомийлиги одатдаги репродуктив ёшдан паст бўлса, ушбу жамият қирилишга юз тутади. Бундан пастроқ кўрсаткичлар Руандада рўй берган геноцид каби қатор инқирозли шароитларда ҳам учраган, бироқ улар барқарор бўлмаган истисно ҳолдаги мисоллардир.

2010 йилги Глобал маърузада билимлардан фойдаланиш қуйидагича ўлчанган:

- таълим олишнинг ўртача давомийлиги (25 ёш ва ундан катта ёшда бўлган шахслар томонидан умри давомида таълим олган йилларнинг ўртача миқдори билан ўлчанган);

- кутилаётган таълим олиш давомийлиги. Бунда мактабга ўқишга бориш учун расмий равишда белгилаб қўйилган ёшга тўлган болалар таълим олиши кутилаётган йиллар ҳисоблаб чиқилган.

Инсонни ривожлантириш аввалги индексларида қўлланилган катта ёшдаги аҳоли саводхонлигининг кўрсаткичи (бу кўрсаткичга шунчаки саводлилар ва саводсизлар табақаламаган ҳолда киритилган) таълим соҳасида эришилган натижаларнинг манзарасини тўлиқ ифодалаш учун етарли даражада ишонарли бўлмади. Мактаб таълими ўртача давомийлиги ва мактабда таълим олишнинг кутилаётган муддатини ИСРга қўшиш натижасидан таълим даражаси ва бу соҳадаги сўнгги ўзгаришлар тўғрисида аниқроқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин бўлди.

Эндиликда даромад даражаси аввал қўлланиб келинган аҳоли жон бошига ЯИМ (харид қобилияти паритети бўйича, АҚШ доллари ҳисобида) ўрнига жон бошига ялпи миллий даромад (харид қобилияти паритети бўйича, АҚШ доллари ҳисобида) ёрдамида баҳоланмоқда. Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) мамлакатда ишлаб чиқилган, лекин уларнинг қанчаси шу мамлакатда қолишидан қатъи назар, товарлар ва хизматларнинг пулдаги ифодасидир. Ялпи ички даромад (ЯИД) мамлакат аҳолиси олган даромадларни, шу жумладан пул жўнатмалари ва ташқи ёрдамдан олинган маблағларни ифода этади. Яъни ЯИД мамлакат иқтисодий фаровонлигининг аниқроқ ўлчамидир. 2010 йилги Глобал маърузада қайд қилинганидек, ЯИМ

---

²⁸Maddison, A. 2010. *Historical Statistics of World Economy:1-2008 AD*. Paris: ОЭСР. Riley, J.C. 2005. *Poverty and Life Expectancy*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. Noorkbakhsh (1998); *The Human Development Index: Some Technical Issues and Alternative Indices //Journal of International Development* 10, 589-605

ёки ЯИД орқали мамлакат аҳолиси даромадлари ўлчанганида, улар ўртасида катта фарқлар бўлиши мумкин экан.

Мамлакатлар бўйича иқтисодий статистикани таққослаш учун маълумотлар аввал ягона валюта ҳолига келтирилиши керак. Валюта курсларининг бозорда айрибошланишидан фарқли равишда харид қобилияти паритетининг айрибошлаш курслари мамлакатлар ўртасидаги нарх-наволардаги фарқларни ҳисобга олиш имконини беради. Шунинг учун жон бошига ЯИД (харид қобилияти паритети бўйича, АҚШ доллари ҳисобида) одамлар турмуш даражасини аниқроқ ифода этади.

Назарий жихатдан харид қобилияти паритети бўйича 1 АҚШ доллари (уни *халқаро доллар* ҳам деб аташади) у ёки бу мамлакат иқтисодиётида АҚШ иқтисодиётидаги 1 АҚШ долларига тенг харид қобилиятига эгадир. Харид қобилияти паритетининг янги миқдор кўрсаткичлари 2008 йилдан бошлаб қўлланилиб келмоқда. Харид қобилияти паритети ҳисоблаб чиқилган, 2005 йилда сўнгги марта ўтказилган Халқаро таққослаш дастури доирасидаги тадқиқотларда 146 мамлакат, аввалги тадқиқотларга қараганда 26 тадан кўпроқ мамлакат иштирок этди.

Ижтимоий ривожлантиришнинг ижтимоий-иқтисодий табақаланиши миқдор ва сифат хусусиятларини ифолайдиган кўрсаткичларнинг умумлаштирилган тизими ишлаб чиқилган ва илмий жихатдан асосланган. Уларга қуйидагилар киради:

- *инсон салохиятини ривожлантириш индексининг табақаланиши коэффиценти*. У таҳлил этилаётган мамлакатлар, мамлакат минтақалари, ижтимоий гуруҳларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги фарқлар даражасини кўрсатади;

- *саломатлик (узоқ умр кўриш) индексининг табақаланиши коэффиценти*. У бир мамлакат, минтақадаги аҳолининг саломатлиги бошқаларга нисбатан қандай эканлигини кўрсатади;

- *таълим индексини табақаланиши коэффиценти*. Мазкур кўрсаткич бир мамлакат (минтақа ёки тадқиқотнинг бошқа объекти) аҳолиси таълимининг даражаси бошқа мамлакат аҳолисиникига қараганда қанчалик юқорилигини акс эттиради;

- *даромадлар индекси табақаланишининг коэффиценти*. У таҳлил этилаётган мамлакатлар ёки минтақалар иқтисодий табақаланиши даражасини аниқлаб беради;

- *ўлим индексининг табақаланиши коэффиценти*. У таққосланаётган мамлакатлар ёки минтақалар аҳолиси саломатлиги ўртасидаги фарқ кўрсаткичи ҳисобланади;

- *касб таълими даражаси табақаланишининг коэффиценти*. У орқали тадқиқ қилинаётган мамлакатлар ёки минтақаларда аҳолининг таълимнинг иккинчи ёки учинчи босқичи билан қамраб олиниши даражаси ўртасидаги фарқларни ифода этади.

2010 йилги Инсонни ривожлантириш глобал маърузасида тажриба сифатида учта янги индекс киритилган. Улар қуйидагилардир:

тенгсизликни ҳисобга олган ҳолдаги инсонни ривожлантириш индекси. Унда инсоннинг саломатлик, таълим ва даромадлар ўртача кўрсаткичлари ўртасидаги фарқлар ҳисобга олинади;

гендер тенгсизлиги индекси. У иш кучи, саломатлик, билимлар ўртасидаги тафовутни ҳамда аёлларга салбий таъсир кўрсатган имкониятларни ҳамда уларнинг ҳуқуқларини кенгайтиришни ифода қилади;

кўп ўлчамлик камбағаллик индекси. У ривожланиётган мамлакатлар аҳолисининг таълим, соғлиқни сақлаш ва турмуш даражасидаги жиддий фарқларни аниқлаш имконини беради.

Халқаро таққослашни талаб этадиган кўпгина бошқа кўрсаткичлар қатори 2010 йилдаги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги глобал маърузада келтирилган Инсонни ривожлантириш индекси миллий статистика хизматлари маълумотларни эълон қилгандан сўнг камида икки йил ўтгандан кейинги саналар бўйича ҳисоблаб чиқилган. Бироқ 2010 йилги глобал маърузада жорий йил маълумотлари келтирилган.

БМТнинг Иқтисодий ва ижтимоий масалалар бўйича департаментидан туғилган пайтда кутилаётган умр давомийлиги бўйича маълумотлар олиниши туфайли бунинг имконияти бўлди.

Ўртача таълим олиш давомийлиги Barro ва Lee (2010) томонидан тақдим этилди.

Кутилаётган таълим давомийлиги эса ЮНЕСКОнинг Статистика институти, аҳоли жон бошига ЯИМ –Жахон банки ва Халқаро валюта фонди томонидан тақдим этилди.

Айрим мамлакатлар учун таълим олишнинг ўртача давомийлиги уй хўжалигининг миллий тадқиқотларига асосланган ҳолда ҳисоблаб чиқилди.

Инсон салоҳиятини ривожлантириш индекси моҳият жиҳатидан даставвал ҳисоблаб чиқилган учта индекс: умр давомийлиги индекси, таълим индекси ва аҳоли жон бошига ЯИМ индекси ўртача арифметик кўрсаткичидир. Бевосита турмуш кўрсаткичининг 0 дан 1,0 гача бўлган миқдор кўрсаткичларига ўтказиш битта индексда ўзаро таққослаб бўлмайдиган бу учта турлича мезонни ҳисобга олиш имконини беради.

Ана шу усулда ҳисоблаб чиқиш натижасида у ёки бу давлатнинг Инсон салоҳиятини ривожлантириш индекси кўрсаткичи:

0,8 дан юқори бўлса – у ривожланиши юқори мамлакатлар;

0,5 – 0,8 гача бўлса – ривожланиши ўртача мамлакатлар;

0,5 дан паст бўлса ривожланиши паст мамлакатлар қаторига киритилади.

ИСРИ инсон салоҳияти концепциясининг стратегик унсурига айланди. Инсон салоҳиятини ривожлантириш индекси саломатлик, таълим ва даромаднинг жамланма ўлчами ҳисобланиб, ушбу мезонлар бўйича эришилган тараққиёт кўрсаткичларини баҳолайди. Мазкур индекс фақат даромадга асосланган ривожланиш тушунчасидан анча кенгроқ мъано беради.

Бирок айримлар ИСРИнинг тузилиши ва унинг таркибига эътирозлар билдиришади. Бошқалар эса кўрсаткичлар сонини кўпайтиришни таклиф этишмоқдалар. Кўпгина танқидий мулохазалар ўринлидир. Бирок ИСРИнинг мақсади аҳоли фаровонлигининг мутлақ аниқ индикаторини яратишдан иборат эмас, бакли жахон ҳамжимяти эътиборини инсонга йўналтирилган ривожлантиришга қаратиш, ижтимоий тараққиётга эришиш йўллари тўғрисида мунозаларга йўл очишга қаратилган.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти инсонни ривожлантиришни ўлчаш ва таққослашга киришиб, зиммасига юксак масъулиятни олди. ИСРИ пайдо бўлганидан буён у оммавий ахборот воситалари, жамоатчилик, фуқаролик жамияти ташкилотлари, тадқиқотчилар ва жаҳондаги барча давлатлар ҳукуматларининг диққат марказидадир. 2010 йилги Инсонни ривожлантириш тўрисидаги глобал маъруза эълон қилинганидан сўнг Интернетдан фойдаланувчилар мазкур маърузанинг веб-саҳифасига 3 миллион марта кирдилар, бу ҳужжатдан 500000 та нусха кўчирилди.

Бевосита ИСРИ давлат ижтимоий-иқтисодий сиёсати самарадорлигининг асосий мезони сифатида кўрилади. Бошқача қилиб айтганда, давлат шунчаки ялпи ички маҳсулотни кўпайтиришга интилиб қолмасдан ИСРИда ўз ифодасини топадиган фуқароларнинг турмуш сифатини ошириш чораларини кўриши керак. Турмуш сифатини ошириш аҳоли аксарият қисми манфаатларини ифода этадиган ва ҳимоя қиладиган давлатнинг стратегик мақсади дир. Ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши эса бу стратегик мақсадга эришиш воситасидан бошқа нарса эмас.

2. Ўзбекистоннинг ривожланиш контекстида гендер масалаларини баҳолаш

Аёллар ва эркекларнинг тенг ҳуқуқлиги инсон ҳуқуқларининг энг асосийларидан бири ҳисобланиб, ижтимоий адолатни таъминлашнинг шартидир. Айни вақтда бу тенглик, ривожланиш ва тинчликка эришишнинг зарур ва асосий шарти ҳам ҳисобланади. Аёллар ва эркекларнинг тенг ҳуқуқлилиги асосида шериклик муносабатларини ўрнатиш инсон манфаатларига йўналтирилган барқарор ривожланишнинг ҳал қилувчи омилларидан бири ҳамдир.

Бевосита шунинг учун БМТ Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг 3-мақсади эркеклар ва аёллар тенглигини рағбатлантириш ҳамда аёллар ҳуқуқлари ва имкониятларини кенгайтиришни кўзда тутди.

Афсуски, инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичида турмушнинг барча соҳаларида аёллар ва эркеклар тенглиги тўла таъминланган бирорта мамлакат йўқ. Аммо тенгсизлик, айниқса, ривожланаётган мамлакатлар ва энг камбағал оилаларда кўпроқ учрайди ҳамда бу биргина одамларнинг ўзлари учун эмас, балки умуман жамият учун ижтимоий, психологик ва иқтисодий муаммоларни келтириб чиқаради. Аёллар ва эркеклар ўртасидаги

тенгсизлик таълим, иш вақти, иш ҳақи, умр кўриш давомийлиги, ҳокимиятда ва бошқарувда иштирок этиш каби кўринишларда намоён бўлади. Масалан:

- аёллар жаҳон аҳолисининг 50,0 % дан кўпроғини ташкил этади, лекин улар жаҳон мулкининг 1,0 % га эгаллик қилади;

- аёллар жаҳонда бажариладиган ишларнинг учтан икки қисмини қиладилар, аммо жаҳонда олинадиган фойданинг ўндан бир улушига эгалар;

- саводсиз ва ишсизларнинг кўпчилиги – 60,0 % дан кўпроғи хотин-қизлардир;

- жаҳондаги ҳар уч аёлдан биттаси умри давомида ҳеч бўлмаганда бир марта зўравонликдан, кўпинча ўз эридан жабр кўрган;

- жаҳондаги барча парламентлар аъзоларининг фақат 20,0 % аёллардир;

- аёллар ҳақ тўланмайдиган уй ишларининг асосий қисмини бажарадилар;

- хотин-қизлар меҳнатга ҳақ тўлаш даражаси паст бўлган соғлиқни сақлаш ва таълим соҳасида иш билан бандларнинг кўпчилигини ташкил этадилар, эркаклар эса иш ҳақи юқори бўлган иқтисодийнинг транспорт, алоқа, ахборот-коммуникация технологиялари тармоқларида аксарият кўпчиликдирлар.

Жаҳондаги умумий иқтисодий пасайиш, шунингдек айрим минтақалардаги сиёсий беқарорлик кўпгина мамлакатларда ривожланиш соҳасида белгилаб қўйилган мақсадлардан чекинишга мажбур қилди. Ушбу ҳолат қашшоқлик кўламлари ниҳоятда ортишига олиб келди. Қашшоқ турмуш кечираётган бир миллиард нафардан кўпроқ аҳоли ўртасида ҳам аёллар кўпчиликни ташкил этади. Иқтисодийнинг барча соҳаларидаги инқироз ишсизлик ва тўлиқ бўлмаган иш билан бандлик даражасини оширди, бу ҳам биринчи навбатда аёллар аҳволини оғирлаштирди.

Кўпинча аёллар иш билан барқарор банд бўлиш кафолатини бермайдиган ёки меҳнат шароитлари хавфли ва зарарли бўлган ишларни бажаришга мажбур бўладилар. Акс ҳолда улар ишсизлар сафини тўлдиришга мажбур бўладилар. Кўпгина хотин-қизлар меҳнат бозорида иш ҳақи паст ва нуфузсиз меҳнат фаолияти билан шуғулланишга мажбур бўладилар. Бошқа тоифа аёллар ўз оилалари даромадига ҳисса қўшиш мақсадида меҳнат миграциясини танлашдан бошқа чора топа олмайдилар.

Жамият хотин-қизлар муаммоларини ҳал қилиш масалаларига ҳанузгача етарли даражада эътибор бермаяпти. Ҳолбуки, аёллар ва эркакларнинг ресурслари ва ижодий салоҳиятидан иложи борича тўлиқ фойдаланган ҳолдагина иқтисодий ва ижтимоий ўсишга эришиш мумкин.

Жаҳон ҳамжамияти мазкур муаммоларни ҳисобга ола бошлади. Жумладан, Аёллар аҳволига бағишланган тўртинчи умумжаҳон конференцияси мазкур йўналишдаги саъй-ҳаракатларни жадаллаштиришга хизмат қилди. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош Ассамблеяси томонидан 1975 йилни - Халқаро аёллар йили деб эълон қилиниши хотин-қизлар муаммосини жаҳон кун тартибига қўйишда бурилиш нуқтаси бўлди.

1979 йилда БМТнинг Бош Ассамблеяси Аёлларга нисбатан камситишнинг барча шакллариغا барҳам бериш тўғрисидаги конвенцияни қабул қилди. Ушбу Конвенция 1981 йилда кучга кирди ҳамда аёллар ва эркаклар ўртасидаги тенгликнинг халқаро стандартларини мустаҳкамлаб қўйди.

1985 йилда Умумжаҳон конференциясида 2000 йилгача бўлган муддатда амалга оширилиши режаланган Аёллар аҳволини яхшилаш соҳасидаги Найроби истиқбол стратегияси қабул қилинди.

1995 йил 15 декабрда Пекинда бўлиб ўтган Аёллар аҳволига бағишланган умумжаҳон конференциясида Ҳаракат платформаси қабул қилинди. Ушбу платформа аёллар аҳволини яхшилаш соҳасида Найроби истиқбол стратегиясини амалга оширишни тезлаштиришга йўналтирилди. Пекин платформасида аёлларни иқтисодий, ижтимоий, маданий ва сиёсий масалалар бўйича қарорлар қабул қилишда ҳар тарафлама ва тенг иштирок этишларини таъминлаш йўлидаги барча тўсиқларни бартараф этиш кўзда тутилди. Ушбу ҳужжатда Инсон ҳуқуқлари бўйича умумжаҳон конференциясида қабул қилинган Вена декларацияси ва Ҳаракат дастурида белгилаб қўйилган қоида – хотин-қизларнинг ҳуқуқлари инсон умумий ҳуқуқларининг ажралмас, таркибий қисми эканлиги яна бир бор тасдиқланди. Шу мақсадларга мамлакатлар ҳукуматлари, халқаро ҳамжамият ва фуқаролик жамиятига аёллар аҳволини яхшилаш учун стратегик чоралар кўриш қатъий тавсия қилинди.

Ҳозирги вақтда кўпгина мамлакатларда аёллар ва эркаклар ўртасидаги тенг ҳуқуқликни таъминлашга қаратилган қонунлар қабул қилинган. Шу билан бирга жамиятнинг барча соҳаларида гендер муаммосини зарур даражада ҳисобга олишни таъминлашга даъват этилган миллий механизмлар яратилган.

Гендер (инглизча «*gender*», лотинча «*genus*» сўзларидан - «зот») – инсоннинг жамиятда ўзини тутишини ва бундай тутиш қандай қабул қилинишини белгилайдиган ижтимоий жинсдир. Агар жинс эркаклар ва аёллар ўртасидаги фарқлар аниқ ва ўзгармайдиган бўлган биологик категория ҳисобланса, гендер жамият томонидан яратилган ижтимоий категория бўлиб, вақт ўтиши билан ўзгариб боради.

Ўғил ва қиз болалар туғилганидан бошлаб ўз анъанавий гендер ролларини ўзлаштирадилар ва жамият томонидан маъқулланган ўзини тутиш стандартларига риоя қила бошлайдилар. Бу – ижтимоийлашиш жараёни ҳисобланади.

Одам жинсига боғлиқ равишда ўзига белгиланган гендер ролини ўйнайди, ҳаётнинг ҳамма жиҳатларига тааллуқли бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади. Гендер роли одамлар эҳтиёжлари ва манфаатларини белгилайди, уларнинг турли имкониятлардан фойдаланишларида катта аҳамиятга эга бўлади. Айти пайтда гендер роли баъзан тенглик масаласига ҳам таъсир кўрсатиб, камситиш ва ҳуқуқни бузиш сабабига айланади.

Гендер тенглиги – аёллар ва эркаклар, қизлар ва ўғил болалар учун тенг ҳуқуқ, масъулият, имконият, қадрият ва натижалардир. Гендер тенглиги фақат аёлларга тааллуқли масала бўлмасдан у, эркаклар ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳам англатади. Чунки жамият ҳар икки жинсдан гендер нормалари ва стандартларига мувофиқ ҳаракат қилишни кутади. Тенглик аёллар ва эркаклар бир хил бўлиб қолишини билдирмайди. Лекин уларнинг ҳуқуқлари, масъулияти ва тенглиги ўзлари қиз ёки ўғил бола бўлиб туғилганларига боғлиқдир. Гендер тенглиги аёлларнинг ҳам, эркакларнинг ҳам манфаатлари, эҳтиёжлари ва устуворликлари ҳисобга олинганлигини кўрсатади. Шу билан бирга аёллар ва эркаклар гуруҳлари ўртасидаги хилма-хиллик ҳисобга олинади. Гендер тенглигига эришишнинг бир-бирини ўзаро тўлдирадиган икки усули мавжуддир:

1. *Гендер мейнстриминг* (ёки гендер масалаларини барча соҳалар ва йўналишларга жорий этиш) – ушбу усул ҳар қандай режалаштирилаётган чораларни, шу жумладан қонунчилик, сиёсат ва дастурларнинг барча соҳаларида ва барча даражаларда аёллар ва эркакларга тааллуқли оқибатларни баҳолаш жараёнидир. Ушбу ягона кенг қамровли стратегия гендер масалаларини барча йўналишлар ва секторларда дастурий фаолият олиб борадиган (масалан савдо, соғлиқни сақлаш, таълим, транспорт ва ҳоказолар) ташкилотлар (шу жумладан, вазирлик ва идоралар) фаолиятига гендер масалаларини киритишни назарда тутаяди. Мазкур ҳолда гендер тенглигига “алоҳида масала” сифатида қаралади, у ҳар қандай стратегия ва дастурнинг таркибий қисмига айланади. Ҳар икки жинс – аёлларга ҳам, эркакларга ҳам ривожланиш жараёни қатнашчилари ва бунинг натижасидан фойдаланувчилар сифатида қаралади. Гендер ёндашуви аёллар ва эркаклар, қиз ва ўғил болалар турли эҳтиёжлар ва устуворликларга эга бўлишлари мумкинлигини ҳисобга олади. Шунинг учун таклиф этилаётган дастурлар ва устуворликлар турлича бўлиши ҳамда жинслар гуруҳларига турлича таъсир кўрсатиши мумкин.

2. *Махсус дастурлар* – жиддий муаммолар ва тенгсизлик мавжуд бўлган соҳаларда эса гендер мейнстримингидан ташқари аёллар ёки эркакларга алоҳида-алоҳида йўналтириган махсус дастурлар, чоралар ва лойиҳалар ишлаб чиқиши мумкин. Жумладан, бу эркакларнинг саломатлигини яхшилаш ёки уйда аёлларга нисбатан зўравонликка барҳам бериш каби лойиҳалар ва дастурлар бўлиши мумкин.

БМТ Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг 3–мақсади вазибаларини бажариш таълим олиш масалаларида гендер тенгсизлиги муаммоларини ҳал қилишга хизмат қилди. Сўнгги йилларда жаҳонда қизларни бошланғич ва ўрта мактаб таълими билан қамраб олиш жиддий равишда яхшиланди. Бироқ 2005 йил учун мазкур йўналишда белгиланган вазибалар тўлиқ бажарилмади.

Қашшоқлик айниқса ўрта мактаб ёшидаги қизларнинг ўқиш имкониятлари чекланишининг асосий сабабидир. Ҳолбуки, ўрта маълумот хотин-қизларнинг ҳуқуқларини таъминлаш ва имкониятларини кенгайтириш

учун жуда муҳимдир. Аммо камбағал оилалардаги қизлар ўрта маълумот олишда иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатлардаги дугоналарига қараганда икки баробар кам имкониятга эгалар.

Аёлларнинг иш билан бандлиги соҳасида ҳам айрим ўзгаришлар рўй берганлигига қарамасдан мавжуд муаммолар сақланиб қолмоқда. Тўғри, қишлоқ хўжалиги соҳасидан бошқа иқтисодиёт тармоқларида меҳнатга ҳақ тўланадиган иш билан банд бўлган аёллар улуши аста-секин ортиб бормоқда ва 2008 йилда жаҳон миқёсида 41,0 % га етди.

Ўзбекистонда гендер тенглиги масаласига катта эътибор қаратилади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов “Жамиятнинг демократик ўзгаришлар йўлидан нечоғлик илгарилаб кетгани, шу жамиятнинг аёлларга бўлган муносабати унинг маданий – маънавий савиясини белгилайди”, деб алоҳида такидланган.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Оила Кодекси, Меҳнат Кодекси, умуман 80 тадан ортиқ норматив – ҳуқуқий ҳужжатлар ана шу мақсадга – хотин-қизларнинг барча соҳаларда эркалар билан кенг ҳуқуқлигини таъминлаш, уларнинг жамиятдаги ролини оширишга қаратилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддасида “Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар” деб кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси жаҳон ҳамжамиятининг кўпчилик мамлакатлари каби гендер тенглиги соҳасида ўз зиммасига қатор мажбуриятлар олган. Ўзбекистон Марказий Осиёда биринчи бўлиб аёллар ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган қатор халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларга қўшилган. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Аёлларга нисбатан камситишнинг барча шакллариغا барҳам бериш тўғрисидаги конвенция, Аёлларнинг сиёсий ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция, Оналикни муҳофаза қилиш тўғрисидаги конвенция, Аёллар аҳволи бўйича тўртинчи умумжаҳон конференциясида қабул қилинган Пекин платформаси ва Ҳаракат режаси шулар жумласидандир. Мазкур ҳужжатлар миллий даражада гендер тенглигига доир қонунчилик ҳужжатларини ишлаб чиқишда халқаро-ҳуқуқий асос вазифасини ўтади. Ушбу халқаро ҳужжатларда белгилаб қўйилган қоидалар давлат органлари амалий фаолиятида ҳам эътиборга олинади.

Умуман Ўзбекистонда аёллар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида юзтадан кўпроқ норматив-ҳуқуқий ҳужжат қабул қилинган. Мамлакат ҳукумати қатор миллий дастурларни, шу жумладан Ўзбекистонда аёллар аҳволини яхшилаш стратегиясини белгилаб берган Миллий ҳаракат платформасини қабул қилган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитасини қўллаб-қувватлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўрисида”ги Фармони асосида аёлларнинг иқтисодий

аҳволини яхшилаш мақсадида янги иш ўринлари яратиш ва аёлларнинг тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантиришга йўналтирилган тегишли дастур ишлаб чиқилди. Мазкур дастурда аёлларнинг сиёсий ва ижтимоий ҳаётдаги иштирокини янада оширишга қаратилган чоралар ҳам кўзда тутилган.

Ўзбекистоннинг амалдаги қонунчилига аёлларнинг сиёсий фаолиятда иштирок этишларини рағбатлантиришни кўзда тутилган ўзгартиришлар киритилди. Ушбу ўзгартиришларга мувофиқ сиёсий партиялар давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи ва ваколатли органларга кўрсатаётган номзодлар умумий сонида аёлларнинг улуши камида 30,0 % бўлишини таъминлашлари керак.

Ўзбекистон хотин-қизлар қўмитаси мамлакатда аёллар муаммоларини ҳал этишга қаратилган ҳукумат сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш учун асосий масъул бўлган тузилмадир. Мамлакат хотин-қизлар қўмитасининг раҳбари бир йўла Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг ўринбосаридир. Қарорлар қабул қилишда хотин-қизлар иштирокини кенгайтириш мақсадида вилоятлар ва Тошкент шаҳар хотин-қизлар қўмиталарининг раислари ҳамда вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимларининг ўринбосарлари қилиб тайинланади. Улар маҳаллий даражада хотин-қизлар манфаатларини ҳимоя қилиш, салоҳиятини рўёбга чиқариш учун масъулдирлар.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Аёлларга нисбатан камситишнинг барча шакллариغا барҳам бериш бўйича қўмитаси Ўзбекистон Республикасининг Аёлларга нисбатан камситишнинг барча шакллариغا барҳам бериши тўғрисидаги конвенцияни амалга ошириш бўйича Миллий маърузаси муҳокамаси юзасидан тавсиялар ишлаб чиққан. Ўзбекистон Республикаси ҳукумати шу муносабат билан Миллий ҳаракат режасини қабул қилди ҳамда уни амалга оширишни мувофиқлаштириш ва мониторингини амалга ошириш учун ишчи гуруҳини ташкил этди. Шунингдек, Ўзбекистон ҳукумати хотин-қизларнинг ўз ҳуқуқлари тўғрисида хабардорлиги даражасини ошириш, аёлларнинг жамиятдаги мавқеини кўтариш ва бошқа масалалар бўйича қатор тадбирларни ишлаб чиқиб, улар изчил амалга оширилишини таъминламоқда.

3. Гендер муносабатлари ва Ўзбекистонда турмуш даражаси

Турмуш даражасини таҳлил этишда фаровонликдаги *тенгсизлик* асосий муаммо ҳисобланади. *Даромадлардаги тенгсизлик* улкан кўлам касб этиши ҳамда мамлакатдаги сиёсий ва иқтисодий барқарорликка хавф туғдириши мумкин. Шунинг учун жаҳондаги барча ривожланган мамлакатлар аҳоли турли гуруҳлари даромадларидаги фарқни мунтазам равишда қисқартириб боришга мажбур бўладилар. Бироқ ана шундай чоралар кўриш учун жамиятда даромадлар ва бойлик табақалашини даражасини аниқ белгилаб

олиш талаб қилинади. Шу асосдагина давлат сиёсати ёрдамида даромадлар табақаланишига таъсир кўрсатиш мумкин бўлади.

Хозирги давр иқтисодий назариясига мувофиқ, даромадлар тақсимланишида мутлақ тенглик ҳам, шунингдек аҳоли турли гуруҳлари турмуш даражаси ўртасида катта фарқ ҳам мақбул эмас. Даромадлардаги мутлақ тенглик самарали меҳнат қилишга рағбатлантирмайди, шунинг учун даромадлардаги муайян тенгсизлик одамлар меҳнат фаолиятини рағбатлантиришнинг жуда муҳим воситаси ҳисобланади.

Аҳоли даромадларининг табақаланиши меҳнатга ҳақ тўлаш ва ижтимоий тўловлар, қобилият ва ишбилармонлик, мулкий аҳволдаги тафовутлар билан изоҳланадиган шахслар ва ижтимоий гуруҳлар даромадлари даражасида объектив таркиб топадиган тафовутдир.

Аҳолининг *пул даромадларини* иш ҳақи, ижтимоий трансфертлар, тадбиркорлик даромадлари, фоизлар, дивидендлар ва мулкдан бошқа даромадлар, шунингдек шахсий томорқа хўжалигида етиштирилган маҳсулотларнинг оилада истеъмол қилингани ва бозорда сотилганининг умумий қиймати ташкил этади. Даромадлар аҳоли гуруҳлари бўйича бир текис тақсимланмайди.

Аҳоли даромадлари табақаланишини баҳолашнинг қатор кўрсаткичлари мавжуддир. Ушбу кўрсаткичлар мазкур жараён нақадар интенсив кечишини ифода этади. Улар куйидагилардан иборатдир:

- *аҳолини жон бошига ўртача даромадлар бўйича гуруҳлаш*. Мазкур кўрсаткич жон бошига тўғри келадиган ўртача пул даромадларини кўрсатади;

- *умумий пул даромадларининг аҳоли турли гуруҳлари бўйича тақсимланиши*. Мазкур кўрсаткич умумий пул даромадларининг фоиздаги улушини акс эттиради.

Даромадлар тақсимланишини таҳлил этиш учун аҳолининг юқори даромадли ва паст даромадли гуруҳлари ўртасидаги тафовути кўрсаткичлардан фойдаланади. Бу мақсадга децил, квантил, квантил ва бошқа коэффициентлар хизмат қилади.

Даромадлар марказлашишининг децил коэффициенти жами аҳолининг (100,0 %) ўнта тенг гуруҳга бўлиш ҳамда биринчи ва сўнгги гуруҳлар ўртасидаги тафовутни аниқлашни назарда тутаяди. Даромадлар табақаланишининг децил коэффициенти энг юқори таъминланган 10,0 % аҳолининг даромади энг кам 10,0%, аҳолидан қанчалик ортиқ эканлигини ифода этади.

Худди шунингдек *квантил коэффициенти* жами аҳолининг ҳар бири 25,0 % ни ташкил этган тўртта тенг гуруҳга, *квантил коэффициенти* эса жами аҳолини ҳар бири 20,0 % ни ташкил этадиган бешта гуруҳга бўлиш ва юқорида қайд қилинганидек, энг юқори ҳамда энг кам даромадга эга гуруҳлар ўртасидаги тафовутни аниқлашга асосланган. Аҳоли

даромадларининг тақсимланиши нуқтаи назаридан таҳлил этиш Лоренц²⁹ эгри чизиғи асосида ҳам амалга оширилиши мумкин.

Лоренц эгри чизигида мамлакатнинг жами аҳолиси бешта тенг гуруҳга (20,0 % дан), уларга кирадиган уй хўжаликлари сони бўйича бўлинади. Агар бу аҳоли гуруҳлари тенг даромадга эга бўлсалар, унда 20,0 % аҳоли улушига даромадларнинг 20,0 %, 40,0 % аҳоли улушига – даромадларнинг 40,0% тўғри келади ва ҳоказо. Бунда Лоренцнинг эгри чизиғи мутлақ тенглик чизиғига қанчалик яқин бўлса, даромадларнинг тақсимланишида шунчалик тенгсизлик кузатилади.

Агар жамланма даромад айрим шахслар ўртасида мутлақ тенг тақсимланса, яъни барча даромадлар тенг бўлса, Лоренцнинг эгри чизиғи биссектрисага тўғри келади ҳамда квантил даромадга эга ҳар бир гуруҳ барча гуруҳлар даромади улушига мос тушади. Яъни агар шундай тенглик мавжуд бўлганида, 20,0 % аҳоли жамият жамланма даромадининг 20,0 % ни, 40,0 % аҳоли эса – тегишли равишда 40,0 % даромадга эга бўлиши керак эди ва ҳоказо.

Бироқ жамиятдаги даромадларнинг амалда тақсимланиши Лоренц эгри чизиғининг биссектрисадан узоқлашиш хусусиятига эгадир. Даромадларнинг тақсимланишидаги тенгсизлик юқори квантилдаги ҳар бир аҳоли гуруҳи жамият жамланма даромадининг каттароқ қисмига эга бўлишини, қуйи квантилдаги ҳар бир гуруҳ эса даромадда камроқ улушга эга бўлишини кўрсатади. Мутлақ тенгсизлик аҳолининг 20,0 %, 40,0 % ва ҳоказо қисмии ҳеч қандай даромадга эга бўлмаслигидан далолат беради. Бунда мазкур қатордаги сўнги, ягона шахс жамият барча даромади - 100,0 % ни ўзлаштиради. Агар кимдир ушбу ҳамма даромадга эга бўлса, Лоренцнинг эгри чизиғи горизонтал ўқ бўйлаб жойлашади, сўнг эса вертикал бўйлаб кўтарилади.

Лоренц эгри чизиғининг биссектрисадан узоқлашишини ўлчаганда тенгсизлик даражасини ифолайдиган кўрсаткич олинади. Иқтисодий адабиётда мазкур кўрсаткич *даромадларнинг марказлашиши коэффиценти* ёки *Жини*³⁰ *коэффиценти* номини олган.

Жини коэффиценти (*Жини индекси*) муайян мамлакат ёки минтақадаги жамиятнинг бирор белги (масалан, ҳозирги давр иқтисодий ҳисоб-китобларда энг кўп қўлланадиган йиллик даромад даражаси) бўйича табақаланиши даражасидан далолат берадиган статистика кўрсаткичидир. Лоренц эгри чизиғи каби Жинининг коэффицентини ҳам тўпланган бойлик бўйича тенгсизлик даражасини аниқлаш учун қўллаш мумкин. Бироқ бунда уй хўжалиги соф активлари нисбий бўлмаслиги зарур шарт ҳисобланади.

²⁹ **МаксОттоЛоренц** (*Max Otto Lorenz*, 1876-1959) — америкалик математик ва иқтисодчи, даромадлар табақаланиши даражасини акс эттирадиган машҳур “Лоренц эгри чизиғи” муаллифи. Асосий асарлари: “Бойлик марказлашишини ўлчаш усуллари” (“Methods of measuring the concentration of wealth”, 1905); “Иқтисодий назария асослари” (“Outlines of Economics, 1908”, Р.Эли, Т. Адамс ва Э. Янг билан ҳаммуаллифликда).

³⁰ **Коррадо Жини** (1884—1965) - италиялик статистикачи олим ва демограф. Асосий асари: “Ўзгариш ва нодоимийлик”.

Мазкур статистика модели 1912 йилда Жинининг “Ўзгариш ва нодоимийлик” машхур асарида эълон қилинган эди. Ушбу макроиктисодий кўрсаткич аҳоли пул даромадлари тақимланишини, хусусан даромадларнинг мамлакат барча аҳолиси ўртасида мутлақ тенг тақсимланиши билан амалдаги тақсимланишидаги фарқи даражасини ифода этади.

Жини коэффицентини аниқлашда муайян мутлақ тенглик принципига таянилади. Мазкур принципга кўра аҳолининг 1,0 % жамият жамланма даромадининг 1,0 % га эга бўлиши керак. Жаҳон амалиётида Жини коэффиценти жамиятдаги даромадларни баҳолаш учун, ҳар бир йилга алоҳида ҳисоблаб чиқилади.

Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилотига аъзо мамлакатлар учун таклиф этилган таснифлашга мувофиқ тенгсизликнинг қуйидаги даражалари фарқланади:

- тенгсизликнинг энг қуйи даражасига эга иқтисодиёт (Жини коэффиценти 20-22 га тенг);
- тенгсизлик даражаси паст иқтисодиёт (24-26);
- тенгсизлик даражаси ўртача иқтисодиёт (29-31);
- тенгсизлик даражаси юқори иқтисодиёт (33-35).

Аҳолининг камбағаллиги тенгсизлик муаммоси билан узвий боғлиқдир. Камбағаллик даражасини аниқлаш учун турмуш кечиришнинг энг қуйи стандартлари ишлаб чиқилади. Ушбу стандартлар қонун йўли билан белгилаб қўйиладиган, аҳоли асосий эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган энг кам миқдорни таъминлайдиган турмуш даражасининг норматив кўрсаткичларидир. Мазкур мезонлар орасида “истеъмол савати”, тирикчилик ўтказиш учун энг кам миқдор ва энг кам истеъмол бюджети энг муҳим аҳамиятга эгадир.

Истеъмол савати энг кам истеъмол даражасини таъминлайдиган 35 хил маҳсулотлар ва хизматлар тўпламидир. Уларнинг 11 тасини нон ва нон маҳсулотлари, картошка, сабзавот, мева, гўшт, сут ва балиқ маҳсулотлари, тухум, шакар ва қандолат маҳсулотлари, ўсимлик ёғи ва маргарин, бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари ташкил этади. Истеъмол саватига ноозиқ-овқат маҳсулотларининг 4 гуруҳи ҳамда хизмат турларининг 5 тури ҳам киради.

Тирикчилик ўтказиш учун энг кам миқдор - инсоннинг жисмоний ҳаётини таъминлаш учун зарур бўлган моддий неъматлар ва хизматларнинг қийматидир.

Энг кам истеъмол бюджети – тирикчилик ўтказиш учун энг кам миқдорга кирадиган, шунингдек инсоннинг асосий маънавий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондириш, бўш вақтни ўтказиш учун харажатларнинг энг кам миқдори кўшилган моддий неъматлар ва хизматларнинг қийматидир.

Камбағаллик — турмуш кечириш, меҳнат лаёқатини сақлаб туриш, авлодлар узвийлигини давом эттириш учун зарур бўлган энг кам эҳтиёжларни қондириш имкониятига эга бўлмаган шахс ёки ижтимоий гуруҳлар иқтисодий аҳолининг кўрсаткичидир. Камбағаллик нисбий тушунча ҳисобланиб, ҳар бир жамиятдаги турмуш даражасининг умумий

стандартига боғлиқ бўлади. Камбағаллик ҳолати ресурсларнинг узок муддат давомида етарли бўлмаслигини аввалги жамғармалар билан ҳам, қиммат товарларни харид қилишдан вақтинча тежаш ҳисобига тўпланган маблағ билан ҳам қоплаш имконияти мавжуд эмаслигини кўрсатади.

Камбағаллик сабаблари турлича бўлиб, улар ўзаро боғлиқдир. Ушбу сабаблар қуйидаги гуруҳларга бирлаштирилади:

- *иқтисодий* (ишсизлик, иш ҳақининг камлиги, меҳнат унумдорлигининг пастлиги, тармоқнинг рақобатбардош эмаслиги);
- *ижтимоий-тиббий* (ногиронлик, қариллик, касалланиш даражасининг юқорилиги);
- *демографик* (тўла бўлмаган оилалар, оилада боқимандаларнинг кўплиги);
- *ижтимоий-иқтисодий* (ижтимоий кафолатлар даражасининг пастлиги);
- *таълим-малака* (таълим даражасининг пастлиги, касбий тайёргарликнинг етарлича эмаслиги);
- *сиёсий* (ҳарбий можаролар, мажбурий миграция);
- *минтақавий-жўзрофий* (минтақаларнинг бир хил ривожланмаганлиги).

Жаҳон амалиётида камбағалликни аниқлашнинг учта асосий концепцияси мавжуд:

1. *Камбағалликнинг мутлақ концепцияси*. Ушбу концепция камбағаллик чегараси тушунчаси билан узвий боғлиқдир. Камбағаллик чегараси мавжуд даромад, яъни даромад ёки истеъмолнинг шундай даражасики, бу даражадан паст бўлганда одам камбағал ҳисобланади. Мутлақ камбағаллик кўпинча истеъмол ёки даромад даражаси камбағаллик чегарасидан паст бўлган одамлар ёки уй хўжаликлар сони орқали ўлчанади. Жаҳон банки мутлақ камбағаллик чегараси сифатида кунига 1,25 АҚШ доллари ҳисобига (доллар курси харид қобиляти паритети бўйича ҳисобланади) кун кечиришни белгилаб қўйган.

2. *Камбағалликнинг нисбий концепцияси*. Камбағалликнинг нисбий кўрсаткичи камбағаллик нисбий чегарасини белгилайди ва аҳолининг амалдаги даромадини ана шу даражага нисбатан таққослайди. Аҳолининг реал даромадлари ортиб бораётган шароитда тақсимлаш ўзгармаса, нисбий камбағаллик аввалдагидек сақланиб қолади. Бундан нисбий камбағаллик концепцияси тенгсизлик концепциясининг таркибий қисми деган хулоса чиқариш мумкин. Бироқ бу тенгсизлик қанча кам бўлса, нисбий камбағаллик шунчалик кам бўлиши маъносини бермайди ёки аксинча.

Нисбий камбағаллик концепциясининг асосчиси, инглиз социологи П.Таунсенд бу категорияни иқтисодий ресурсларнинг етишмаслиги оқибатида мазкур жамият кўпчилик аъзолари учун одатий турмуш тарзини давом эттиришнинг имконияти бўлмаслиги сифатида таърифлаган. У ўзининг камбағалликнинг таҳлил этиш усулини кўп ўлчамли депривация тушунчасига асослаган. Бундай ҳолатни у “шахс, оила ёки гуруҳнинг жамият

ёки умуман миллат манзарасидаги кузатилаётган ва асосланадиган ночор аҳволи” сифатида тушунган. П. Таунсенд томондан кўпўлчамли депривация усули қўлланилиб, унда моддий депривацияга (овқатланиш, кийим-кечак, турар жой шароитлари, узоқ муддат фойдаланиладиган ашёлар, яшаш жойи муҳити, меҳнат шароитлари ва хусусиятлари) ижтимоий депривация кўрсаткичлари (иш билан бандлик, бўш вақтни ўтказиш, таълим ва ҳоказолар хусусиятлари) қўшилган.

Нисбий камбағаллик кўламлари мутлақ камбағаллик кўламларига мос тушмайди. Мутлақ камбағалликка барҳам берилиши мумкин, лекин нисбий камбағаллик ҳамиша сақланиб қолади. Яъни тенгсизлик жамиятнинг ажралмас белгисидир. Жамиятдаги барча ижтимоий қатламлар турмуш стандартлари ортган пайтда ҳам нисбий камбағаллик сақланиб туради ва хатто ортади.

3. *Субъектив камбағаллик*. Мазкур концепцияга кўра, фақат шахснинг ўзи камбағаллигини белгилаши мумкин. Субъектив камбағаллик даражасини аниқлашга турлича ёндашувлар мавжуд. Қанча одам ўзини ёки дўстларини камбағал деб ҳисоблаши мумкинлигини аниқласа бўлади. Шунингдек, ижтимоий фикрга асосланган ҳолда субъектив камбағаллик чегарасини аниқлаш, шундан сўнг уни аҳоли даромади билан таққослаш мумкин.

Камбағал ҳисобланадиган аҳоли қатламларини ижтимоий муҳофаза қилишда пул ва натура ҳисобидаги нафақаларнинг ривожланган тизими ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Мазкур тизим бозор иқтисодиётига эга барча мамлактларда мавжуд ва камбағаллик салбий оқибатларини юмшатишда муҳим ижтимоий амортизатор вазифасини ўтайди.

Аҳоли муайян категорияларининг ижтимоий ёрдам олишга бўлган ҳуқуқини аниқлаш учун одатда камбағаллик даражасини белгилайдиган кўрсаткичлардан фойдаланилади. Улар куйидагилардан иборатдир:

1. *Камбағалликнинг мутлақ даражаси* – бу турмуш кечиришнинг энг қуйи даражаси ҳисобланиб, инсоннинг ўзининг асосий эҳтиёжларини қондириш учун ҳаётининг зарур бўлган озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак, турар жой ва ҳоказолар бўйича аниқланади.

2. *Камбағалликнинг нисбий даражаси*. Мазкур кўрсаткич ушбу давлат (минтақада) турмуш кечиришнинг ўртача даражаси учун талаб қилинадиган истеъмол саватининг энг кам миқдори даражасини кўрсатади. Нисбий камбағаллик фақат жисмоний эҳтиёжларнигина эмас, балки ижтимоий эҳтиёжларни ҳам ҳисобга олади.

Аҳолини турмуш кечиришнинг энг кам миқдори ва истеъмол бюджетининг энг кам миқдори асосида даромадлари даражаси бўйича табақалаш моддий таъминоти даражаси турлича бўлган куйидаги гуруҳларни ажратиш кўрсатиш имконини беради:

- “камбағал” оилалар – уларда аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад турмуш кечиришнинг энг кам миқдоридан паст даражада ёки унга тенг;

- “кам таъминланган” оилалар – уларда аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад турмуш кечириш учун энг кам миқдор билан энг кам истеъмол бюджети миқдори ўртасида жойлашган;

- “таъминланган” оилалар – уларда аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад энг кам истеъмол бюджети миқдори ва оқилона истеъмол бюджети миқдори ўртасида жойлашган;

- “бой” оилалар – уларда аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад оқилона истеъмол бюджети даражасидан юқоридир.

Инсонни ривожлантириш шахс қобилиятини, ўзлигини намоён қилиш имконияти сифатида талқин этилиши муносабати билан Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Ривожланиш дастурининг 1996 йилги глобал маърузасига биринчи марта киритилган “имконият бўйича камбағаллик кўрсаткичи” ғояси принципиал аҳамиятга эга бўлди. Мазкур ғояга кўра, инсоний эҳтиёжлар комплексини, энг аввало, ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган узоқ ва соғлом ҳаёт кечириш, таълим олиш, муносиб турмуш кечириш учун зарур ресурсларга эга бўлиш имкониятларининг йўқлиги ёки етарли эмаслигини камбағаллик сифатида баҳолаш лозим. Имкониятлар бўйича камбағаллик кўрсаткичи уч индикаторнинг ўртача арифметик йиғиндисидир. Бу индикаторлар қуйидагилардан иборат:

- туғилиш пайтида малакали тиббий персонал ҳозир бўлмаган болаларнинг улуши;

- 15 ёш ва ундан катта саводсиз аёлларнинг салмоғи;

- вазнда орқада қолаётган 5 ёшгача бўлган болаларнинг улуши.

Ушбу ғоя 1997 йилги глобал маърузада янада ривожлантирилиб, *аҳоли қашшоқлиги* индекси таклиф қилинди. Мазкур индекс инсонни ривожлантиришнинг ҳал қилувчи соҳаларидаги кўрсаткичлар асосида ҳисоблаб чиқилади:

- узоқ ва соғлом турмуш кечириш имкониятидан маҳрумлик (40 ёшга етмасдан вафот этган аҳоли салмоғи);

- таълим олишдан маҳрумлик (катта ёшдаги аҳоли ўртасида саводсизларнинг салмоғи);

- муносиб турмуш кечириш ресурсларидан маҳрумлик (соғлиқни сақлаш хизматларидан фойдаланиш, хавфсиз ичимлик сув истеъмол қилиш имкониятидан маҳрум бўлган аҳоли ўртача сони, шунингдек вазнда орқада қолаётган 5 ёшгача бўлган болаларнинг салмоғи).

Юқоридагилардан “имкониятлар бўйича камбағаллик кўрсаткичи” ва “аҳоли қашшоқлиги индекси”да асосий эътибор мамлакатдаги ўртача кўрсаткичларга эмас, балки инсонни ривожлантиришнинг ҳал қилувчи соҳаларида етарлича имкониятларга эга бўлмаган одамлар улушига қаратилганлиги маълум бўлади. Мазкур кўрсаткичлар камбағалликни фақат даромадлар ва харажатлар бўйича аниқлашга қараганда ушбу ҳолатни тўлароқ акс эттиради ҳамда у ёки бу турдаги ёрдамга мухтож аҳоли гуруҳлари ёки уй хўжаликларни аниқлашда муҳим восита ҳисобланади.

1997 йилгача глобал маърузаларда қўлланилиб келинган аҳоли кашшоқлиги индекси ўрнига *кўпўлчамли камбағаллик индекси* киритилди. Мазкур янги кўрсаткич камбағаллик шароитларида яшаётган одамлар ҳолатини тўлароқ ақс эттириш ҳамда мамлакатлар ва минтақалар, шунингдек бутун жаҳон бўйича таққослашни амалга ошириш имконини беради.

Кўпўлчамли камбағаллик индекси иқтисодиёт назарияси соҳасидаги сўнгги ютуқларига асосланади ва ўзининг моҳияти жиҳатидан биринчи глобал кўрсаткичдир.

Кўпўлчамли камбағаллик индекси очиқ ва кўпчилик ривожланаётган мамлакатлар билан таққосланиши мумкин бўлган маълумотларга асосланади. Улар қуйидагилардан иборатдир:

- демография ва саломатликни текшириш;
- ЮНИСЕФнинг кўпиндикаторли кластер текшириши;
- Жаҳон банкининг саломатликни текшириши.

БМТ Ривожланиш дастурининг 2010 йилги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги глобал маърузада умумий аҳолиси 5,2 миллиард нафар (ривожланаётган мамлакатлардаги жами аҳолининг 92,0 %) бўлган 104 мамлакат учун баҳолаш келтирилган. Ушбу баҳолаш билан қамраб олинган мамлакатлар жами аҳолисининг учдан бир қисми – салкам 1,7 миллиард киши кўпўлчамли камбағаллик шароитида яшаши аниқланган.

2002 йилги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги глобал маърузада даромадлар бўйича глобал тенгсизлик ва унинг салбий оқибатлари улкан кўлам касб этганлиги таъкидланган эди. Чунончи, жаҳондаги энг бой 5,0 % аҳолининг даромадлари энг камбағал бўлган 5,0 % аҳолининг даромадига нисбатан 114 баробар ортиқ бўлган. Энг бой 1,0 % аҳолининг даромади эса энг камбағал 57,0 % аҳолининг даромадига тенг бўлган. АҚШдаги 25 миллион энг бой киши ер юзидаги энг камбағал 2 миллиард одам эга бўлган даромадга эга.

Ушбу маълумотлар даромадлар бўйича тенгсизликнинг мониторингини олиб бориш ва бу тенгсизлик ортишига йўл қўймаслик жаҳондаги аксарият аҳоли учун иложи борича кенгроқ имкониятларни яратиш, шунингдек тенгсизлик даражаси юқори бўлган минтақалардаги ижтимоий зиддиятларни камайтириш учун муҳимдир. Глобаллашувнинг чуқурлашиши, ахборот олиш имкониятларининг кенгайиши билан жамиятда глобал тенгсизликни англаш тобора кучайиб бормоқда. Одамлар ўзларининг имкониятларини фақат ватандошлари билангина эмас, балки бошқа давлатлар фуқароларнинг аҳволи билан ҳам таққосламоқдалар.

Шу сабабли даромадлардаги ҳаддан ташқари табақаланиш катта хавф туғдиради. Бу ҳисобга олинган ҳолда турли ижтимоий гуруҳлар даромадлари ўртасидаги тафовутни тартибга солишда давлат асосий восита сифатида прогрессив солиққа торттиш, мулк ва меросга солиқ солиш билан биргаликда ижтимоий тўловларнинг самарали тизимларидан фойдаланмоқда.

Баҳс мунозаралар учун саволлар

1. Инсон салоҳияти учун қандай сифатлар хос?
2. Иқтисодий ривожланиш моделлари тўғрисида нимани биласиз?
3. Ялпи ички маҳсулот билан ялпи миллий маҳсулот ўртасида қандай фарқ бор?
4. Инсонни ривожлантириш индексини аниқлашда қайси индикаторлардан фойдаланилади?
5. Ривожланиш даражаси ўртача бўлган мамлакатларнинг инсонни ривожлантириш индекси қандай?
6. Мингйиллик ривожланиш мақсадлари тўғрисида гапириб беринг.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёв Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ҳисобот йил якунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи. // Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 16 январь, №11.
2. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova, Bakhtiyor Islamov, Masato Hiwatari. Systemic Transformation and Sustainable Human Development: the Case of Uzbekistan. – Jakarta: Gunadarma Publisher, 2016. – 230 p.
3. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova. Human Development. Textbook. – norderstedt, Books on Demand, 2014, 428 p.
4. Macroeconomics and Human Development. – First published, 2013. – 158 p.
5. Инсон тараққиёти. Дарслик. и.ф.д., проф. Қ.Х. Абдурахмонов таҳрири остида. – Т.: Фан ва технология, 2013. – 476 б.
6. Человеческое развитие. Учебное пособие. / под общей редакцией д.э.н., проф. Абдурахманова К.Х. и д.э.н., проф. Жумаева Н.Х. – Т.: “Фан ва технология”, 2012. – 376 с.

4-МАВЗУ. АҲОЛИНИ ИЖТИМОЙ ҲИМОЯ ҚИЛИШ ТИЗИМИ ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ МАҚСАДИДАГИ РОЛИ ВА ЎРНИ (2 СОАТ)

Режа:

1. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими институтлари.
2. Инсон тараққиёти мақсадида ижтимоий ҳимоя қилиш масалалари.
3. Ижтимоий ёрдамни кучайтириш бўйича ижтимоий сиёсат чоралари.

Калит сўзлар: аҳоли, ижтимоий муҳофаза, ижтимоий суғурта, ижтимоий сиёсат, ижтимоий соҳа, инсон тараққиёти

1. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими институтлари

Ҳар қандай давлатда фуқароларни ижтимоий муҳофаза қилишни амалга ошириш билан шуғулланадиган ижтимоий институтларнинг бутун бир тизими мавжуд. **Ижтимоий институт** – бу одамларнинг биргаликдаги фаолиятини ташкилий тузилма тарзида ташкил этишнинг барқарор шакли ёки меъёрий жиҳатдан тартибга солинадиган қоидалар тизимидан иборат. Мазкур тартиб доирасида тегишли институтлар фаолияти билан қамраб олинган инсонларнинг ижтимоий вазифаларини тақсимлаш рўй беради.

Бозор иқтисодиётига йўналтирилган мамлакатларда касаллик, бахтсиз ходисалар рўй берганда ёки касаллик даврида қарорлар қабул қилишдаги шахсий эркинлик ва жавобгарлик ижтимоий ҳимоя тизимининг ташкил қилинишида асосий устунлардан ҳисобланади. Бироқ, инсоннинг бир ўзи барча ҳаёт қийинчиликларини енгишга қодир эмас. Моддий таъминланмаганликнинг ижтимоий хатари баъзи ҳолларда енгилмас куч тусига эга бўлади, бу ногиронликнинг эрта шакллари, касалликларнинг оғир ва бедаво турларига чалинганлигидир. Шу сабабдан аксарият ривожланган мамлакатлар XIX-аср охирларидаёқ ижтимоий хатар ҳоллари бошланганда ёрдам ташкил қилиш заруратини англашган. Одатда, ижтимоий ҳимоянинг иккита институти қуйидаги шаклларда қўлланилади: давлат ижтимоий ҳимояси (беғараз, пулсиз шакли) ва ижтимоий суғурта (ижтимоий ҳимоянинг пуллик шакли). Бунда қуйидаги суғурта турлари мавжуд:

- шахсий (ҳаётни суғурталаш, пенсия таъминоти). Унга индивиднинг шахсий жавобгарлиги ҳосдир;
- ижтимоий. У оммавий-ҳуқуқий мақомга эга бўлиб, иқтисодий жиҳатдан шахсий, шунингдек, жамоа-гуруҳ ва ижтимоий жавобгарлик уйғунлигини англатади;
- ижтимоий-касбий. Унинг ўзига хос томони – ижтимоий-гуруҳ (касбий) ҳамжиҳатлик ва шахсий жавобгарликнинг уйғунлашуви.

Суғуртанинг турли шакллари мавжудлиги тасодифий ҳолат эмас. Бандлик шаклларидаги фарқлар, меҳнат шароитларининг тармоқлар бўйича касбий-гуруҳ ва ҳудудий ўзига хослиги, ижтимоий хатар даражаларидаги катта фарқлар ижтимоий ҳимоянинг турли институтларини шакллантиришда ушбу суғурта шакллари тўғри танланиши ва қайд этиб борилишини тақозо

этади. Бунда ҳам бутун аҳоли манфаатлари, ҳам маълум касб гуруҳга хос манфаатларни эътиборга олиш зарур. Масалан, касб хатари даражаси баланд бўлган ишлаб чиқариш соҳаси ишчилари кўшимча, маълум касб гуруҳларига хос ижтимоий касбий суғуртага мухтождирлар.

Жаҳон тажрибасига кўра, ижтимоий ҳимоянинг қуйидаги бешта асосий институти мавжуд :

1. Давлат ижтимоий ёрдами. Меҳнатга лаёқатлигининг йўқлиги, ишсизлиги, даромад манбаи мавжуд бўлмаганлиги сабабли мустақил равишда ўзини моддий таъминлай олмаган шахсларга давлат томонидан бериладиган ижтимоий ёрдами ҳисобланади. Бу ёрдам турининг ҳажми ўтмишдаги шахс даромади ёки аҳолининг умумий турмуш даражаси билан боғлиқ эмас. Ижтимоий ёрдам хайрихоҳлик тусига эгадир. Ижтимоий ёрдам доирасидаги нафақа ва ёрдам пуллари фақатгина қонунчиликда қайд этилган фуқаролар тоифаларига берилади. Мазкур ҳимоя институтининг асосий жиҳати – бу кам таъминланган аҳоли гуруҳларига давлатнинг ижтимоий-алиментли шартномасиз ёрдам кўрсатиш муносабатлари (болалиқдан ногирон, бошқа эрта ногирон бўлган шахс, пенсия олиш учун зарур суғурта мақомига эга бўлмаган фуқароларга). Жисмоний шахс томонидан ижтимоий ёрдам олишида унинг ижтимоий меҳнат фаолиятидаги иштироки аҳамиятсиздир. Ушбу тизим ёрдам пулларига мухтож шахснинг даромади текширилганидан кейин, унга даромаднинг минимал даражасини таъминлаш мақсадида берилади. Асосий сабаб – яшаш минимуми ҳажмида маблағнинг мавжуд эмаслигидир.

Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизимида нафақа ва моддий ёрдамнинг миқдори оила аъзоларининг даромадларини ҳисобга олган ҳолда, умумий даромад миқдори тирикчилик минимумига етиши учун тайинланади. Ижтимоий ёрдам институтининг ҳуқуқий асоси инсоннинг ижтимоий таъминот соҳасидаги ҳуқуқларидан келиб чиқади ва инсоннинг конституцияга кўра яшаш ҳуқуқига эгаллигига асосланади.

Ижтимоий ҳимоянинг ушбу институтининг молиявий манбаи сифатида ҳудудий ва муниципал бюджетлар олинади, улар умумий солиқ тизими ва махсус мақсадда йиғиладиган солиқ ҳисобидан шаклланади.

2. Давлат ижтимоий таъминоти. Ушбу ҳимоя шаклида аввалдан маълум тўловлар бажарилганми ёки йўқми, шунингдек, шахсларнинг моддий ҳолати (мухтожлиги) эътиборга олинмаган ҳолда давлат томонидан ижтимоий таъминот тақдим этилади. Мазкур ижтимоий ҳимоянинг молиявий манбалари – умумий ва махсус солиқлар ҳисобидан шаклланадиган давлат бюджетидан тўғридан-тўғри олинадиган маблағлар.

3. Мажбурий ижтимоий суғурта. Бу иқтисодий фаол аҳолини ўз даромадини меҳнатга лаёқатсизлиги туфайли (касаллик, бахтсиз ҳодиса, кексалик) ёки ишсиз қолгани сабабли йўқотиш хавфидан ижтимоий ҳимоялаш институтидир. Мазкур институтнинг молиявий манбалари – иш берувчилар, ишчилар (баъзан давлат)нинг ўзаро ёрдам ва ўз-ўзи учун маъсул бўлиш, ҳамжиҳатликнинг омилларига асосланган суғурта тўловлари

(бадаллари) ҳисобланади. Ишлаб чиқаришда юз берган бахтсиз ҳодисаларни суғурталаш тизимлари бундан истисно, улар фақатгига ишчиларнинг бадаллари ҳисобидан таъминланади.

Мажбурий суғурта тўловлари миқдори жамиятда шаклланган ижтимоий кафолат даражалари билан боғлиқ ҳамда улар ишчи ва иш берувчи ўртасидаги (давлат иштирокидаги) шартномалар натижасида шаклланади.

4.Ихтиёрий кўшимча (касбий) ижтимоий суғурта. Суғуртанинг бу тури иқтисодийнинг алоҳида тармоқлари доирасида ёлланма ишчилар учун узоқ муддатли тармоқли ва жамоа шартномалари асосида ташкил этилади. Одатда, ихтиёрий кўшимча ижтимоий суғурта тизими хусусий тусга эга бўлади, бироқ уларнинг фаолияти махсус қонунчилик билан тартибга солинади. Унга кўра, суғурталанувчилар учун ижтимоий кафолатлар тизими яратилади, жумладан: бир иш берувчида ишлашнинг минимал муддати, ушбу муддат тугагач, ишчида кўшимча ҳимоя турларига ҳуқуқи пайдо бўлади. Масалан, пенсия таъминоти ҳуқуқи; суғурталанувчи ўз иш жойини ўзгартирган ҳолда суғурта бўйича қўлга киритган ҳуқуқлари сақланиб қолади.

5. Фуқароларнинг шахсий (хусусий) суғуртаси. Суғуртанинг бу тури шартнома асосида тузилади ва шу боис унинг доиралари ҳамда амал қилиниши вақт даврлари, маълум жисмоний шахсларнинг молиявий имкониятлари, хатар турлари билан чекланган бўлади. Ушбу шакл учун суғурта шартнома мавжудлиги фуқароларнинг ўзи учун маъсуллиги ҳосдир.

2.Инсон тараққиёти мақсадида ижтимоий ҳимоя қилиш масалалари

Ижтимоий муҳофазага муҳтож аҳолини кафолатли ҳимоя қилиш энг муҳим сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий вазифадир. Ҳар бир мамлакат ижтимоий ҳимоя тизимининг сифат ва миқдор кўрсаткичлари жамият ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг даражасидан далолат беради.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 25-моддасида “Ҳар бир инсон ... ишсизлик, касаллик, ногиронлик, бевалик, қарилик ёки унга боғлиқ бўлмаган шароитларга кўра тирикчилик учун маблағ бўлмай қолган бошқа ҳолларда таъминланиш ҳуқуқига эга”³¹ эканлиги кўрсатилган.

Бу аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизими томонидан таъминланади.

Аҳолини *ижтимоий муҳофаза қилиш тизими* учта асосий шаклга эга:

- *ижтимоий таъминот*;
- *ижтимоий суғурта*;
- *ижтимоий ёрдам*.

Ижтимоий таъминот – бу фуқаролар айрим тоифаларини давлат бюджети ҳамда бюджетдан ташқари махсус фондлар маблағлари ҳисобидан моддий таъминлашга йўналтирилган давлатнинг ижтимоий ёрдам кўрсатиш шаклидир. Фуқароларга бундай ёрдам давлат томонидан ижтимоий жиҳатдан

³¹Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар. – Т.: Адолат, 2004. – Б.35.

муҳим деб эътироф этилган ҳолларда кўрсатилади. Ана шу ёрдамдан аҳолининг ночор қатламлари аҳволларини жамиятнинг бошқа аъзолари билан имконият даражасида тенглаштириш мақсади кўзланади.

Ижтимоий таъминотга эҳтиёж жамият пайдо бўлиши билан туғилди. Ҳар қандай жамиятда – унинг иқтисодий ва сиёсий тузилишидан қатъи назар – ўзларига боғлиқ бўлмаган вазиятлар сабабли тирикчилик кечириш учун маблағ топишга қодир бўлмаган аҳоли тоифалари бўлади. Уларга, энг аввало, болалар ва кекса кишилар киради. Бундан ташқари ижтимоий ёрдамга муҳтожлар сафини вақтинча ёки бир умр меҳнатга лаёқатсизлигини йўқотган одамлар тўлдириши мумкин. Жамият ривожланиши ва ижтимоий алоқалар мураккаблашиши билан ижтимоий ёрдамга муҳтож бўлган фуқаролар қаторига иқтисодий сабаблар оқибатидаги ишсизлар, камбағаллар, шунингдек инфляциянинг юқори суръатларидан моддий аҳволлари оғирлашганлар киради.

Ижтимоий таъминот дейилганда қуйидагилар англанади:

- фуқароларга қариликда меҳнат фаолияти, меҳнат қобилияти ва боқувчисини йўқотганлиги учун кўзда тутилган моддий таъминотдан ташқари уларнинг нормал турмуш ва маданий стандартларини кафолатлайдиган тақсимлаш шакли;

- фуқароларни ёши, касалланиши, ногиронлиги, ишсизлиги, боқувчисини йўқотганлиги, болаларни тарбия қилиш учун ҳамда қонунда белгилаб қўйилган бошқа ҳолатлар бўйича моддий таъминлаш тизими;

- бир томондан фуқаролар, иккинчи томондан давлат, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари, фуқаролик жамияти ташкилотлари томонидан даромадлари йўқотилиши ёки камайиши вазиятлари пайдо бўлганда фуқароларга махсус фондлар, бюджет маблағлари ҳисобига тиббий ёрдам кўрсатиш, пенсия, нафақалар ва моддий таъминлашнинг бошқа шакллари асосида таркиб топаётган ижтимоий муносабатлар жамланмаси.

Қонунчилик ижтимоий таъминотнинг қуйидаги олти турини назарда тутлади:

- пенсиялар;
- нафақалар;
- ижтимоий таъминот компенсацияси;
- имтиёзлар;
- ижтимоий ва тиббий хизматлар;
- ҳаётий зарур ашёлар.

Юқорида қайд этилган бу турларнинг ҳар бири, одатда яна қатор турларга бўлинади. Бунда ижтимоий таъминот турлари барқарор хусусиятга эга бўлгани ҳолда уларнинг бошқа турлари муайян сиёсий, иқтисодий ва бошқа шароитларга боғлиқ равишда ўзгариб боради.

Ушбу ижтимоий ҳимоя кўрсатиш шаклида аввалдан маълум тўловлар бажарилганми ёки йўқми, шунингдек, шахсларнинг моддий ҳолати (муҳтожлиги) эътиборга олинмаган ҳолда давлат томонидан ижтимоий

таъминот тақдим этилади. Мазкур ижтимоий ҳимоянинг молиявий манбалари – бу умумий ва махсус солиқлар ҳисобидан шаклланадиган давлат бюджетидан тўғридан-тўғри олинадиган маблағлардир.

Аҳолининг ижтимоий таъминоти тизимидаги энг муҳим унсур – ижтимоий суғуртадир. *Ижтимоий суғурта* – давлат томонидан белгилаб қўйилган, назорат қилинадиган ва кафолатланадиган, давлат мақсадли, бюджетдан ташқари ижтимоий суғурта фонди, шунингдек бошқа жамоавий ва хусусий суғурта фондлари маблағлари ҳисобига кекса ёшдаги, меҳнатга лаёқатсиз фуқароларни моддий таъминлаш, қўллаб қувватлаш тизимидир.

Ижтимоий суғурта – пул нафақалари тизими бўлиб, уларга қуйидагилар киради:

- ишсизлик нафақаси;
- меҳнатга лаёқатсизлик нафақаси;
- ҳомиладорлик ва туғиш нафақаси;
- қарилик бўйича, ногиронлик ҳамда боқувчисини йўқотганлиги бўйича пенсия.

Ижтимоий ҳимоя тизимида нафақа ва ёрдам пули миқдори оила аъзоларининг даромадларини ҳисобга олган ҳолда белгиланиб, бу уларнинг умумий даромад ҳажми ўрнатилган тирикчилик кўришининг энг кам миқдорига етиши учун тайинланади. Ижтимоий ҳимоя ушбу институтининг молиявий манбаи ҳудудий ва муниципал бюджетлар ҳисобланади. Бу маблағлар умумий солиқ тизими ва махсус мақсадда йиғиладиган солиқ ҳисобидан шаклланади.

Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизимининг шаклланиши ва унинг инсонни ривожлантиришдаги роли ўз тарихига эга. XIX аср ўрталаридан бошлаб ижтимоий ҳуқуқлар фуқаролик ҳуқуқлари билан бир қаторда инсоннинг табиий ҳуқуқларининг ажралмас қисми сифатида эътироф этила бошланди. Лекин ижтимоий ҳуқуқларнинг табиати ва моҳияти тўғрисидаги тасаввурлар кейинги уч аср давомида жамият ва давлатнинг тадрижий ривожланиши жараёнида ҳамда асосий сиёсий доктриналарни модернизациялаш давомида ривожланиб борди.

Томас Морнинг³² “Утопия” (1516 йил) асаридан бошлаб тенглик ва адолат тушунчасига давлат тузилиши билан боғлиқ равишда қараладиган бўлди.

Жамиятнинг тенг имкониятларга эга бўлишда ижтимоий адолатсизликка муносабатлари давлатни тенгликни амалда таъминлаш бўйича маъсулиятни ўз зиммасига олишини талаб этади. Шунинг учун давлат қонун йўли билан шарт-шароитларнинг тенглиги ягона мезонларини белгилайди ҳамда айрим тоифадаги одамлар ноқулай ижтимоий аҳолини қоплаш учун тенг шароитларни иқтисодий жиҳатдан таъминлаш маъсулиятини ўз зиммасига олади.

---

³²Томас Мор (*Sir Thomas More*, кўпроқ *Saint Thomas More* сифатида танилган, 1478-1535) — инглиз мутафаккири, ёзувчи.

“Адолат” асосий тушунчаси унинг икки тури – коммутатив ва тақсимлаш адолатини ажратиб кўрсатиш имконини беради.

1. *Коммутатив адолат* – ҳуқуқларнинг расмий тенглигидир. Расмий тенгликнинг асосий ғоясини жуда қадимий принцип – “*Ҳар кимга – хизматига яраша*” ёки замонавий “*Ҳар кимга – меҳнатига яраша*” ташкил этади.

Ижтимоий сиёсатда коммутатив адолат шахсий суғурта механизмлари орқали амалга оширилади. Бунда нафақа тўлаш қўшимча ижтимоий неъматлар учун хизматлар кўрсатиш, масалан ветеранларни ижтимоий қўллаб–қувватлаш учун бадалар тўлашни қоплашни назарда тутати.

2. *Тақсимлаш адолати*. Ижтимоий сиёсатда тақсимлаш адолати бевосита тенглик ғояси билан боғлиқ бўлиб, алоҳида аҳамиятга эгадир. Мазкур соҳада энг машҳур тадқиқотчилардан бири Ж.Ролз³³ тақсимлаш адолатига таъриф берар экан, барча ижтимоий неъматлар – эркинлик ва имконият, даромад, мулк, ўз кадр–қиммати ҳисси тенг тақсимланиши зарур деб ҳисобланган. Бунда мазкур неъматлардан қайсидир бирини ёки ҳаммасини нотекис тақсимлашга фақат ҳамманинг манфаати йўлида истисно тариқасида йўл кўйилиши мумкин.

Тақсимлаш адолати, энг аввало, иқтисодий соҳада амалдаги тенгсизликни таъминлашга қаратилган ҳамда неъматларни бойлар ва камбағаллар ўртасида қайта тақсимлашни назарда тутати. Ҳозирги вақтда тақсимлаш адолати кўпинча *ижтимоий адолат* деб юритилади.

Коммутатив адолатдан фарқли равишда тақсимлаш адолатини ташқи кучларнинг аралашисиз амалга ошириб бўлмайди. Кимгадир ниманидир бериш учун, бу нарсани кимдандир олиш керак. Бунинг учу эса ҳокимият зарур. Давлат ўз зиммасига тақсимлаш адолатини амалга ошириш функциясини олар экан, буни қайта тақсимлаш орқали бажаради. Ана шундай қайта тақсимлаш инсоннинг мақбул турмуш тарзи, ижтимоий муҳофаза қилиниши ва энг кам миқдордаги ижтимоий неъматларга эга бўлишидан иборат ҳимоя қилиниши инсоннинг ўз эҳтиёжларини қондиришга бўлган табиий ҳуқуқларини таъминлайди.

Бироқ коммутатив адолат ғоялари тенглик принципига зид келиб қолишини ҳам ҳисобга олиш лозим. Одамларнинг бир-биридан табиатан фарқ қилиниши тенгсизлик пайдо бўлишининг бирламчи моҳияти бўлиб, буни имкониятлардаги тенглик билан тўла қоплаб бўлмайди. “*Ҳар кимга – хизматига яраша*” принципини амалга оширишга интилинар экан, коммутатив адолат одамларнинг табиий тенгсизлигини янада чуқурлаштиради. Ана шундай ҳолларда давлат, агар у ўзининг олдига ижтимоий мақсадларга эришиш ва ижтимоий функцияларини бажариш

---

³³Жон Ролз (John Bordley Rawls, 1921-2002) — америкалик файласуф, АҚШнинг ҳозирги даврдаги сиёсати негизини ташкил қиладиган ички ва халқаро ҳуқуқнинг либерал-давлат концепциясининг асосчиси. Асосий асарлари: “Адолат назарияси” (“*A Theory of Justice*”; 1971), “Сиёсий либерализм” (“*Political Liberalism*”; 1993), “Халқлар қонуни” (“*The Law of Peoples*”; 1999)

вазифасини кўяр экан, яъни ижтимоий давлат функциясини амалга оширишга ҳаракат қилар экан, ўз зиммасига адолатнинг турли усулларини амалга ошириш функциясини олиши мумкин.

3.Ижтимоий ёрдамни кучайтириш бўйича ижтимоий сиёсат чоралари

1991 йили Ўзбекистонда ташкил этилган пенсия жамғармаси молиявий жиҳатдан қашшоқ бўлган, чунки унинг даромадлари ҳаражатларини қоплай олмасди. Лекин, ҳукумат томонидан 1997 йилда кўрилган чора-тадбирлар ёрдамида пенсия тизимининг молиявий ҳолатини барқарорлаштиришга ва ўша пайтдаги пенсия тўловлари бўйича қарзларни бартараф этишга эришилди.

Ҳозирги вақтда бюджетдан ташқари пенсия жамғармасининг ўз мажбуриятларини ўташ бўйича қарзлари йўқ, бироқ ушбу пенсия тизимини молиявий жиҳатдан тўлиқ ишончли дейишга ҳали эрта. Бунга сабаб камида 3 ойлик пенсия тўловлари билан таъминлаб турувчи захира жамғармасининг йўқлиги, мажбурий пенсия бадаллари миқдорининг нисбатан юқорилиги, кишиларнинг бу бадалларини тўлашдан қочиши ва бунинг иқтисодий рақобатбардошликка салбий таъсиридир.

Юқорида санаб ўтилган муаммоларнинг кўпчилиги пенсияларни белгилаш ва тўлашни бошқарувчи қонунларнинг мукамал эмаслиги билан боғлиқдир. Бу энг аввало, пенсия жамғармасига тўланадиган мажбурий бадаллар миқдори ва пенсия миқдорининг бир-бирига мос келмаслигида кўринади ва уларнинг сабаблари қуйидагилар ҳисобланади:

Биринчидан, жинси бўйича фуқароларнинг пенсия жамғармасининг даромадлар ва ҳаражатлар қисмларининг ташкил топишидаги иштироки бўйича тафовут: аёлларга пенсия олиш ҳуқуқини кўлга киритиш учун 20 йил мобайнида пенсия жамғармасига бадалларни ўтказиб туриш кифоя бўлса, эркаклар учун бу муддат 25 йилни ташкил этади. Аёллар 55 ёшдан пенсияга чиқиш ҳуқуқига эгалар, эркаклар эса 60 ёшдан. Аёллар ўртача 72 йил умр кўрадилар, эркаклар эса 67 йил. Демак, шуни айтиш мумкинки, аёлларнинг пенсия жамғармасининг ҳаражатлар қисмидаги улуши эркакларникига караганда икки баробар кўпроқ, аммо уларнинг даромадлар қисмидаги улуши эркакларникидан сезиларли даражада камроқдир.

Иккинчидан, эркаклар ва аёлларни пенсия билан таъминлашдаги тафовут сабабли уларнинг пенсия жамғармасининг даромадлар қисмидаги иштирокининг ҳар йилги кўрсаткичи ҳам кескин фарқ қилади: аёллар учун бу кўрсаткич асосий пенсиянинг 2,75 фоизини ташкил этса, эркаклар учун 2,2 фоизини ташкил этади. Ҳамма гап шундаки, ўртача иш ҳақининг 55 фоизига тенг бўлган асосий пенсияни кўлга киритиш учун аёллар пенсия жамғармасида 20 йил мобайнида иштирок этишлари керак 55:20-2,75, эркаклар эса 25 йил (55%:25-2,2%).

Учинчидан, республиканинг қонунларидан маълумки, аҳолининг бир қисмига гуруҳлари учун пенсия жамғармасининг даромадлар қисмида

иштирок этмаслик ҳуқуқи берилган (масалан, ҳарбий хизматчиларга).

Тўртинчидан, қонунлар аҳолининг кўпгина гуруҳларига бир қатор имкониятлар яратади: иш стажини икки баробар кўпайтирилиши (масалан, ҳарбийларнинг 1 йиллик хизмати 2 йил иш стажи деб саналади), ишчиларнинг турли сабабларга кўра ишламаган даври ҳам иш стажига қўшилиши (I-гуруҳ ногиронни парвариш қилиш билан банд бўлса, 16 ёшгача бўлган ногирон бола, 3 ёшгача бўлган бола тарбияси билан шуғулланса), пенсия жамғармасига бадал тўлаш билан ўз ҳиссасини қўшмаган даври ҳам иш стажига қўшилиши (таълим олса, ҳарбий хизматда бўлса, фарзандларига қараса), пенсияга турли қўшимча тўловларнинг қўшиб борилиши ва ҳ.к.

Пенсия тизимини ислоҳ қилишда шу нарсани ҳисобга олиш керакки, республикада меҳнатга лаёқатли аҳолининг атиги 42 фоизи пенсия жамғармасига тўловлар ўтказилади, қолган 48 фоизи эса қонунларга мувофиқ ушбу тўловларни ўтказмасликка рухсат берилган. Кўриниб турибдики, агар пенсия жамғармасининг даромадлари қисмида иштирок этувчи меҳнатга лаёқатли аҳолининг улушини кўтарадиган бўлсак, (имтиёزلарни бекор қилиш, иш ҳақини бутунлай қонуний бўлишини таъминлаш ва ҳоказо орқали) пенсия жамғармасининг молиявий аҳволини яхшилаш, балки мажбурий пенсия тўловлари миқдорини камайтириш ҳам мумкин бўлади.

Пенсия тизимини такомиллаштиришнинг яна бир йўли – бу имтиёزلарни бекор қилишдан иборат. Дунёдаги ҳар қандай ривожланган мамлакатда ҳам биздаги каби имтиёزلар мавжуд эмас. Режали иқтисодиёт тизимида бундай имтиёزلар маълум бир зарарли, соғлиқ учун хавфли меҳнат шароитида ишлайдиган ва иш ҳақи кам бўлган ходимларга овунчоқ вазифасини ўтаган. Аммо, бугунги кунда бозор иқтисодиёти тизими ҳукм сураётган даврда корхоналар ўз ходимлари учун мавжуд шарт-шароитлардан келиб чиққан ҳолда ўзлари иш ҳақи ҳажмини белгилаб турган пайтда, бундай имтиёزلар ўз моҳиятини йўқотади. Бундан ташқари, аввал зарарли ҳисобланган ишлаб чиқаришлар янги технологияларнинг тадбиқ этилиши ҳисобига ҳозир зарарли ҳисобланмайди. Агар корхона бундай технологияларни тадбиқ қилмас экан, у ўз ишчиларининг тезроқ пенсияга чиқиб кетишини ўзи таъминлаши шарт.

Пенсия тизимини ислоҳ қилишда демограф олимларнинг прогнозларини ҳисобга олиш лозим. Уларнинг прогнозларига қараганда, 2020 йилга келиб Ўзбекистонда пенсия ёшидаги аҳоли сонининг ўсиш суръати меҳнатга лаёқатли аҳолининг сонининг ўсиши суръатидан ошиб кетади. Бунинг натижасида 2025 йилга келиб пенсионерларнинг сони 2005 йилдагига нисбатан икки баробар кўп бўлади ва бу кўрсаткич меҳнатга лаёқатли аҳолидан кўра тезроқ ўсади. Маълумки, бу пенсия жамғармасининг молиявий ҳолатига салбий таъсир кўрсатади. Чунки, пенсия жамғармасининг харажат қисмининг ўсиш даражаси даромадлар қисмининг ўсиш даражасидан юқори бўлади. Бунга йўл қўймаслик учун ҳозирдан пенсия тизимини ислоҳ қилишни бошлаш керак. Чунки, ҳозир демографик нуқтаи назардан ушбу ислоҳотларни амалга ошириш учун энг қулай вақтдир.

Ривожланган мамлакатлар пенсия жамғармасининг молиявий ҳолатини барқарорлаштиришга ходимларнинг пенсияга чиқиш ёшларини кўтариш йўли билан эришган. Масалан, МДХ таркибига кирувчи Россия, Белорусия, Украина ва Ўзбекистондан ташқари аксарият мамлакатлар пенсияга чиқиш ёшини қонун йўли билан кўтарди. Жумладан, Озарбайжон, Молдова ва Туркманистонда пенсияга чиқиш ёши эркаклар учун – 62 ёшга, аёллар учун – 57 ёшга, Арманистонда эркаклар учун – 63 ёшга, аёллар учун – 60 ёшга, Қозоғистонда эркаклар учун – 63 ёшга, аёллар учун – 58 ёшга кўтарилган.

Ўзбекистонда пенсия жамғармаси молиявий ҳолатини яхшилашнинг қатор имкониятлари мавжуд. Улардан бири пенсия жамғармаси маблағларидан мақсадли фойдаланишдир. Таъкидлаш лозимки, республикада пенсия жамғармаси маблағларининг 87,5%ини ҳақиқий пенсия тўловлари, қолган 12,5%ини молиялаш билан қопланмайдиган кўшимча ҳаражатлар (пенсияга устамалар, ижтимоий нафақалар, ҳарбий хизматчиларга пенсия тўловлари) ташкил этган. Бизнингча, молиялаш билан қопланмайдиган кўшимча ҳаражатлар давлат бюджетининг бошқа манбаларидан молиялаштирилса, биринчидан, пенсия жамғармаси маблағларининг мақсадлилиги ошарди, иккинчидан, пенсия жамғармасининг молиявий аҳволи яхшиланарди.

Республикада пенсия жамғармаси молиявий ҳолатини яхшилаш йўллари билан бири имтиёзли пенсия тайинланишини камайтиришдир. Фикримизча, иқтисодий ислохотларнинг чуқурлашиши шароитида Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ва демографик ривожланишида кузатилаётган қуйидаги хусусиятлар имтиёзли асосда тайинланадиган пенсиядан бутунлай воз кечишга имкон беради. Жумладан:

- оилада бешинчи ва ундан кейинги бўлиб туғилаётган болалар сонининг камайиши;
- ишлаб чиқаришга замонавий техника ва технологияларнинг киритилишига катта эътибор қаратилаётганлиги сабабли, иқтисодиётнинг аксарият тармоқларидаги меҳнат шароити аввалгидек зарарли ва оғир ҳисобланмаслиги.

Юқорида кўрсатилган хусусиятлар республикада имтиёзли пенсиядан бутунлай воз кечишга имкон беради. Бу эса, пенсияга чиқиш ўртача ёшини эркаклар учун 1,5 йилга, аёллар учун 2 йилга кўтариш имконини беради.

Ўзбекистонда пенсия жамғармасининг молиявий ҳолатини яхшилаш йўллари билан яна бири эркаклар ва аёллар учун пенсияга чиқиш ёшини тенглаштиришдир. Янги иқтисодий муносабатлар шароитида Ўзбекистон аҳолисининг жинсий таркибида бевосита аёлларга хос ижтимоий-демографик хусусиятлар содир бўлмоқда. Жумладан:

- ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлган аёллар салмоғи ортиб бормоқда;
- аёлларда эркакларга нисбатан туғилганда кутилаётган ҳаёт давомийлигининг юқорилиги сақланмоқда;

– репродуктив ёшдаги аёлларда туғиш ҳоллари кескин камайиб бормоқда.

Кўриб ўтилган ижтимоий-демографик хусусиятлар эркаклар ва аёллар учун пенсияга чиқиш ёшини тенглаштириш имконини яратади. Мазкур тадбирни амалга оширилиши ўртача пенсияга чиқиш ёшини 3 йилга кўтаришга имкон беради.

Бу механизмларни амалга ошириш натижасида ўрнини босиш ўртача коэффициентини кўтариш ва янги тўғрилаш коэффициентларини жорий қилиш йўли билан иш ҳақи ва пенсиялар минимал миқдорларини тенглаштириш мумкин бўлади.

Албатта, юқорида келтирилган пенсия таъминотини такомиллаштириш механизмини тўлалигича ва бир вақтда амалга ошириб бўлмайди. Чунки, уларнинг самараси 10-12 йилдан кейин намоён бўлади.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, пенсия тизимини такомиллаштиришнинг энг самарали усулларида бири бу жамғаришга асосланган пенсия тизимини шакллантиришдир. Лекин, бу тизим бирдамлик пенсия тизимининг ўрнини босиш керак эмас. Жамғаришга асосланган пенсия тизимини кўшимча, давлатга аҳолининг яшаш шароитини яхшилаш ва давлат пенсия тизими олдидаги мажбуриятларини бажаришда ёрдам берадиган тизим сифатида кўриш лозим. Масалан, жамғаришга асосланган пенсия тизими имтиёзларни бекор қилиш ўрнини қоплаши мумкин.

Бундан ташқари, жамғаришга асосланган пенсия жамғармаси мамлакат иқтисодиёти учун самарали инвестиция манбаидир. Буни жуда кўп мамлакатлар тажрибаси асосида кўриш мумкин. Масалан, Чилида иқтисодиётнинг ривожини учун кетаётган молиявий манбаларнинг асосий қисми айнан жамғаришга асосланган пенсия жамғармалари томонидан таъминланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, жамғаришга асосланган пенсия жамғармаларини ташкил этиш ҳамда унда иштирок этиш бутунлай ихтиёрий бўлган нодавлат пенсия жамғармалари тармоғини яратиш орқали амалга оширилиши лозим. Албатта, бундай жамғармаларни ташкил этиш қоидаларини таъминловчи ва фаолият жараёнини бошқариб турувчи қонунлар талаб қилинади. Уларнинг инвестицион фаолиятини эса махсус бошқарувчи компаниялар орқали амалга ошириш мумкин. Бу эса, маблағ кўйишнинг самарадорлигини ва унинг сақланиши кафолатини таъминловчи асосий шарт ҳисобланади.

Фикримизча, бундай тизимни босқичма-босқич яратиш керак. Босқичма-босқич дейилганда, қуйидаги чораларнинг кетма-кет амалга оширилиши тушунилади:

– пенсия жамғармаларининг ҳимоясини таъминлаб берувчи ва нодавлат пенсия тизими иштирокчиларининг муносабатларини бошқариб турувчи қонунлар ва меъёрий ҳужжатларни қабул қилиш;

– давлат пенсия тизимида бўлган мажбурий механизмни мукамаллаштириш ҳисобига иш берувчилар нодавлат пенсия тизимида

иштирок этишига шарт-шароитлар яратиб бериш;

– йирик корхона ходимлари учун нодавлат пенсия жамғармаларини шакллантириш.

Давлат ушбу тизимни яратиш бўйича ташаббускор ва улар фаолиятининг қонунийлигини таъминловчи кафил бўлади. Масалан, жамғаришга асосланган пенсия тизимида жуда кўп молиявий маблағлар йиғилади ва давлат томонидан белгиланадиган “ўйин коридори” молиявий пирамидалар пайдо бўлишининг олдини олиши ва улар фаолиятининг аниқ қонунларга асосланганлигини белгилаш ҳамда маблағ қўйишдаги хавф-хатарларнинг минималлигини таъминлаб беради.

Давлатнинг хусусий пенсия жамғармаларини бошқаришдаги асосий чоралари қуйидагилар ҳисобланади:

- жамғармалар фаолиятини лицензиялаш;
- уларнинг молиявий ҳолатини доимий мониторинг қилиш;
- жамғармаларда мажбурий бухгалтерия ҳисобини олиб боришни текшириш ва ҳар йили мустақил аудитни ўтказиш;
- молиявий хавф-хатар даражаси катта бўлган лойиҳаларга капитал қўйишнинг олдини олиш мақсадида пенсия активларини саралаш устидан назорат қилиш.

Нодавлат пенсия жамғармаси ўз мулки ва активлари билан барча иштирокчилар олдида маъсулиятни ва жавобгарликни олувчи мустақил юридик шахс бўлади. Давлат бундай пенсия жамғармаларининг қарзлари бўйича мажбуриятни ўз бўйнига олмаслиги керак. Ўз навбатида, пенсия жамғармаси ҳам давлат мажбурияти учун жавобгар эмас. Пенсия жамғармаси томонидан бериладиган пенсия миқдори пенсионернинг қўйган маблағи миқдори ва бу маблағларни инвестициялаш эвазига олинган даромад миқдори билан узвий боғлиқ бўлиши лозим.

Ўтиш даврининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда нодавлат пенсия жамғармалари, ҳеч бўлмаганда биринчи босқичларида иқтисодий ва молиявий жиҳатдан қудратли корхоналар ёки тижорат банклари томонидан ташкил этилиши лозим. Бунда соҳа ҳудуд жиҳатдан бир нечта корхоналарнинг пенсия жамғармалари корпоратив жиҳатдан бирлашиши ҳам мумкин. Айтиш керакки, нодавлат пенсия жамғармаларининг фаолияти пенсия бадалларини йиғишга, пенсия захираларини қайта жойлаштиришга, пенсия мажбуриятларини ҳисоблашга ва нодавлат пенсия жамғармаси иштирокчиларига пенсия тўлашга қаратилиши лозим. Бундай фаолиятни юритиш учун давлатдан рухсат олиш мажбурий бўлиши керак.

Нодавлат пенсия жамғармаларига бадаллар ўтказиш корпоратив шартномалар асосида иш берувчи ва ишчи томонидан бажарилиши зарур. Бундай жамғармалар фаолиятида иштирок этиш учун фуқароларни жалб қилишда солиққа тортишга алоқадор усуллардан фойдаланиш лозим.

Нодавлат пенсия жамғармаларида ишчилар ва иш берувчилар иштирокининг ижобий томонлари қуйидагилардан иборат:

- кексайганда ўзига давлат пенсиясидан ташқари етарли маблағларни

йиғиш имконияти;

– йиғилган маблағларнинг жамғарма раҳбарияти ва махсус бошқарув компаниялари томонидан сифатли бошқарилиши натижасида уларнинг кўпайтирилиши;

– қатнашчилар билан жамғарма ўртасидаги молиявий муносабатлар жараёнининг қулайлиги;

– молиявий мажбуриятларнинг хусусий пенсия жамғармаси иштирокчилари ўртасида тасдиқланиши;

– даромадларнинг солиққа тортиш базаси қисқариши ҳисобидан жорий солиқ тўловларининг камайиши;

Нодавлат пенсия жамғармаларини яратишнинг хориж тажрибаси шуни кўрсатадики, иш берувчиларнинг ундаги иштироки бир қатор шарт-шароитлар билан боғлиқдир:

– корxonанинг малакали кадрлар салоҳиятини сақлаб қолишига ва уни мустаҳкамлашга уриниши (баъзи иш берувчилар ўз ишчилари учун пенсия жамғармасига тўловни амалга оширишда маълум имтиёзлар яратади);

– хусусий пенсия жамғармаларида иштирок этаётган ишчилар учун бадал тўловини амалга ошириш эвазига фирмаларнинг солиқ тўловлари миқдорининг камайиши (АҚШ, Германия, Буюк Британия ва бошқа Ғарбий Европа мамлакатларида корхоналарининг солиққа тортиладиган бадаллари уларнинг ўз ходимлари учун хусусий пенсия жамғармаларига ўтказган бадалларининг умумий миқдorigа камайтиради. Кейинчалик солиқлар пенсия жамғармаси иштирокчиси бўлган ходим томонидан қўшимча пенсия тўловлари олиниши пайтида ушлаб қолинади).

Шундай қилиб, юқорида кўрсатилган устувор йўналишларни амалиётга тадбиқ этиш, биринчидан, пенсия жамғармаси молиявий барқарорлигини таъминлашга, иккинчидан, пенсионерларнинг иқтисодий фаровонлигининг ошишига ёрдам беради.

Баҳс мунозаралар учун саволлар

1. Пенсиянинг иқтисодий моҳиятини тушунтириб беринг.

2. Пенсия таъминотининг қандай асосий тамойил ва механизмлари мавжуд?

3. Жаҳон амалиётида пенсия тизимининг қандай турлари мавжуд?

4. “Иш стажи” ва “суғурта стажи” тушунчаларининг фарқини тушунтириб беринг

5. Пенсияни тайинлаш шартларини тушунтириб беринг.

6. Қоплаш коэффициенти деганда нимани тушунаси?

7. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг пенсия тизимига таъсирини тушунтириб беринг.

8. Пенсия тизимининг молиявий барқарорлигини таъминлашнинг қандай йўлларини биласиз?

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёв Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ҳисобот йил якунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи. // Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 16 январь, №11.
2. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova, Bakhtiyor Islamov, Masato Hiwatari. Systemic Transformation and Sustainable Human Development: the Case of Uzbekistan. – Jakarta: Gunadarma Publisher, 2016. – 230 p.
3. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova. Human Development. Textbook. – norderstedt, Books on Demand, 2014, 428 p.
4. Macroeconomics and Human Development. – First published, 2013. – 158 p.
5. Инсон тараққиёти. Дарслик. и.ф.д., проф. Қ.Х. Абдурахмонов таҳрири остида. – Т.: Фан ва технология, 2013. – 476 б.
6. Человеческое развитие. Учебное пособие. / под общей редакцией д.э.н., проф. Абдурахманова К.Х. и д.э.н., проф. Жумаева Н.Х. – Т.: “Фан ва технология”, 2012. – 376 с.

5-МАВЗУ. ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИДАГИ ХАЛҚАРО ТАҚҚОСЛАШЛАР (2 соат)

Режа:

1. Инсон тараққиёти кўрсаткичлари дунё давлатлари ўртасидаги вазият.
2. БМТ инсон тараққиёти Конвенциялари халқаро талаблари.
3. Ўзбекистонда инсон тараққиёти концепциясининг амалга оширилиш чор-тадбирлари.

Калит сўзлар: инсон тараққиёти, инсон тараққиёти мезонлари ва кўрсаткичлари, халқаро ташкилотлар, инсон тараққиёти конвенцияси

1. Инсон тараққиёти кўрсаткичлари дунё давлатлари ўртасидаги вазият

Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришганидан ва Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлганидан кейин зиммасига ушбу халқаро ҳамжамиятга қўшилишидан келиб чиқадиган мажбуриятларни қабул қилди. БМТнинг Мингйиллик декларациясида белгиланган мақсадларни амалга оширишда иштирок этиш мажбурияти шулар жумласидандир.

Инсонни ривожлантириш концепциясининг назарий ва амалий жиҳатлари БМТ Ривожланиш дастури томонидан эълон қилинадиган Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги ҳар йилги глобал маърузаларда ўз ифодасини топади. Мингйиллик ривожланиш мақсадлари – жаҳондаги барча мамлакатлар учун тааллуқли бўлган глобал лойиҳадир. Шунинг учун ҳар бир давлатнинг тарихан таркиб топган шароитлари, ўзига хос хусусиятлари, белгиланган мақсадларга эришиш имкониятларидан келиб чиққан ҳолда миллий мақсад ва вазифаларни аниқ белгилаб олиш жуда муҳимдир.

Кенг жамоатчилик хабардорлигини ошириш ва инсонни ривожлантириш муаммолари бўйича аниқ чораларни ишлаб чиқиш мақсадларида алоҳида мамлакат доирасида инсонни ривожлантириш тўғрисида миллий маърузалар ҳам тайёрланади. Ушбу маърузалар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти таҳлилий ва стратегик фаолиятининг энг муҳим манбаларидан биридир. Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги *биринчи миллий маъруза* 1992 йилда Бангладеш томонидан эълон қилинган эди.

Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги миллий маърузаларда мустақил ва холис таҳлил, статистика ва бошқа маълумотлар акс этади. Улар инсонни ривожлантириш истиқболларини ҳар бир алоҳида давлатнинг устувор вазифалари билан боғлайди.

Ўзбекистон ҳукумати БМТнинг Мингйиллик ривожланиш мақсадларида кўзда тутилган вазифаларнинг миллий ижтимоий-иқтисодий ривожланишдаги аҳамияти ва муҳумлигини эътироф қилган ҳолда Инсонни ривожлантиришнинг миллий мақсадлари тегишли вазифалари ва асосий кўрсаткичларини ишлаб чиқди. Ўзбекистоннинг *Инсонни ривожлантириш бўйича миллий мақсадлари* қуйидагиларни қамраб олади:

1. Мамлакат аҳолисининг турмуши даражасини ошириш ҳамда 2015 йилгача кам таъминланган аҳоли сонини икки баробарга қисқартириш. Бу вазифалар Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг 1-мақсадига тўла мос тушади.

2. Бошланғич ва ўрта умум-таълим мактабларида таълим сифатини ошириш. Маълумки, бу ҳам Мингйиллик ривожланиш мақсадлари 2-мақсадининг устувор йўналишидир.

3. Аёллар ва эркаклар тенглигини рағбатлантириш, аёлларнинг ҳуқуқлари ва имкониятларини кенгайтириш. Мингйиллик ривожланиш мақсадлари 3-мақсадида ҳам шу вазифалар кўзда тутилган.

4. Болалар ўлимини қисқартириш. Ушбу вазифалар Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг 4-мақсадида кўрсатилган.

5. Оналар саломатлигини яхшилаш. Бу ҳам Мингйиллик ривожланиш мақсадлари 5-мақсадига тўла мос тушади.

6. ВИЧ/СПИД, сил, безгакка қарши кураш. Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг 6-мақсади ҳам шунини кўзлайди.

7. Экологик барқарорликни таъминлаш. Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг 7-мақсадида ҳам шундай вазифалар қўйилган.

8. Ўзбекистон ва ривожланиш мақсадларида глобал шериклик. Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг 8-мақсади ҳам шунга қаратилган.

1995 йилда Ўзбекистонда “*Ижтимоий сиёсат ва ижтимоий ривожланиш*” мавзусида инсонни ривожлантириш тўғрисидаги *биринчи миллий маъруза* тайёрланди. Мазкур миллий маърузада меҳнат бозори ва ижтимоий ҳимоя, таълим, соғлиқни сақлаш, демография сиёсати, экология ва барқарор ривожланиш, инсонни ривожлантиришни молиялаштириш шунингдек аёлларнинг инсонни ривожлантиришдаги роли каби масалалар кўтарилган. Шу билан бир қаторда инсонни ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратишда давлатнинг роли ҳам ёритилган. Маъруза пировардида Ўзбекистонда хотин-қизларнинг аҳволи таҳлил этилган.

Жадвал

Ўзбекистон Республикасининг Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги миллий маърузалари

Йиллар	Миллий маърузаларнинг мавзулари
1995	Ижтимоий сиёсат ва ижтимоий тараққиёт
1996	Иқтисодий ўсиш ва инсон тараққиёти
1997	Ижтимоий яқдиллик ва инсон тараққиёти
1998	Бозор иқтисодиётга ўтиш даврида давлатнинг демократик, иқтисодий ва ижтимоий ислохотлар ўтказишдаги роли
1999	Ўзбекистон мустақилликка эришган йилдан бери ўтган даврга инсон тараққиёти жиҳатидан назар ташлаш
2000	Инсон тараққиётини кичик ва ўрта бизнесни кенгайтириш ва ривожлантириш орқали кучайтириш
2005	Марказсизлаштириш ва инсон тараққиёти
2006	Саломатлик барча учун: Ўзбекистоннинг янги мингйилликдаги асосий мақсади
2007/2008	Ўзбекистонда таълим: талаб ва тақлифнинг мутаносиблиги

Ўзбекистоннинг 1996 йилги *Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги миллий маърузасида* иқтисодий ўсиш билан инсонни ривожлантириш ўртасидаги ўзаро алоқадорлик тадқиқ этилади. Шу мақсадда инсонни ривожлантиришга хизмат қиладиган бозор ислохотларини амалга оширишга баҳо берилган, қишлоқ жойларидаги, соғлиқни сақлаш ва таълимнинг ижтимоий инфратузилмаларини мустахкамлаш муаммолар кўтарилган, шунингдек камбағаллик ва унинг турлича ўлчамлари таҳлил этилган.

1997 йилги *миллий маърузанинг* мавзуси – ижтимоий яқдиллик ва инсонни ривожлантиришдир. *Ижтимоий яқдиллик* – мураккаб концепциядир. Ижтимоий яқдиллик бўлмаса, жамиятда ижтимоий муаммолар, жиноятчилик, шунингдек озчиликни ташкил қилган миллатлар вакилларининг эмиграцияси ортиши ва ҳоказолар кузатилади. Буларнинг ҳаммаси инсонни ривожлантиришга салбий таъсир кўрсатади. Ижтимоий яқдилликни энг мураккаб вазиятларда ҳам жамиятнинг парчаланиб кетишига йўл қўймайдиган, кўз илғамас мустахкам бирлик сифатида тъарифлаш мумкин.

Ўзбекистоннинг 1998 йилги *миллий маърузасининг* асосий мақсади – давлатнинг ўтиш даврида иқтисодий, ижтимоий ва демократик ислохотларни амалга оширидаги ролини таҳлил этишдир. Маърузада, шунингдек жадаллаштириш дастурлари муносабати билан мамлакатда ишлаб чиқилган ва амалга оширилган ижтимоий стратегия ҳам ўз ифодасини топган.

1999 йилги *Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги миллий маърузада* XX аср сўнгги ўн йиллигида Ўзбекистонни ривожлантириш яқунлари тадқиқ этилган. Ушбу ҳужжатда мустақилликка эришилган 1991 йилдан кейинги даврда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришнинг ижобий тенденциялари ва қонуниятлари инсонни ривожлантириш нуктаи назаридан қараб чиқилади. Шу билан бирга ёш давлат дуч келаётган муаммолар ва қийинчиликлар ҳақида ҳам гап боради.

2000 йилги *миллий маърузада* Ўзбекистонда инсонни ривожлантиришнинг аҳволи, шунингдек кичик ва ўрта бизнеснинг ривожланиши таҳлил этилади. Ушбу маърузада инсонни ривожлантиришнинг кенг қамровли масалалари, шу жумладан маданият, тенгсизлик ва глобаллашув муаммолари атрафлича тадқиқ этилган.

2001-2003 йилларда мамлакатда инсонни ривожлантиришда содир бўлган ўзгаришлар *Ўзбекистоннинг 2005 йилги маърузасида* ўз ифодасини топган. Айниқса, Бирлашкан Миллатлар Ташкилотининг Мингйиллик декларациясида камбағалликка барҳам бериш, инсон қадр-қиммати ва тенглиги принципларини қарор топтириш, тинчлик, демократия ва барқарор ривожланишни таъминлаш бўйича мамлакат зиммасига олган мажбуриятлар ижроси баён этилган. Ушбу маърузадан инсонни ривожлантириш ва жамиятни демократлаштириш энг муҳим вазифаларини ҳал этишда давлат бошқарувини марказлашсизтириш масаласига алоҳида эътибор қаратилган.

Инсонни ривожлантиришнинг ҳал қилувчи кўрсаткичларидан бири – инсон саломатлиги муаммолари *2006 йилги миллий маърузада* ўз ифодасини

топган. 4 бобдан иборат бу маърузада Ўзбекистонда инсонни ривожлантириш соҳасидаги умумий тенденциялар изчил таҳлил этилади, соғлиқни сақлаш кўрсаткичларининг инсонни ривожлантиришнинг бошқа индикаторлари билан ўзаро алоқадорлиги асосланади. Миллий маърузанинг алоҳида боби БМТнинг Мингйиллик ривожланиш мақсадлари муаммоларига, жумладан Ўзбекистон олдида турган муаммоларга ҳамда мамлакатда инсонни ривожлантириш миллий мақсадларига эришиш учун кўрилаётган чораларга бағишланган.

2007-2008 йиллардаги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги миллий маърузада таълим кўрсаткичларининг инсонни ривожлантиришнинг бошқа индикаторларига таъсири таҳлил этилади. Миллий маъруза муаллифлари таълимнинг Ўзбекистондаги аҳволини жаҳондаги бошқа мамлакатлар кўрсаткичлари билан таққослаган ҳолда кўриб чиққанлар. Шу билан бирга мамлакат иқтисодиёти ва ижтимоий сиёсатида содир бўлаётган ўзгаришлар ҳам миллий маърузада ўз ифодасини топган.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Ривожланиш дастурининг 2010 йилги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги глобал маърузаси маълумотларига кўра, Ўзбекистон инсон салоҳиятини ривожлантириш бўйича ўртача даражали мамлакатлар қаторидан ўрин олган. Республика Инсонни ривожлантириш индекси даражаси бўйича (0,617) жаҳон мамлакатлари ўртасида 102-ўринни эгаллаган.

БМТнинг Ривожланиш дастури маълумотларига кўра, мазкур индекс Ўзбекистонда туғилган пайтда умр кўришнинг давомийлиги 68,2 ёш, таълимнинг ўртача давомийлиги 10 йил, таълимнинг кутилаётган давомийлиги 11,5 йил, аҳоли жон бошига ялпи миллий даромад (харид қобилияти паритети бўйича АҚШ долларарида) - 3085 доллар эканлиги асосида ҳисоблаб чиқилган³⁴. Бу ўринда шунини таъкидлаш керакки, БМТ Ривожланиш дастурининг ҳар йиллик глобал маърузаларида мамлакатларнинг рейтинги баъзан эскириб қолган ёки текширилмаган маълумотларга асосланади. Натижада мамлакатдаги ҳақиқий аҳвол айрим ҳолларда ўзининг холис ифодасини топмайди.

Масалан, 2006 йилги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги глобал маърузада фойдаланилган маълумотларнинг таҳлили уларнинг Ўзбекистондаги расмий статистика маълумотларидан жиддий фарқ қилишини кўрсатади (жадвал).

---

³⁴Реальное богатство народов: пути к развитию человека / Доклад о развитии человека – 2010. 20-е юбилейное издание. – М.: Издательство «Весь Мир», 2010.– С.144.

**Инсонни ривожлантириш халқаро ва миллий индикаторлари
ўртасидаги фарқлар**

Кўрсаткичлар	БМТ Ривожланиш дастурининг глобал маърузаси бўйича	Ўзбекистон Республикаси расмий статистика маълумотлари бўйича
Туғилган пайтда кутилаётган умр кўриш давомийлиги, йил	66,6	71,2
Аҳолининг саводхонлик даражаси, %	-	99,31
Аҳоли жон бошига ЯИМ (харид қобилияти паритети бўйича, АҚШ доллари)	1869,0	2834,8
Умр кўриш давомийлиги индекси	0,69	0,77
Таълим индекси	0,91	0,92
ЯИМ индекси	0,49	0,56
Инсонни ривожлантириш индекси	0,696	0,756

Ўзбекистоннинг миллий маърузаларида келтирилган маълумотларга кўра, мазкур маърузалар тайёрлана бошланган 1995 йилдан буён мамлакатда Инсонни ривожлантириш индекси 44 моддага кўтарилган. Ушбу кўрсаткич сезиларли даражада яхшиланишига ялпи ички маҳсулот индикаторлари ҳал қилувчи даражада ҳисса қўшган. Ушбу даврда мазкур кўрсаткич республикада 92 моддага ортган. Инсонни ривожлантириш индексида кўлланиладиган бошқа икки кўрсаткич ҳам ортган. Жумладан кутилаётган умр давомийлиги индекси 45 моддага, таълим даражаси индекси 4 моддага ортган (жадвал).

**Ўзбекистонда Инсонни ривожлантириш индекси ортисининг
динамикаси**

Йиллар	Индекслар			
	Инсонни ривожлантириш	Кутилаётган умр кўриш давомийлиги	Таълим даражаси	ЯИМ
1995	0,715	0,735	0,913	0,498
1996	0,717	0,737	0,913	0,500
1997	0,724	0,752	0,913	0,508
1998	0,725	0,748	0,913	0,515
1999	0,735	0,768	0,913	0,523
2000	0,736	0,763	0,913	0,532
2001	0,740	0,772	0,913	0,535
2002	0,742	0,770	0,913	0,542
2003	0,747	0,777	0,917	0,548
2004	0,756	0,792	0,917	0,558
2005	0,759	0,780	0,917	0,580

Ушбу натижалар Ўзбекистонда амалга оширилаётган кучли ижтимоий сиёсат самараларидир. Мамлакатда Инсонни ривожлантириш индексининг

барча кўрсаткичлари амалда барқарор ўсиш тенденциясига эга. Ўзбекистонда инсонни ривожлантириш индекси даражасида таълим (40,45%) ва кутилаётган умр давомийлиги индексларининг (34,92%) салмоғи каттадир. Хусусан, Инсонни ривожлантириш миллий маърузалари маълумотларга кўра, Ўзбекистон таълим ва кутилаётган умр давомийлиги индекслари бўйича жаҳон мамлакатлари ўртасида муносиб ўрин эгаллайди.

Ўзбекистон БМТнинг Мингйиллик ривожланиш мақсадлари амалга оширилиши тўғрисида аҳоли хабардорлигини ошириш чораларини кўрмоқда. Оммавий ахборот воситалари, шу жумладан телевидение, радио, газеталар ва журналлар орқали БМТнинг Мингйиллик ривожланиш мақсадлари моҳияти ва аҳамияти, Ўзбекистоннинг Инсонни ривожлантириш миллий мақсадлари кенг тарғиб этилмоқда. Таълим муассасаларида “Инсонни ривожлантириш” ўқув дастурлари ишлаб чиқилган.

2.БМТ инсон тараққиёти Концепциялари халқаро талаблари

Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг дастлабки етти мақсади бир-бирини ўзаро тўлдирди ҳамда камбағалликнинг барча кўринишларини камайтиришга қаратилган. Мазкур муаммоларга очлик, тирикчилик учун маблағнинг етишмаслиги, таълим ва соғлиқни сақлаш даражасининг пастлиги, эркак ва аёлларнинг тенгсизлиги ҳамда атроф муҳит аҳолининг ёмонлашиши киради. Ушбу ҳар бир мақсад ўзича муҳим бўлишига қарамадан улар жамланма ҳолда камбағаллик муаммосини ҳал этишга комплекс ёндашувни назарда тутди.

Масалан, соғлиқни сақлаш самарадорлигини ошириш мактаб ўқувчиларининг сони кўпайишига ва камбағаллик даражаси пасайишига олиб келади. Аҳолининг таълим даражасини ошириш одамлар соғлиғини яхшилашга ҳам хизмат қилади.

Даромадларнинг ортиши инсонга ўз таълими даражасини ошириш, соғлиғини мустақамлаш имкониятларини кенгайтиради, шунингдек атроф муҳитни соғломлаштиришга ёрдам беради.

Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг сақизинчи мақсади ривожланиш мақсадларида глобал шерикчилини шакллантиришни назарда тутди. У моҳият жиҳатидан юқоридаги дастлабки еттита мақсадга эришиш воситаларини белгилаб беради. Мингйиллик ривожланиш мақсадларига эришиш бой давлатлардан кўшимча ёрдамни, шу жумладан камбағал мамлакатлар қарзларини камайтириш ва ўзаро савдодаги тўсиқларни бартараф этиш орқали ёрдам кўрсатишни талаб қилиши мумкин.

1990 йилги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги биринчи маърузада инсонни ривожлантириш ўз кўлами ва ялпи қамрови туфайли барча мамлакатлар учун хос эканлиги алоҳида таъкидланади: “Инсонни ривожлантириш ишлаб чиқариш билан товарларни тақсимлашни бирлаштиради, инсон қобилиятларини кенгайтиради ва ундан фойдаланишни яхшилади. Бу, шунингдек, одамлар нимага эга бўлиши керак, тирикчилик

ўтказишга маблағ топиш учун нима қилиш лозимлиги муаммосига ҳам эътиборни қаратади. Бундан ташқари инсонни ривожлантириш фақат унинг асосий эҳтиёжларини қондиришнигина эмас, балки инсонни умумий ва жўшқин жараён сифатида ривожлантиришга ҳам тааллуқлидир. Бу ҳам камроқ ривожланган, ҳам юқори даражада ривожланган мамлакатлар учун бир тарзда қўлланила олади”.

БМТнинг Мингйиллик ривожланиш мақсадлари қабул қилинган даврдан ўтган йиллар давомида кўп нарсаларга эришилди. Жаҳон ҳамжамияти 2015 йилда 1990 йилга нисбатан кунига 1 АҚШ долларидан кам даромадга эга аҳоли салмоғини икки баробарга қисқартириш вазифасини бажариш йўлидадир. Халқаро эътироф этилган камбағаллик даражаси – кунига 1,25 АҚШ доллари миқдорида даромад ҳисобига яшаётган одамлар сони 1990 йилдаги 1,8 миллиард кишидан 2005 йилга келиб 1,4 миллиард кишига камайди. Ривожланаётган мамлакатларда ниҳоятда қашшоқ яшаётган аҳолининг улуши 46,0 % дан 27,0 % гача камайди. Яъни жаҳонда бу вазифа муваффақиятли ҳал этилиши кутилмоқда.

Юқорида қайд этилган муваффақиятларга эришилиши асосан Осиё, айниқса Шарқий Осиё мамлакатларидаги улкан муваффақиятлар самарасидир. Шарқий Осиё мамлакатларида кейинги 25 йил ичида қашшоқлик даражаси 60,0 % дан 20,0 % га камайди. 2015 йилга бориб Хитойда қашшоқлик даражаси 5,0 % га яқинни, Ҳиндистонда эса тахминан 24,0 % ни ташкил этиши керак.

Очликдан азоб чекаётган одамлар салмоғи камаймоқда. Бирок қашшоқликнинг камайиш суръатлари ҳали етарли даражада эмас. Ўтган аср 90-йиллари бошидан буён тўйиб овқат емаслик ва очликдан азоб чекаётган аҳолининг улуши жаҳон бўйича камайган бўлишига қарамасдан, 2000 йилдан 2002 йилгача бўлган даврда бу соҳадаги ижобий ўзгаришлар суръати пасайиб кетди. Ҳозирча маълум бўлган маълумотларга кўра, 2005-2007 йилларда тўйиб овқат емаётган аҳоли сони жаҳонда 830 миллион кишини ташкил этади. Бу 1990–1992 йилларига нисбатан 13 миллион кишига кўпдир.

Ялпи бошланғич таълимни таъминлаш бўйича ҳозирги ўсиш суръатлари 2015 йил учун белгиланган мақсадли кўрсаткичларга эришиш учун етарлича эмас. 2008 йилда ривожланаётган мамлакатларда болаларни бошланғич таълим билан қамраб олиш 89,0 % ни ташкил этди. Бу 2000 йилдагидан 6,0 % кўпдир. Шунга қарамасдан ҳозир ҳам мактаб ёшидаги 69 миллионга яқин бола мактабга бормайди. Бу болаларнинг деярли ярми (31 миллиони) Африка, чорагидан кўпроғи (18 миллион) Жанубий Осиё мамлакатларида яшайди.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Таълим фан ва маданият масалалари бўйича ташкилоти (ЮНЕСКО) бошланғич таълимнинг сифатлироқ тизимини яратишда мамлакатларга ёрдам кўрсатмоқда. ЮНЕСКО жаҳон мамлакатларини 8-10 йиллик узлуксиз мажбурий таълимни кафолатлайдиган ҳуқуқий асосларни яратишга даъват этади.

Жаҳон озиқ-овқат дастури мактабда ўқувчиларни овқатлантиришга ёрдам кўрсатмоқда. Бу ота-оналарни ўз фарзандларини мактабга юборишлари учун қудратли рағбат вазифасини ўтайди. Бундай овқатланиш боланинг келажакда ақлий ривожланиши ва жисмонан соғлом бўлиши учун зарурдир. Жаҳон озиқ-овқат дастури, шунингдек ота-оналарни оилаларидаги қизларни мактабга юборишларини ҳам рағбатлантирмоқда.

Таълим олиш масалаларидаги гендер тенгсизлиги сезиларли даражада яхшиланди. Бироқ бу соҳадаги тенгсизлик олий таълим соҳасида ва айрим ривожланаётган мамлакатларда ҳали ҳам юқори даражададир. Сўнгги йилларда қизларни бошланғич ва ўрта таълим мактаби билан қамраб олиш сезиларли даражада кўпайди. Бироқ олий таълим соҳасида қизларнинг улуши етарли эмас. Таълим олишдаги гендер муаммосининг асосий сабаби қашшоқликдир.

Иш билан бандлик соҳасидаги аҳволнинг нисбатан яхшиланишига қарамасдан иш ҳақи тўланадиган ишлардаги эркакларнинг салмоғи ҳали ҳам аёлларга нисбатан юқоридир. Аёллар кўпинча хавfli ва доимий бўлмаган ишларда бандлар. Аёлларга меҳнат учун ҳақ тўланган ҳолларда ҳам уларнинг иш ҳақи эркакларникига қараганда камроқдир. Шу билан бирга аёллар учун кўзда тутилган молиявий ва ижтимоий кафолатлар ҳам эркакларникига қараганда камроқ.

Жаҳон миқёсида ўрта ва юқори бўғиндаги раҳбар ходимларнинг фақат тўртдан бир қисми аёллардир. Аёллар аста-секин сиёсий нуфузга ҳам эга бўлиб бормоқдалар. Бироқ бу квоталар ажратилиши ва бошқа махсус чоралар кўрилиши туфайли рўй бермоқда. 1995 йилдан 2010 йилгача бўлган даврда жаҳон миқёсида аёлларнинг парламентдаги салмоғи 11,0 % дан 19,0 % га етди. Бу 73,0 % ўсишни билдиради, аммо мазкур соҳада гендер тенглигига эришилгани ҳақида гапириш эрта.

Аёлларнинг ҳокимиятнинг ижроия органларидаги иштироки янада камроқ. 2010 йилда сайланган 151 давлат раҳбарининг фақат 9 таси, 192 ҳукумат раҳбарининг 11 таси аёллардир. Жаҳон миқёсида вазир лавозимидаги аёлларнинг салмоғи атиги 16,0 % га тенгдир.

Жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида болалар ўлимининг олдини олиш соҳасида жиддий натижаларга эришилди. Энг кам ривожланган 49 та мамлакат ҳар учтасининг биттасида кейинги 20 йил ичида беш ёшгача бўлган болалар ўлими 40,0 % ва ундан кўпроққа камайди. Шунга қарамасдан бу ўзгаришларнинг суръати Мингйиллик ривожланиш мақсадларида белгилаб қўйилган, 2015 йилга бориб болалар ўлимини учдан икки баробарга камайтириш учун белгиланган вазифаларни бажариш учун зарур бўлган суръатдан пастдир.

Бутун дунёда безгак ва асосий юқумли касалликларга қарши режали иммунизация ўтказиш масалаларида ҳам сезиларли ўзгаришлар рўй берди.

Олинган янги маълумотлар оналикни муҳофаза қилиш масалаларида айрим ижобий натижаларга эришилганидан далолат беради. Баъзи мамлакатлар оналик ўлими даражасини жиддий равишда камайтиришга

мувафак бўлдилар лекин эришилган бу суръатлар ҳам Мингйиллик ривожланиш мақсадларида 2015 йилга бориб оналар ўлимини тўртдан уч баробарга камайтириш вазифасини бажариш учун етарлича эмас.

СПИД билан курашиш бўйича кўрилаётган глобал чоралар 6-мақсадга эришиш йўлида жиддий ижобий силжишлар мавжудлигидан далолат беради. Агар 1996 йилда ушбу дардга мубтало бўлганлар 3,5 миллион кишини ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 2008 йилда 2,7 миллионга тушди. СПИД билан боғлиқ касалликдан ўлиш ҳолатлари ҳам 2004 йилдаги 2,2 миллиондан 2008 йилда 2 миллионга тушди.

Сил касаллиги ўлимга сабаб бўладиган касалликлар орасида СПИДдан кейин иккинчи ўринни эгаллайди. Жахоннинг кўпгина минтақаларида унинг камайиши кузатилмоқда. 2008 йилги маълумотларга кўра, дунёда 11 миллион киши сил касаллигига дучор бўлган. Аммо 2004 йилдан 2008 йилгача сил билан янгидан касалланиш ҳоллари ҳар юз минг кишига нисбатан 143 тадан 139 тага камайди. Ҳозирги пайтдаги вазият Мингйиллик ривожланиш мақсадларида кўзда тутилган, сил касаллигини тарқалишини тўхтатиш бўйича белгиланган вазифага 2004 йилда эришилганидан далолат беради.

Шунингдек, аҳолини ичимлик сув билан таъминлаш бўйича кўзда тутилган мақсадларга жаҳон бўйича 2015 йилга бориб эришиш мумкинлиги тахмин этилмоқда. Шу муддатга бориб тоза ичимлик билан таъминланиш ривожланаётган минтақа аҳолисининг 86,0 % ни қамраб олади. 1990 йилда бу кўрсаткич 71,0 % ни ташкил этарди.

Инсоният 2010 йилга бориб биологик хилма-хиллик йўқотилишини камайтириш бўйича белгиланган вазифани бажара олмади. Ҳозирги вақтда қарийб ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг 17 минг тури бутунлай йўқотилиши хавфи остидадир.

Ривожланиш мақсадларида умумжаҳон шериклиги энг кам ривожланган мамлакатларнинг алоҳида эҳтиёжларини ҳал этишни кўзда тутди. Мазкур тадбирлар қуйидагиларни қамраб олади:

- қашшоқ мамлакатлар томонидан экспорт қилинаётган товарлар учун бож тўловлари олмаслик ва экспортни чекламаслик;
- катта қарзга эга камбағал мамлакатлар қарзларидан кечиш дастурларни кенгайтириш;
- икки томонлама расмий қарзларни йўқотиш;
- камбағаллик даражасини камайтириш бўйича чоралар кўраётган мамлакатларга расмий ёрдам бериш кўламларини кенгайтириш.

Бундан ташқари Мингйиллик ривожланиш мақсадларида денгизларга чиқиш имкониятига эга бўлмаган ривожланаётган кичик орол мамлакатларининг алоҳида эҳтиёжларини ҳал этишга ёрдам бериш ҳам белгиланган. Ривожланаётган давлатларни фармацевтика компаниялари билан ҳамкорликда арзон дори-дармонлар билан таъминлашда ёрдам кўрсатилиши кўзда тутилган. Хусусий сектор билан ҳамкорликда эса ривожланаётган мамлакатларни янги технологиялар, айниқса ахборот-

коммуникация технологияларни ўзлаштиришларида ёрдам кўрсатилиши лозим.

2005 йилнинг июнида Лондонда энг ривожланган 8 та давлатнинг молия вазирлари НПС гуруҳи мамлакатлари (катта миқдорда қарзга эга бўлган энг камбағал мамлакатлар) қарзининг бир қисмидан воз кечиш учун Жаҳон банки, Халқаро валюта фонди ва Осиё ривожланиш банкига 40-55 миллиард АҚШ доллари ажратиш тўғрисида бир битимга келдилар. Мазкур ёрдам камбағал мамлакатларга воз кечилган қарзлардан тежалган маблағларни соғлиқни сақлаш ва таълим тизимини яхшилаш, шунингдек қашшоқлик даражасини камайтиришга йўналтирилган ижтимоий дастурларга ишлатиш имкониятини беради.

Саккизта энг ривожланган мамлакатларнинг молиявий кўллаб-қувватлаши натижасиди Жаҳон банки, Халқаро валюта фонди ва Осиё ривожланиш банки қарзлардан воз кечиш бўйича Кўп томонлама ташаббусни (MDRI) ташкил этдилар. Мазкур ташаббус НПСни тўлдириб, белгилаб қўйилган вазифаларга эришган мамлакатларнинг кўп томонлама қарзларининг 100,0 % дан воз кечишни назарда тутди. Илгарироқ ана шу вазифаларни бажаришга муваффақ бўлган мамлакатлар НПС гуруҳи мақомида ислохотларни кўллаб қувватлашни давом эттираётганликлари тўғрисида уларга кредит ажратган идоралар томонидан тасдиқни олган захоти ҳамма қарзлари бекор қилиниши ҳуқуқига эга бўлдилар. Мазкур вазифаларни бажаришга кейинроқ эришадиган бошқа мамлакатлар MDRIга мувофиқ кўп томонлама қарзларидан автомат тарзда воз кечилишига эришадилар.

3. Ўзбекистонда инсон тараққиёти концепциясининг амалга оширилиш чор-тадбирлари

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Ривожланиш дастурининг Ўзбекистондаги доимий вакили Фикрет Акчуранинг таъкидлашича: “Ўзбекистон Республикаси мамлакатда эришилган саводхонлик даражаси билан том маънода фахрланса арзийди. Ҳолбуки, саноати ривожланган барча мамлакатларда ҳам бундай юксак кўрсаткичларга эришилаётгани йўқ. Шундай экан, Ўзбекистоннинг ушбу соҳадаги бундан кейинги вазифалари янада юксаклигича қолади — таълим сифатини ошириш, таълимдан умумий фойдаланиш имкониятларини сақлаш ва аҳолини умри давомида ўқитиш ишлари яна ҳам юқори даражада амалга оширилмоғи даркор. Бу эса, ўз навбатида, Ўзбекистонга бу борада дунёда етакчи ўринни эгаллаш имконини беради”³⁵.

Аёллар ва эркакларнинг тенглигини рағбатлантириш ҳамда хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва имкониятларини кенгайтириш 3–миллий мақсад

³⁵Ўзбекистонда таълим: талаб ва тақлиф мутаносиблиги // Инсон тараққиёти тўғрисида маъруза. – Т.: БМТ ривожланиш дастури, 2007/2008. – Б.5.

сифатида белгиланган. Ўзбекистонда бу йўналишда кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов “Жамиятнинг демократик ўзгаришлар йўлидан нечоғлик илгарилаб кетгани, шу жамиятнинг аёлларга бўлган муносабати унинг маданий – маънавий савиясини белгилайди”, деб алоҳида такидланган.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Оила Кодекси, Меҳнат Кодекси, умуман 80 тадан ортиқ норматив – ҳуқуқий ҳужжатлар ана шу мақсадга – хотин-қизларнинг барча соҳаларда эркаклар билан кенг ҳуқуқлигини таъминлаш, уларнинг жамиятдаги ролини оширишга қаратилган. Ўзбекистон Марказий Осиёда биринчилардан бўлиб хотин-қизлар ҳуқуқлари халқаро меъёр ва ҳуқуқий стандартларга тўла мувофиқ бўлишни таъминлаш мақсадида БМТнинг Аёллар ҳуқуқлари камситилишининг барча шакллариغا барҳам бериш тўғрисидаги, Аёлларнинг сиёсий ҳуқуқлари тўғрисидаги, Оналикни муҳофаза қилиш тўғрисидаги халқаро конвенцияларга қўшилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг давлат ва жамият қурилишида хотин-қизларнинг ролини ошириш чора-тадбирлари тўғрисидаги Фармонида биноан хотин-қизлар қўмиталари раислари маҳаллий ҳокимият органлари таркибига киритилиб, ҳоким ўринбосарлари этиб тайинланган. Республика хотин-қизлар қўмитаси раиси эса Бош вазир ўринбосаридир.

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги Қонунга мувофиқ сиёсий партиялардан парламентга аёллар номзодини кўрсатишда 30,0 % лик квота жорий этилган. Ҳозирги пайтда Олий Мажлис Қонунчилик палатасида хотин – қизлар 22,0 % ни, Сенатда эса 15,0 % ни ташкил этади.

Хотин-қизлар давлат ва жамият қурилишининг бошқа соҳаларида фаол иштирок этмоқдалар. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди таркибининг 20,0 % ни, Олий суднинг - 14,6 % ни, Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, вилоятлар ва Тошкент шаҳар судларининг - 20,4 % ни, Олий ҳўжалик судининг - 15,8 % ни хотин-қизлар ташкил этади.

Аёлларнинг тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш мақсадида уларга имтиёзли маблағлар ажратиш йўлга қўйилган. Хотин - қизлар, айниқса қишлоқ жойларидаги аёллар ижтимоий фаолият билан шуғулланишлари учун барча шарт-шароитлар яратиб берилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг Қарорига мувофиқ ҳар йили хотин-қизларни иш билан таъминлаш давлат ва ҳудудий дастурлари ишлаб чиқилиб, изчиллик билан амалиётга тадбиқ этилмоқда.

Ўзбекистонда болалар ўлимини камайтириш, оналар саломатлигини яхшилаш, турли юқумли касалликларга қарши кураш олиб бориш бўйича 4- ва 6-миллий мақсадлар ҳам муваффақиятли бажарилмоқда.

Инсонни ривожлантиришнинг 7–миллий мақсадэкологик барқарорликни таъминлашдир. Экологияни муҳофаза қилиш ва атроф-муҳитни асраб-авайлаш, айниқса, ҳозирги аномал табиий ўзгаришлар шароитида алоҳида аҳамият касб этади. Орол фожиаси экология муаммоларига масъулиятсиз муносабатда бўлишнинг яққол мисолидир.

Қирқ йил мобайнида Орол денгизи акваторияси 7 баравар қисқарди, сув ҳажми 13 марта камайди, унинг минераллашуви эса ўнлаб баравар ошиб, денгизни тирик организмларнинг яшаши учун яроқсиз аҳволга келтирди. Натижада қарийб барча ҳайвонот ва наботот олами таназзулга учради ва йўқолди.

Бугун Орол бўйида нафақат экологик, балки дунё миқёсида оғир оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган мураккаб ижтимоий-иқтисодий ва демографик муаммолар пайдо бўлди. Орол денгизининг қуриши давом этаётгани ва унинг атрофида гуманитар фалокат содир бўлаётгани сабабли Орол бўйининг табиий биологик фондини асраб-авайлаш, Орол инқирозининг атроф-муҳитга, энг муҳими, бу ерда истиқомат қилаётган юз минглаб ва миллионлаб одамлар ҳаётига ҳалокатли таъсирини камайтириш бугунги кундаги энг муҳим вазифа ҳисобланади.

Ўзбекистонда бу оламшумул масалага алоҳида эътибор берилгани ҳолда табиатни муҳофаза қилиш, сув ва сувдан фойдаланиш, ҳавони, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ҳамда улардан фойдаланиш тўғрисида, бошқа қатор қонунлар қабул қилинди, экологик йўналишдаги 300 га яқин нодавлат нотижорат ташкилотларини бирлаштирган Ўзбекистон Экологик ҳаракати ташкил этилди.

Ривожланиш мақсадларида глобал шериклик - 8-миллий мақсад ҳисобланади. Ўзбекистон ҳозирги вақтда 120 мамлакат билан дипломатик алоқалар ўрнатган. Давлатимизда 44 та чет эл мамлакатларининг элчихоналари, 10 та халқаро ташкилоти, 5 та халқаро молия ташкилоти, 3 та дипломатик мақомга эга савдо ваколатхоналари фаолият кўрсатмоқда. Ўз навбатида чет элларда Ўзбекистон Республикасининг 46 та дипломатик ва консуллик ваколатхоналари ҳамда халқаро ташкилотларда, шу жумладан Нью-Йоркда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, БМТнинг Европа бўлими ва Женевадаги халқаро ташкилотлар қароргоҳларида доимий ваколатхоналари мавжуд.

Республика 100 дан ортиқ халқаро ташкилотларнинг аъзоси ҳисобланади. Улар орасида БМТ, Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги каби нуфузли тузилмалар мавжуд. Ўзбекистоннинг Европа Иттифоқи ва НАТО билан ҳамкорлиги ривожланиб бормоқда.

Жумладан, Жаҳон банки, шунингдек Халқаро тиклаш ва ривожланиш банки Ўзбекистонда аҳоли турмуш даражасини оширишга қаратилган стратегиясини амалга оширди.

Бу стратегия доирасида қуйидаги масалалар ҳал этилди:

- иқтисодий ўсиш учун муҳитни яхшилаш;
- қишлоқда иқтисодий имкониятларни кенгайтириш;

- аҳолига хизмат кўрсатиш самарадорлигини ошириш;
- атроф муҳитни бошқариш ва глобал ижтимоий неъматларни тақдим этиш.

Бугунги кунда Жаҳон банки томонидан Ўзбекистонда 10 та лойиҳа, жумладан Фарғона вилоятида сув ресурсларини бошқариш, Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида тозалаш иншоотлари ва канализация тизимларини реконструкция қилиш, қишлоқ хўжалик корхоналарини қўллаб-қувватлаш, саноат корхоналарининг энергия самарадорлигини ошириш, мактаб таълимини ривожлантириш, “Саломатлик-3” лойиҳалари амалга оширилмоқда.

Баҳс мунозаралар учун саволлар

1. Ўзбекистоннинг Инсонни ривожлантириш миллий мақсадлари БМТнинг Инсонни ривожлантириш мақсадларидан нималар билан фарқ қилади?
2. Ўзбекистонда Инсонни ривожлантириш индексини куйидаги маълумотлар асосида аниқланг: аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулот 3100 АҚШ доллари (харид қобилияти паритети бўйича); туғилган пайтда кутилаётган умр давомийлиги 73 йил; таълим олишнинг ўртача давомийлиги 12 йил; кутилаётган таълим давомийлиги 14 йил.
3. Ўзбекистон аҳолиси турмуш даражасини оширишнинг минтақавий стратегиялари қайси мақсадларга эришишни кўзлайди?
4. Мамлакатнинг қайси минтақалари аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи минтақавий маҳсулот ўртача даражасига эга гуруҳга киради?
5. Кейинги 10 йил давомида мамлакат аҳолисининг жамланма даромадлари таркибида қандай ўзгаришлар рўй берди?
6. Инсонни ривожлантириш муаммоларини ҳал этишда фуқаролик жамияти институтлари қандай роль ўйнайди?

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёв Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ҳисобот йил яқунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи. // Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 16 январь, №11.
2. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova, Bakhtiyor Islamov, Masato Hiwatari. Systemic Transformation and Sustainable Human Development: the Case of Uzbekistan. – Jakarta: Gunadarma Publisher, 2016. – 230 p.
3. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova. Human Development. Textbook. – norderstedt, Books on Demand, 2014, 428 p.

4. Macroeconomics and Human Development. – First published, 2013. – 158 p.

5. Инсон тараққиёти. Дарслик. и.ф.д., проф. Қ.Х. Абдурахмонов тахрири остида. – Т.: Фан ва технология, 2013. – 476 б.

6. Человеческое развитие. Учебное пособие. / под общей редакцией д.э.н., проф. Абдурахманова К.Х. и д.э.н., проф. Жумаева Н.Х. – Т.: “Фан ва технология”, 2012. – 376 с.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ УЧУН ТАВСИЯЛАР

Амалий машғулот **мақсади** тингловчиларнинг назарий билимларини амалий жиҳатдан мустаҳкамлашга қаратилган. Машғулотлар республикамиздаги илғор корхона ва ташкилотларда ўтказилади ҳамда амалий фаолият билан машғул бўлган амалиётчилар билан ҳамкорликда ўтказилади. Машғулот давомида тингловчилар кадрларни инновацион бошқариш, инновацион фаолият ривожланишида ахборот – коммуникация технологияларини қўлланиши, корхоналарда инновацион фаолиятни бошқариш тажрибаси, инновацион лойиҳаларни молиялаштириш, инновацион лойиҳаларни иқтисодий самарадорлигини мониторинг қилиш, Ўзбекистонда миллий инновацион тизимнинг ривожланиши тўғрисида амалий кўникмалар ҳосил қиладилар.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1 - амалий машғулот: Инсон ҳуқуқларининг умумжаҳон декларацияси.

Дарс шакли баҳс-мунозара. Ишнинг мақсади тингловчиларда инсон ҳуқуқларининг умумжаҳон декларациясини муҳокама этиш ва кўникма ҳосил этишдан иборат.

Ишни бажариш учун қуйидаги масалалар муҳокама этилади:

1. Инсон ва иқтисодиётнинг ривожланишининг узвий боғлиқлиги.
2. Инсон ишлаб чиқариш фаолиятининг асосий мақсади.
3. Инсон тараққиёти концепциянинг юзага келиши ва шаклланиши.

🔗 **Муҳокама учун саволлар**

Назорат саволлари: инсон тараққиёти, инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, инсон тараққиёти концепцияси, инсон тараққиёти индекси, демографик ривожланиш, гендер тенгсизлиги, таълим, ижтимоий муҳофаза

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёв Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ҳисобот йил яқунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи. // Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 16 январь, №11.

2. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova, Bakhtiyor Islamov, Masato Hiwatari. Systemic Transformation and Sustainable Human Development: the Case of Uzbekistan. – Jakarta: Gunadarma Publisher, 2016. – 230 p.

3. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova. Human Development. Textbook. – norderstedt, Books on Demand, 2014, 428 p.

4. Macroeconomics and Human Development. – First published, 2013. – 158 p.

5. Инсон тараққиёти. Дарслик. и.ф.д., проф. Қ.Х. Абдурахмонов тахрири остида. – Т.: Фан ва технология, 2013. – 476 б.

6. Человеческое развитие. Учебное пособие. / под общей редакцией д.э.н., проф. Абдурахманова К.Х. и д.э.н., проф. Жумаева Н.Х. – Т.: “Фан ва технология”, 2012. – 376 с.

Интернет сайтлари

1. www.economy.gov.ru

2. www.uza.uz

3. www.uzland.uz

4. www.stability.uz

5. www.wikipedia.org/

6. Corresponding author: maryann.feldman@unc.edu, University of North Carolina, Chapel Hill, NC 27514;

7. University of North Carolina, Chapel Hill (thadji01@email.unc.edu);
London School of Economics (t.e.kemeny@lse.ac.uk);

8. University of North Carolina, Chapel Hill (llanahan@email.unc.edu)

9. www.wikipedia.org/

2 - амалий машғулот: Инсон тараққиёти масалалари тармоғида таълимнинг ўзбек миллий моделини шакллантириш.

Дарс шакли баҳс-мунозара. Ишнинг мақсади тингловчиларда Инсон тараққиёти масалалари тармоғида таълимнинг ўзбек миллий моделини шакллантиришни муҳокама этиш ва кўникма ҳосил этишдан иборат.

Ишни бажариш учун қуйидаги масалалар муҳокама этилади:

1. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзбек модели мазмуни ва моҳияти.

2. Ўзбекистонда демографик ривожланиш тенденциялари.

3. Миллий таълим сиёсатининг ҳуқуқий асослари.

4. Инсон тараққиёти масалалари тармоғида таълимнинг ўзбек миллий моделини шакллантириш.

🔗 **Муҳокама учун саволлар**

Назорат саволлари: инсон тараққиёти, инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, инсон тараққиёти концепцияси, инсон тараққиёти индекси, демографик ривожланиш, гендер тенгсизлиги, таълим, ижтимоий муҳофаза

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёв Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ҳисобот йил

яқунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи. // Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 16 январь, №11.

2. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova, Bakhtiyor Islamov, Masato Hiwatari. Systemic Transformation and Sustainable Human Development: the Case of Uzbekistan. – Jakarta: Gunadarma Publisher, 2016. – 230 p.

3. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova. Human Development. Textbook. – norderstedt, Books on Demand, 2014, 428 p.

4. Macroeconomics and Human Development. – First published, 2013. – 158 p.

5. Инсон тараққиёти. Дарслик. и.ф.д., проф. Қ.Х. Абдурахмонов таҳрири остида. – Т.: Фан ва технология, 2013. – 476 б.

6. Человеческое развитие. Учебное пособие. / под общей редакцией д.э.н., проф. Абдурахманова К.Х. и д.э.н., проф. Жумаева Н.Х. – Т.: “Фан ва технология”, 2012. – 376 с.

Интернет сайтлари

1. www.economy.gov.ru

2. www.uza.uz

3. www.uzland.uz

4. www.stability.uz

5. www.wikipedia.org/

6. Corresponding author: maryann.feldman@unc.edu, University of North Carolina, Chapel Hill, NC 27514;

7. University of North Carolina, Chapel Hill (thadji01@email.unc.edu); London School of Economics (t.e.kemeny@lse.ac.uk);

8. University of North Carolina, Chapel Hill (llanahan@email.unc.edu)

9. www.wikipedia.org/

3 - амалий машғулот: Инсон тараққиёти индекси ва уни ҳисоблаш методикаси.

Дарс шакли баҳс-мунозара. Ишнинг мақсади тингловчиларда инсон тараққиёти индекси ва уни ҳисоблаш методикасини муҳокама этиш ва кўникма ҳосил этишдан иборат.

Ишни бажариш учун қуйидаги масалалар муҳокама этилади:

1. Инсон тараққиёти индекси миқдори бўйича мамлакатларни таснифлаш ва табақалаштириш.

2. Ўзбекистоннинг ривожланиш контекстида гендер масалаларини баҳолаш.

3. Гендер муносабатлари ва Ўзбекистонда турмуш даражаси.

➤ **Муҳокама учун саволлар**

Назорат саволлари: инсон тараққиёти, инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, инсон тараққиёти концепцияси, инсон тараққиёти индекси, демографик ривожланиш, гендер тенгсизлиги, таълим, ижтимоий муҳофаза

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёв Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ҳисобот йил яқунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи. // Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 16 январь, №11.

2. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova, Bakhtiyor Islamov, Masato Hiwatari. Systemic Transformation and Sustainable Human Development: the Case of Uzbekistan. – Jakarta: Gunadarma Publisher, 2016. – 230 p.

3. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova. Human Development. Textbook. – norderstedt, Books on Demand, 2014, 428 p.

4. Macroeconomics and Human Development. – First published, 2013. – 158 p.

5. Инсон тараққиёти. Дарслик. и.ф.д., проф. Қ.Х. Абдурахмонов таҳрири остида. – Т.: Фан ва технология, 2013. – 476 б.

6. Человеческое развитие. Учебное пособие. / под общей редакцией д.э.н., проф. Абдурахманова К.Х. и д.э.н., проф. Жумаева Н.Х. – Т.: “Фан ва технология”, 2012. – 376 с.

Интернет сайтлари

1. www.economy.gov.ru
2. www.uza.uz
3. www.uzland.uz
4. www.stability.uz
5. www.wikipedia.org/
6. Corresponding author: maryann.feldman@unc.edu, University of North Carolina, Chapel Hill, NC 27514;
7. University of North Carolina, Chapel Hill (thadji01@email.unc.edu); London School of Economics (t.e.kemeny@lse.ac.uk);
8. University of North Carolina, Chapel Hill (llanahan@email.unc.edu)
9. www.wikipedia.org/

4 - амалий машғулот: Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими инсон тараққиёти мақсадидаги роли ва ўрни.

Дарс шакли баҳс-мунозара. Ишнинг мақсади тингловчиларда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими инсон тараққиёти мақсадидаги роли ва ўрнини муҳокама этиш ва кўникма ҳосил этишдан иборат.

Ишни бажариш учун қуйидаги масалалар муҳокама этилади:

1. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими институтлари.
2. Инсон тараққиёти мақсадида ижтимоий ҳимоя қилиш масалалари.
3. Ижтимоий ёрдамни кучайтириш бўйича ижтимоий сиёсат чоралари.

🔗 Муҳокама учун саволлар

Назорат саволлари: инсон тараққиёти, инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, инсон тараққиёти концепцияси, инсон тараққиёти индекси, демографик ривожланиш, гендер тенгсизлиги, таълим, ижтимоий муҳофаза

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёв Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ҳисобот йил яқунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи. // Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 16 январь, №11.

2. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova, Bakhtiyor Islamov, Masato Hiwatari. Systemic Transformation and Sustainable Human Development: the Case of Uzbekistan. – Jakarta: Gunadarma Publisher, 2016. – 230 p.

3. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova. Human Development. Textbook. – norderstedt, Books on Demand, 2014, 428 p.

4. Macroeconomics and Human Development. – First published, 2013. – 158 p.

5. Инсон тараққиёти. Дарслик. и.ф.д., проф. Қ.Х. Абдурахмонов таҳрири остида. – Т.: Фан ва технология, 2013. – 476 б.

6. Человеческое развитие. Учебное пособие. / под общей редакцией д.э.н., проф. Абдурахманова К.Х. и д.э.н., проф. Жумаева Н.Х. – Т.: “Фан ва технология”, 2012. – 376 с.

Интернет сайтлари

1. www.economy.gov.ru
2. www.uza.uz
3. www.uzland.uz
4. www.stability.uz
5. www.wikipedia.org/
6. Corresponding author: maryann.feldman@unc.edu, University of North Carolina, Chapel Hill, NC 27514;

7. University of North Carolina, Chapel Hill (thadji01@email.unc.edu);
London School of Economics (t.e.kemeny@lse.ac.uk);
8. University of North Carolina, Chapel Hill (llanahan@email.unc.edu)
9. www.wikipedia.org/

5 - амалий машғулот: Инсон тараққиётидаги халқаро таққослашлар.

Дарс шакли баҳс-мунозара. Ишнинг мақсади тингловчиларда инсон тараққиётидаги халқаро таққослашларни муҳокама этиш ва кўникма ҳосил этишдан иборат.

Ишни бажариш учун қуйидаги масалалар муҳокама этилади:

1. Инсон тараққиёти кўрсаткичлари дунё давлатлари ўртасидаги вазият.
2. БМТ инсон тараққиёти Концепциялари халқаро талаблари.
3. Ўзбекистонда инсон тараққиёти концепциясининг амалга оширилиш чор-тадбирлари.

🦋 Муҳокама учун саволлар

Назорат саволлари: инсон тараққиёти, инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, инсон тараққиёти концепцияси, инсон тараққиёти индекси, демографик ривожланиш, гендер тенгсизлиги, таълим, ижтимоий муҳофаза

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёв Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ҳисобот йил яқунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи. // Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 16 январь, №11.
2. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova, Bakhtiyor Islamov, Masato Hiwatari. Systemic Transformation and Sustainable Human Development: the Case of Uzbekistan. – Jakarta: Gunadarma Publisher, 2016. – 230 p.
3. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova. Human Development. Textbook. – norderstedt, Books on Demand, 2014, 428 p.
4. Macroeconomics and Human Development. – First published, 2013. – 158 p.
5. Инсон тараққиёти. Дарслик. и.ф.д., проф. Қ.Х. Абдурахмонов таҳрири остида. – Т.: Фан ва технология, 2013. – 476 б.
6. Человеческое развитие. Учебное пособие. / под общей редакцией д.э.н., проф. Абдурахманова К.Х. и д.э.н., проф. Жумаева Н.Х. – Т.: “Фан ва технология”, 2012. – 376 с.

Интернет сайтлари

1. www.economy.gov.ru
2. www.uza.uz
3. www.uzland.uz

4. www.stability.uz
5. www.wikipedia.org/
6. Corresponding author: maryann.feldman@unc.edu, University of North Carolina, Chapel Hill, NC 27514;
7. University of North Carolina, Chapel Hill (thadji01@email.unc.edu);
London School of Economics (t.e.kemeny@lse.ac.uk);
8. University of North Carolina, Chapel Hill (llanahan@email.unc.edu)
9. www.wikipedia.org/

V. ТЕСТ САВОЛЛАРИ

1. Аҳолининг турмуш даражаси тушунчаси нимани ифодалайди?

а) аҳоли фаровонлиги, неъматлар ва хизматлар истеъмол даражасини, инсонларнинг асосий ҳаётий эҳтиёжларини қондириш меъёрини тавсифловчи шарт-шароитлар ва кўрсаткичлар мажмуини;

б) жамиятда яшовчи инсонлар эҳтиёжларининг ривожланиш ва ўсиб бориш қонуниятларини;

с) аҳолининг даромадлари билан боғлиқ бўлган жараёнларни;

д) аҳолининг фаровонлигини ошириш билан боғлиқ бўлган харажатларни.

2. _____ – бу кишилар (жамият, ижтимоий қатлам, шахс)нинг миллий ва жаҳон ҳамжамиятидаги ҳаёт фаолияти тури ҳамда усуллари акс эттирувчи ижтимоий-иқтисодий категория.

а) турмуш сифати;

б) турмуш даражаси;

с) турмуш тарзи;

д) турмуш қиймати.

3. БМТ томонидан ишлаб чиқилган аҳолининг турмуш сифатини акс эттирувчи кўрсаткичлар тизими нечта гуруҳдан иборат?

а) 8;

б) 12;

с) 6;

д) 18.

4. Аҳоли турмуш даражасининг маънавий эҳтиёжларни қондирилиши бўйича кўрсаткичлар қайси жавобда тўғри келтирилган?

а) ишлаб чиқаришда иш вақти йўқотилиши, реал пул даромадлари, ходимлар меҳнат шароити ўзгариши, шикастланиш даражаси;

б) спорт-соғломлаштириш, маданий-истироҳат масканлари, пенсиялар, нафақалар, ўртача ва энг иш ҳақи миқдорлари;

с) ишсизлар сони, иш билан бандлик даражаси, атроф-муҳит, жиноятчиликнинг аҳволи, аҳолининг пул даромадлари ҳамда харажатлари;

д) аҳолининг саводхонлиги, нашр этилаётган адабиётлар, даврий нашрлар ҳажми, фуқароларнинг телевизор, ахборот воситалари ва компьютерлар билан таъминланганлиги.

5. Аҳоли турмуш даражасининг ижтимоий эҳтиёжлар қондирилишини тавсифловчи кўрсаткичлар қайси жавобда тўғри келтирилган?

а) ишлаб чиқаришда иш вақти йўқотилиши, ходимлар меҳнат шароити ўзгариши, ходимлар меҳнат шароити ўзгариши, шикастланиш, спорт-соғломлаштириш, маданий-истироҳат масканлари;

б) даромад, пенсиялар, нафақалар, ўртача ва энг иш ҳақи миқдорлари, мактаб ёшидаги болаларнинг мактаблар билан таъминланганлиги, академик лицейлар, касб-хунар коллежлари ва олий ўқув юртлари, уларда таҳсил олаётганлар сони ва қабул миқдори;

с) ишсизлар сони, иш билан бандлик даражаси, атроф-муҳит, жиноятчиликнинг аҳволи, аҳолининг пул даромадлари ҳамда харажатлари, нашр этилаётган адабиётлар, даврий нашрлар ҳажми;

д) аҳолининг саводхонлиги, ишсизлар сони, иш билан бандлик даражаси, фуқароларнинг телевизор, ахборот воситалари ва компьютерлар билан таъминланганлиги.

6. Ривожланган мамлакатларда қайси омил аҳоли турмуш даражасини ҳосил қилувчи ва унга жиддий таъсир қилувчи муҳим омил ҳисобланади?

а) ишлаб чиқариш;

б) истемол;

с) қўшимча қиймат;

д) нафлилик.

7. Жини индекси нимани ифодалайди?

- a) даромадларнинг фарқланишини;
- b) инсон тараққиётини;
- c) турмуш сифатининг ўсишини;
- d) ўртача умр кўриш давомийлигини.

8. Ҳар қандай ишлаб чиқаришнинг бош мақсади нима ҳисобланади?

- a) сотиш;
- b) истеъмол;
- c) фойда;
- d) даромад олиш.

9. Аҳоли даромадлари ўртасидаги фарқланишни ҳисобловчи кўрсаткичлар тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) Жини ва инсон тараққиёти индекслари;
- b) бандлик ва ишсизлик коэффицентлари;
- c) Жини, децил ва квинтил коэффицентлари;
- d) ЯИМ индекси, квинтил коэффицентлари.

10. Меҳнат ҳаёти сифатини белгиловчи омиллар қайси жавобда тўғри келтирилган?

- a) меҳнат шароити, меҳнат тури ва тавсифи, озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмоли;
- b) меҳнатдан қониқиш, иш вақтининг мослашувчанлиги, меҳнатга ҳақ тўлаш;
- c) саломатлик ҳолати, меҳнатдан қониқиш, озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмоли;
- d) меҳнат характери, ахборот, маънавий етуклик, меҳнат шароити.

11. Иқтисодий ривожланган мамлакатларда аҳолининг турмуш даражаси нима билан баҳоланади?

- a) аҳоли томонидан олинадиган даромадлар миқдори, овқатланиш даражаси, турар-жой шароитларининг ҳолати;
- b) аҳоли томонидан яратилган товар ва хизматларнинг пулдаги қиймати;
- c) мамлакат резидентлари томонидан яратилган моддий ва маънавий бойликлар;
- d) муайян даврда яратилган ЯИМ.

12. Турмуш даражаси компонентларини акс эттирувчи “БМТ концепцияси” ишлаб чиқилган йил тўғри кўрсатилган жавобни аниқланг.

- a) 1961;
- b) 1991;
- c) 1954;
- d) 1946;

13. БМТ мутахассислари томонидан дунё ҳамжамиятидаги нечта мамлакат аҳолиси турмуш сифатининг ҳар йилги кўрсаткичларига баҳо берилади?

- a) 136;
- b) 219;
- c) 180;
- d) 196.

14. Турмуш сифатини баҳолашнинг миқдорий усулларини бирлаштирувчи илмий соҳа нима деб аталади?

- a) демометрия;
- b) квалиметрия;
- c) психометрия;
- d) геометрия.

15. _____ – бу аҳоли фаровонлиги, неъматлар ва хизматлар истеъмолининг даражаси, инсонларнинг асосий ҳаётий эҳтиёжларини қондириш меъёрини тавсифловчи шарт-шароитлар ва кўрсаткичлар мажмуидир.

- a) турмуш даражаси;
- b) турмуш сифати;

- c) турмуш қиймати;
- d) турмуш тарзи.

16. _____ – бу аҳолининг ҳаёт учун зарур бўлган моддий, ижтимоий, маданий ва маънавий бойликлар, яъни инсон эҳтиёжларини қондирувчи элементлар, хизматлар ва шарт-шароитлар билан таъминланганлигидир.

- a) қашшоқлик;
- b) камбағаллик;
- c) фаровонлик;
- d) ночорлик.

17. Турмуш даражасини тавсифловчи умумий кўрсаткичларга нималар киради?

- a) миллий даромад, истеъмолад жамғармаси, миллий бойлик таркибида истеъмолад жамғармасининг улуши;
- b) ижтимоий-маданий хизмат кўрсатиш даражаси, меҳнат шароитлари, истеъмолад даражаси;
- c) турар жой билан таъминланганлик, ижтимоий таъминот, даромад миқдори;
- d) ижтимоий таъминот, иш билан бандлик, маданий-маиший товарлар билан таъминланиш

18. Истеъмолад бюджетининг қандай стандартлари мавжуд?

- a) миқдор ва сифат;
- b) энг кам, оқилона ва элитар;
- c) нисбий ва мутлақ;
- d) таъминлаган ва таъминланмаган.

19. Жаҳон амалиётида истеъмолад бюджетининг қандай усуллари ишлаб чиқилган?

- a) меъерий, статистик, бирлаштирилган, субъектив ва захиравий;
- b) статистик, математик ва эконометрик;
- c) сон ва сифат;
- d) ижтимоий, иқтисодий ва демографик.

20. Инсонларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини таъминловчи миллий даромаднинг бир қисми – бу ?

- a) фискал сиёсат;
- b) пенсия жамғармаси;
- c) истеъмолад жамғармаси;
- d) касаба уюшмалари Федерацияси.

21. _____ – одамларнинг узоқ ва соғлом, муносиб турмуш кечиришлари, маълумотли бўлишлари учун зарур воситалардан фойдаланиш имкониятларининг кенгайтирилишидир.

- a) турмуш тарзи;
- b) ҳаёт сифати;
- c) инсон тараққиёти;
- d) аҳоли фаровонлиги.

22. Инсон тараққиётининг асосий кўрсаткичлари тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) даромад, ижтимоий хизмат, жамғарма;
- b) реал даромад, иш билан бандлик, манзилли ижтимоий ҳимоя;
- c) умр кўриш давомийлиги, саводхонлик даражаси ва ресурслардан фойдаланиш имконияти;
- d) таълим, соғлиқни сақлаш, спорт, маданият, санъат, ижтимоий таъминот.

23. Маънавий неъматлар (қадриятлар) ишлаб чиқариш соҳаси тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш;

- b) ишлаб чиқариш ва истеъмол;
- c) фан ва санъат;
- d) молия ва ижтимоий таъминот.

24. Ишчи кучини такрор ҳосил қилиш учун моддий неъматлардан уларнинг қуйи чегараси доирасида фойдаланиш имконияти _____ деб аталади.

- a) қашшоқлик;
- b) камбағаллик;
- c) фаровонлик;
- d) таъминланганлик.

25. “Қашшоқлик” тушунчасига тўғри таъриф берилган жавобни аниқланг.

a) моддий неъматлардан биологик мезонлар асосида минимал даражада фойдаланиш имконияти;

b) ишчи кучини такрор ҳосил қилиш учун моддий неъматлардан уларнинг қуйи чегараси доирасида фойдаланиш имконияти;

c) инсон жисмоний ва интеллектуал қобилиятларини такрор ҳосил қилишни таъминловчи илмий асосланган оқилона истеъмол даражаси;

d) инсон баркамол ривожланишини таъминловчи неъматлардан тўлиқ фойдаланиш имконияти.

26. Фанга биринчи марта “иқтисодий одам” атамасини киритган олим номи тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) Адам Смит;
- b) Альфред Маршалл;
- c) Давид Рика́рдо;
- d) Жон Стюарт Милль.

27. “Халқлар бойлигининг моҳияти ва сабаблари хусусидаги тадқиқотлар” асарининг муаллифи ким?

- a) Альфред Маршалл;
- b) Жон Стюарт Милль;
- c) Адам Смит;
- d) Давид Рика́рдо.

28. Иқтисодиётда даромад келтиришга қодир бўлган ёки одамлар томонидан товарлар ва хизматлар ишлаб чиқариш учун яратилган ресурслар нима деб аталади?

- a) тадбиркорлик;
- b) капитал;
- c) демпинг;
- d) инвестицион кредитлар.

29. Даромадлар кўпайиши билан аҳоли томонидан неъматларни истеъмол қилиш пропорционал бўлмаган ҳолда ортишига асосланган иқтисодий қонунни фанга киритган иқтисодчи олим номини аниқланган.

- a) Альфред Маршалл;
- b) Жон Стюарт Милль;
- c) Адам Смит;
- d) Эрнст Энгель.

30. Пул даромадларини инфляциядан ҳимоя қилиш мақсадида қандай воситадан фойдаланилади?

- a) индексация;
- b) диверсификация;
- c) демпинг;
- d) каучинг.

31. Аҳоли даромадлари табақаланишининг квантил коэффициентини тўғри кўрсатилган жавобни аниқланг.

- a) аҳолининг энг таъминланган 10,0 фоизи даромадларининг энг кам таъминланган 10,0 фоизи ўртасидаги фарқни кўрсатади;
- b) аҳолининг таққосланаётган гуруҳлари ичидаги даромадларнинг ўртача миқдорлари нисбати ёки уларнинг даромадлари умумий ҳажмидаги улушини кўрсатади;
- c) аҳолининг энг таъминланган 25,0 фоизи даромадларининг энг кам таъминланган 25,0 фоизи ўртасидаги фарқни кўрсатади;
- d) камбағалларнинг таъминланганлар сонига нисбатини кўрсатади.

32. Аҳоли даромадлари табақаланишининг децил коэффиценти тўғри кўрсатилган жавобни аниқланг.

- a) аҳолининг энг таъминланган 10,0 фоизи даромадларининг энг кам таъминланган 10,0 фоизи ўртасидаги фарқни кўрсатади;
- b) аҳолининг таққосланаётган гуруҳлари ичидаги даромадларнинг ўртача миқдорлари нисбати ёки уларнинг даромадлари умумий ҳажмидаги улушини кўрсатади;
- c) аҳолининг энг таъминланган 25,0 фоизи даромадларининг энг кам таъминланган 25,0 фоизи ўртасидаги фарқни кўрсатади;
- d) камбағалларнинг таъминланганлар сонига нисбатини кўрсатади.

33. Аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад оқилона истеъмол бюджети даражасидан юқори бўлган оилалар _____ деб аталади.

- a) таъминланган оилалар;
- b) бой оилалар;
- c) кам таъминланган оилалар;
- d) ночор оилалар.

34. Аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад миқдори энг кам истеъмол бюджети билана оқилона истеъмол бюджети ўртасидаги оилалар _____ деб аталади.

- a) таъминланган оилалар;
- b) бой оилалар;
- c) кам таъминланган оилалар;
- d) ночор оилалар.

35. Аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад турмуш кечиришнинг энг кам миқдоридан паст даражада ёки унга тенг бўлган оилалар _____ деб аталади.

- a) таъминланган оилалар;
- b) бой оилалар;
- c) кам таъминланган оилалар;
- d) камбағал оилалар.

36. Узоқ ва соғлом турмуш кечириш имкониятидан маҳрумликда неча ёшга етмасдан вафот этган аҳолининг улуши асос сифатида олинади?

- a) 40 ёшга етмасдан вафот этган аҳоли салмоғи;
- b) 35 ёшга етмасдан вафот этган аҳоли салмоғи;
- c) 30 ёшга етмасдан вафот этган аҳоли салмоғи;
- d) 25 ёшга етмасдан вафот этган аҳоли салмоғи.

37. Аҳолининг турмуш даражасини тавсифловчи иқтисодий кўрсаткичлар тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) аҳолининг жинс ва ёш таркиби;
- b) аҳолининг реал даромадлари, иш билан бандлик;
- c) аҳолининг касб-малакавий таркиби;
- d) ижтимоий-маданий хизмат кўрсатиш даражаси.

38. Қайси жавобда жуда тақчил табиий бойликларга эга бўлган бой мамлакатлар келтирилган?

- a) Япония ва Швейцария
- b) АҚШ ва Германия;
- c) Люксембург ва Финляндия;

d) Россия ва Буюк Британия.

39. Миллий бойликнинг таркиби тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) ер фонди ва сув ресурслари;
- b) миллий мулк ва табиий ресурслар;
- c) миллий мулк ва ЯММ;
- d) ЯММ ва ЯИМ.

40. Инсонларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини ва умуман жамият эҳтиёжларини қондиришни таъминловчи миллий даромаднинг бир қисми ..... деб аталади.

- a) миллий даромад;
- b) истеъмол фонди;
- c) жамғарма фонди;
- d) миллий бойлик.

41. _____ бу фан-техника тараққиёти, ишлаб чиқариш ривожланишини таъминловчи миллий даромаднинг бир қисмидир.

- a) миллий даромад;
- b) истеъмол фонди;
- c) жамғарма фонди;
- d) миллий бойлик.

42. Капитал тушумларга хос бўлмаган хусусиятни аниқланг.

- a) кутилмаган;
- b) номунтазам;
- c) мунтазам;
- d) уй хўжалиги учун жуда кам такрорланадиган.

43. Ижтимоий соҳа тармоқлари тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) саноат, фан, таълим, соғлиқни сақлаш, қурилиш;
- b) қурилиш, қишлоқ хўжалиги, санъат, молия, саноат, ўрмон хўжалиги;
- c) транспорт, алоқа, таълим, туризм, санъат, маданият;
- d) таълим, соғлиқни сақлаш, фан, маданият, санъат, коммунал хўжалиги.

44. Истеъмол бюджетининг зарурий даражаси жамоатчилик фикри ва экспертлари сўрови асосида белгиланадиган усули тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) меъёрий
- b) статистик
- c) субъектив;
- d) заҳиравий.

45. Истеъмол бюджетининг озиқ-овқатга сарфланадиган харажатларнинг истеъмол меъёрлари бўйича, қолган қисмлар эса статистик йўл билан белгиланадиган усули тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) меъёрий;
- b) меъёрий-статистик;
- c) субъектив;
- d) заҳиравий.

46. Истеъмол бюджетининг алоҳида товар ва хизматлар ҳамда уларнинг реал қийматлари асосида белгиланадиган усули тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) меъёрий;
- b) меъёрий-статистик;
- c) субъектив;
- d) заҳиравий.

47. Аҳоли умумий даромадининг таркиби қайси жавобда нотўғри келтирилган?

- a) пул даромадлари;
- b) натура шаклидаги даромадлар;

- с) доимий асосда, такрорланувчи хусусиятга эга бўлган, йиллик ёки ундан кам вақт оралиғидаги даврда уй хўжалиги ёки унинг алоҳида аъзоларига тушадиган тушумлар;
д) аҳоли фаровонлиги ва ҳаёт сифати.

48. Тушумлар “даромад” ҳисобланиши учун қандай мезонларга мувофиқ бўлиши керак?

- а) кутилаётган бўлиши ва мунтазам равишда келиб тушиши керак;
б) уй хўжалигининг жорий иқтисодий фаровонлик даражасига ҳақиқий ҳисса қўшиши керак;
с) уй хўжалиги капиталининг камайиши ҳисобига келиб тушадиган тушум бўлмаслиги керак (масалан: уйни, акцияларни ва шунга ўхшашларни сотиш).
д) барча жавоблар тўғри.

49. Лотореядаги ютуқлар, ўйинлардан олинган совринлар, суғурта талаблари бўйича мол-мулкка етказилган зарарни қоплаш учун тўловлар, олинган мерослар, пенсияга чиқишда бир марта тўланадиган суммалар, ҳаёт суғуртаси бўйича суғурта тўловлари ва қарзни қайтариш эвазига олинган суммалар аҳолининг умумий даромадига қўшиладими?

- а) ҳа;
б) капитал тушумларга таалуқли;
с) бир марталик ижтимоий тўловларга таалуқли;
д) доимий ижтимоий тўловларга таалуқли

50. Халқаро статистика амалиётига мувофиқ равишда умумий даромадлар қандай таркибий қисмларга бўлинади?

- а) бирламчи ва трансфертлардан олинган даромадлар;
б) номинал ва реал даромадлар;
с) пул ва натура шаклидаги даромадлар;
д) пул ва натура шаклидаги даромадлар ҳамда бепул хизматлар қиймати;

51. Қуйидагилардан қайси бири меҳнатга ҳақ тўлаш кўринишидаги даромадларга кирмайди?

- а) ходимларга ҳисобланган иш ҳақи;
б) рағбатлантириш хусусиятига эга бўлган барча тўловлар;
с) компенсация тўловлари ва ишланмаган вақт учун ҳақ тўлаш;
д) ижтимоий трансфертлар.

52. Ўзбекистон Республикасида мустақил равишда банд бўлишдан олинган даромадларни ҳисоблаш учун Миллий ҳисоблар тизимининг қайси тушунчаси асос бўлиб ҳисобланади?

- а) натурал даромад;
б) аралаш даромад;
с) реал даромад;
д) рента.

53. Аҳоли истеъмол харажатлари учун мумкин бўлган энг катта миқдорни аниқлаш имконини берадиган даромад турини аниқланг.

- а) номинал даромад;
б) аҳоли ихтиёридаги даромад;
с) реал даромад;
д) пуллик даромад.

54. Ишлаб чиқаришдан олинган даромаднинг қандай турлари фарқланади?

- а) ёлланма ишчиларнинг даромади ва мустақил равишда банд бўлишдан олинган даромад;
б) меҳнат фаолиятидан олинган даромад ва шахсий истеъмол учун ўзида ишлаб чиқарилган хизматлардан олинган даромад;
с) мол-мулкдан олинган даромад ва ёлланма ишчиларнинг даромади;
д) трансфертлардан даромад ва меҳнат фаолиятидан олинган даромад.

55. Меҳнат фаолиятдан олинган даромаднинг қандай турлари мавжуд?

a) ёлланма ишчиларнинг даромади ва мустақил равишда банд бўлишдан олинган даромад;

b) меҳнат фаолиятдан олинган даромад ва шахсий истеъмол учун ўзида ишлаб чиқарилган хизматлардан олинган даромад;

c) мол-мулкдан олинган даромад ва ёлланма ишчиларнинг даромади;

d) трансфертлардан даромад ва меҳнат фаолиятдан олинган даромад.

56. Мол-мулкдан олинган даромад тури нотўғри келтирилган жавобни аниқланг.

a) фоизлар ва рента;

b) дивидендлар;

c) муаллифлик ҳақи;

d) тадбиркорлик.

57. Трансфертлардан даромаднинг қандай турлари мавжуд?

a) ижтимоий трансфертлар ва бошқа жорий трансфертлар;

b) пенсия, нафақа ва стипендия;

c) моддий ёрдам, муаллифлик ҳақи, нафақа;

d) нафақа, моддий ёрдам, рента.

58. Қуйидаги жавобларнинг қайси бирида ижтимоий трансфертлар турлари тўғри келтирилган?

a) ижтимоий трансфертлар ва бошқа жорий трансфертлар;

b) пенсия, нафақа ва стипендия;

c) моддий ёрдам, муаллифлик ҳақи, нафақа;

d) нафақа, моддий ёрдам, рента.

59. _____ – инсоннинг ижтимоий эркинлиги, ҳар томонлама ривожланиш имконияти, ўз иқтисоди ва турмуш режаларини амалга ошириш даражасини ифода этувчи ижтимоий тизимлар ва тузилмалардаги мавқеининг мужассам интеграл характеристикасидир.

a) аҳоли даромади;

b) инсон тараққиёти;

c) турмуш сифати;

d) иш билан бандлик.

60. _____ – бу ходимларнинг шахсий эҳтиёжларини ташкилот (корхона) доираларидаги фаолият орқали қондириш даражасидир.

a) ижтимоий ҳаёт сифати;

b) меҳнат ҳаёти сифати;

c) атроф-муҳит сифати;

d) шахсий ҳаёт сифати.

61. _____ инсониятнинг дунё миқёсидаги ривожланишининг бугунги кундаги йўналишларидан келиб чиққан ҳолда, оиладаги уйғун муносабатлар ва шахсларнинг ўзаро ҳурматиغا, уй хўжалигини ва болалар тарбиясини биргаликда олиб боришга, ишдан бўш вақтларни ўтказиш ва ўз шахсини ривожлантириш учун бўш вақтнинг мавжудлигига, кадриятларни ва дунёқарашни шакллантиришга асосланади.

a) ижтимоий ҳаёт сифати;

b) меҳнат ҳаёти сифати;

c) атроф-муҳит сифати;

d) шахсий ҳаёт сифати.

62. Қайси жавобда шахсий истеъмол учун ўзида ишлаб чиқарилган хизматлардан олинган даромадлар тўғри келтирилган?

a) бозор учун мўлжалланмаган ва уй-жой эгалари томонидан фойдаланилаётган турар-жой хизматларининг шартли равишда ҳисобланган қиймати;

b) уй хўжалиги аъзолари томонидан ишлаб чиқарилган маиший хизматлар (овқат тайёрлаш, уйни тозалаш, болаларни парваришлаш ва ш.ў.);

c) уй-жой эгалари томонидан фойдаланилмаётган турар-жой хизматларининг ҳисобланган қиймати;

d) корхона (ташкilot)дан олинган меҳнатга доир даромадлари.

63. Қуйидаги жавоблардан қайси бири нотўғри. Мустақил равишда банд бўлишдан олинган даромадлар ҳажмини ҳисоблаш уй хўжаликлари кузатуви асосида, шунингдек, қуйидаги чораклик статистик баҳолашлар орқали амалга оширилади:

a) жисмоний шахслар томонидан ишлаб чиқарилган (қайта ишланган), ҳамда бозорда сотилган ёки шахсий истеъмол учун сарфланган саноат маҳсулотлари ҳажми;

b) сотиш ҳамда шахсий истеъмол мақсадларида деҳқон хўжаликларида етиштирилган деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари ҳажми;

c) юридик шахслар томонидан ишлаб чиқарилган (кўрсатилган) хизматлар (транспорт, савдо ва шунга ўхшаш) ҳажми;

d) жисмоний шахслар томонидан (яъни, пудратчи сифатида юридик шахсларни жалб қилмаган ҳолда) яқка тартибда уй-жой ва нотурар-жой қурилиши ҳажми.

64. _____ – банк ҳисоб-рақамларидан, кредит уюшмалари ёки бошқа молиявий муассасаларга қўйилган омонотлардан, депозит сертификатлари, давлат облигациялари, заёмлар ва қимматли қоғозлар бўйича ҳамда бошқа шахсларга берилган қарздорлик мажбуриятлари ва кредитлар бўйича олинган тўловлар.

a) дивидендлар;

b) фоизлар;

c) рента;

d) иш ҳақи.

65. Яратилган адабий асарлар, ихтиролар ва муаллифлик ҳуқуқи берилган (яъни, нафақат муаллифга (яратувчига) тўланиши мумкин бўлган, балки бошқа мулкдорларга, масалан, меросхўрга ҳам тўланадиган) бошқа патентланган материаллар учун эгаси томонидан олинган муаллифлик мукофотлари ..... деб аталади?

a) дивидендлар;

b) фоизлар;

c) рента;

d) муаллифлик ҳақи.

66. “Рента” тушунчасига тўғри таъриф берилган жавобни аниқланг.

a) банк ҳисоб-рақамларидан, кредит уюшмалари ёки бошқа молиявий муассасаларга қўйилган омонотлардан, депозит сертификатлари, давлат облигациялари, заёмлар ва қимматли қоғозлар бўйича ҳамда бошқа шахсларга берилган қарздорлик мажбуриятлари ва кредитлар бўйича олинган тўловлар;

b) сармоядор (жисмоний шахс) нинг корхонада ишлаши ёки ишламаслигидан катъий назар, корхонага сармоя киритиши натижасида олинган тушумлар.

c) ятилган адабий асарлар, ихтиролар ва муаллифлик ҳуқуқи берилган (яъни, нафақат муаллифга (яратувчига) тўланиши мумкин бўлган, балки бошқа мулкдорларга, масалан, меросхўрга ҳам тўланадиган) бошқа патентланган материаллар учун эгаси томонидан олинган муаллифлик мукофотлари.

d) жисмоний шахс томонидан бошқа юридик ёки жисмоний шахсга ишлаб чиқарилмаган активларни (масалан, ер майдони) фойдаланишга беришидан олинган ижара тўловлар.

67. Юридик шахсининг тадбиркор (хусусий корхонанинг мулкый эгаси ёки фермер хўжалигининг раҳбари) ихтиёрига (солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлагандан сўнг) ўтказилган фойдаси қайси даромад турига киреди?

- a) тадбиркорлик фаолиятдан олинган даромад;
- b) мол-мулкдан олинган даромадлар;
- c) ижтимоий трансфертлар;
- d) аралаш даромадлар.

68. _____ – бу уй хўжаликларига товар, хизмат ёки актив эвазига қопланмасдан товарлар, хизматлар ва активларнинг келиб тушишидир.

- a) трансфертлар;
- b) тадбиркорлик фаолиятдан олинган даромад;
- c) мол-мулкдан олинган даромадлар;
- d) иш ҳақи.

69. _____ – қонунчиликда назарда тутилган, яъни маълум бир ёшга етганлиги, ногиронлик, боқувчисини йўқотганлиги, шунингдек, қонунчиликка асосан таъсис этилган тизимларга кирмайдиган (масалан, иш берувчи томонидан таъсис этилган) ижтимоий таъминот бўйича мунтазам амалга ошириладиган пул тўловларидир.

- a) нафақалар;
- b) стипендиялар;
- c) компенсациялар;
- d) пенсиялар.

70. Олий таълим муассасаларининг талабаларига тўланадиган ҳар ойлик пул таъминоти, шунингдек, жисмоний шахсларга, шу жумладан, хорижий давлатлардан ажратиладиган ўқув грантлари деб нимага айтилади?

- a) нафақалар;
- b) стипендиялар;
- c) компенсациялар;
- d) пенсиялар.

71. Қуйидаги жавоблардан қайси бирида трансфертларнинг “бошқа жорий трансфертлар” тури нотўғри кўрсатилган?

- a) алиментлар;
- b) мунтазам молиявий ёрдамлар;
- c) болалар ёки ота-оналар томонидан бериладиган моддий ёрдамлар;
- d) стипендиялар.

72. Трансфертлардан олинган даромадларни ҳисоблашда пенсионерлар сони ва уларга тайинланган пенсиялар тўғрисидаги маълумотлар қайси ташкилотдан олинади?

- a) Ўзбекистон Республикаси Меҳнат вазирлигидан;
- b) Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари пенсия жамғармасидан;
- c) Ўзбекистон Республикаси Марказий банкидан;
- d) Ўзбекистон Республикаси Халқ банкидан.

73. Мажбурий тўловлар ва бошқа ажратмаларни амалга оширгунга қадар бўлган даромад қандай даромадни ифода этади?

- a) реал;
- b) ўз ихтиёридаги;

- c) ялпи;
- d) трансферт.

74. Ижтимоий ривожланишга оид сиёсатнинг асосий йўналишлари нотўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) таълимдан тенг баҳраманд бўлишни таъминлаш;
- b) кам таъминланган оилаларнинг тиббий хизматдан ҳеч бир монеликсиз баҳраманд бўлишни таъминлаш;
- c) энергия манбалари, санитария, тоза ичимлик сувидан тенг баҳраманд бўлишни таъминлаш;
- d) саноатни таркибий жиҳатдан қайта қуриш, хусусий сектор ва хусусий инвестицияларни ривожлантириш.

75. Ўзбекистонда таълим тизимини ислоҳ қилиш жараёнларини нечта босқичга ажратиш мумкин?

- a) 3;
- b) 4;
- c) 5;
- d) 6.

76. Қайси таълимнинг мақсади болаларни мактабда ўқишга тайёрлаш, соғлом, ривожланган ва озод шахсни шакллантириш, унинг истеъдодини очиш, ўқишга, тизимли таълимга интилишни тарбиялашдан иборат?

- a) умумий ўрта таълим;
- b) мактабгача таълим;
- c) ўрта махсус, касб-хунаар таълими;
- d) олий таълим.

77. Битирувчига муайян касбни ўргатиш ва умумтаълим фанлар бўйича билим бериш орқали уни меҳнат бозорида ишлашга тайёрлаш қайси таълим турининг мақсади ҳисобланади?

- a) умумий ўрта таълим;
- b) мактабгача таълим;
- c) ўрта махсус, касб-хунаар таълими;
- d) олий таълим.

78. Меҳнат ҳаёти сифати концепцияси қайси ташкилот томонидан ижтимоий сиёсатнинг муҳим йўналиши сифатида тан олинган?

- a) ЮНЕСКО;
- b) БМТ;
- c) ХМТ;
- d) ЮНИСЕФ.

79. Ҳаёт давомийлиги, ўлим даражаси, касалликларнинг давом этиш даври ва ҳ.к. лар турмуш сифатининг қайси кўрсаткичида акс этади?

- a) овқатланиш;
- b) саломатлик;
- c) меҳнат шароити;
- d) турар жой шароити.

80. Турмуш сифатининг объектив кўрсаткичлари тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) фуқароларнинг мамлакат миқёсидаги турмуш шароитларидан қониқиш даражаси;
- b) фуқароларнинг минтақа миқёсидаги турмуш шароитларидан қониқиш даражаси;
- c) фуқароларнинг микродаражадаги (ташкилот, корхона, оила) ижтимоий-руҳий ва иқтисодий муносабатларидан қониқиш даражаси;
- d) уй-жой билан таъминланганлик даражаси.

81. Турмуш сифатининг субъектив кўрсаткичлари тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) ижтимоий инфратузилма объектлари билан таъминланиш даражаси ва сифати;
- b) фуқароларнинг минтақа миқёсидаги турмуш шароитларидан қониқиш даражаси;
- c) фуқароларнинг ташкилот, корхона ва оила ижтимоий-руҳий ва иқтисодий муносабатларидан қониқиш даражаси;
- d) уй-жой билан таъминланганлик даражаси.

82. Аҳолининг турмуш сифатига таъсир этувчи табиий омиллар тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) инсон истиқомат қиладиган муҳит, ҳарорат режими, иқтисодиётнинг ривожланиши учун табиий бойликларнинг мавжудлиги;
- b) иқтисодий ўсишни ва истеъмол бозорларининг катта сифимини таъминлашга имкон берувчи аҳоли сони ва инсон капиталининг сифати;
- c) сиёсий барқарорлик, демократик эркинлик, фуқаролар тотувлиги, урушлар бўлмаслигини таъминлаш
- d) иқтисодий ўсиш, инсон сармоясини ривожлантириш, ЯИМни кўпайтириш, молиявий бозорларни ривожлантириш ва барча турдаги бойликлардан самарали фойдаланиш учун шароитлар яратиш.

83. Инсонлар эҳтиёжларини, улар ҳаётининг мақсадларини, ахлоқий меъёрларини шакллантириш тизими турмуш сифатига таъсир этувчи қайси омил таркибига киради?

- a) ижтимоий;
- b) маънавий;
- c) ахборот;
- d) иқтисодий.

84. Табиат ва инсонга таъсир қилувчи илмий билимлар тизими ўз ифодасини топадиган меҳнат воситаларини яратишни таъминловчи технологияларни ривожлантириш даражаси тизими турмуш сифатига таъсир этувчи қайси омил таркибига киради?

- a) технологик;
- b) маънавий;
- c) ахборот;
- d) иқтисодий.

85. Инсон капиталини ривожлантириш, ЯИМни кўпайтириш ва барча турдаги моддий бойликлардан самарали фойдаланиш учун шароитлар яратиш турмуш сифатига таъсир этувчи қайси омил таркибига киради?

- a) технологик;
- b) маънавий;
- c) ижтимоий;
- d) иқтисодий.

86. Демократик эркинлик, фуқаролар тотувлиги, урушлар бўлмаслигини таъминлаш турмуш сифатига таъсир этувчи қайси омил таркибига киради?

- a) сиёсий;
- b) маънавий;
- c) ижтимоий;
- d) иқтисодий.

87. _____ – бу пул шаклида ифодаланган аҳоли (унинг турли қатламлари ва гуруҳлари) томонидан истеъмол қилинадиган меъёрлар ёки амалда истеъмол қилиниши зарур бўлган моддий неъмат ва хизматлар миқдоридир.

- a) турмуш тарзи;
- b) аҳоли даромадлари;
- c) турмуш қиймати;

d) ижтимоий меъёрлар.

88. Турмуш қиймати индексини фанга қачон ва ким томонидан киритилган?

a) 1918 йилда, С.Г.Струмилин;

b) 1897 йилда, А.Смит;

c) 1939 йилда, Альфред Маршалл;

d) 1904 йилда, Жон Стюарт Милль.

89. Турмуш қийматидаги ҳудудий фарқликлар қандай омиллар билан белгиланади?

a) ҳар хил иқтисодий ва табиий-иқлим шароитлар билан боғлиқ эҳтиёжлардаги фарқларнинг мавжуд бўлмаслиги;

b) алоҳида туманлар бўйича ижтимоий инфратузилмалари ривожланишининг турли даражаси;

c) хизматларнинг пуллик турларига бўлган тарифлардаги сезиларли фарқликлар;

d) шахсий томорқа хўжалигини ривожлантириш учун шароитлардаги фарқликлар.

90. Ижтимоий фаровонлик бўйича Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятида ўзгалар ҳавас қиладиган кўрсаткичлар тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

a) асосий капиталга киритилган инвестициялар ҳажмининг юқорилиги, аграр секторнинг барча тармоқларида улкан натижалар қўлга киритилганлиги;

b) ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланиши, ижтимоий соҳага ажратилаётган маблағлар улушининг кўплиги;

c) оилаларнинг тинчлиги ва осойишталиги, ишсизлик даражасининг пастлиги, ижтимоий инфратузилмадан фойдаланиш даражаси

d) ишлаб чиқариш инфратузилмасидан фойдаланиш даражаси, реал даромадларнинг мунтазам ўсиш суръати, ишбилармонлик муҳити учун қулай инвестицион муҳитнинг мавжудлиги

91. Инсон капитали деганда нима тушунилади?

a) реал секторга киритилган инвестициялар ҳисобидан яратилган иш жойларнинг жами сони;

b) иқтисодиётда чет эл капитали орқали янгиддан яратилган янги иш жойларининг жами суммаси;

c) саноат соҳасига жалб қилинган капитал маблағлар ҳисобига яратилган корхоналарнинг жисмоний қиймати;

d) инвестициялар натижасида шаклланган билимлар, кўникмалар ва малакалар заҳирасидан иборат бўлиб, шахснинг жисмоний, ақлий ва психологик сифатлари ҳамда қобилиятлари

92. Иш ҳақининг ставкаси нимани белгилаб беради?

a) ягона меҳнат шароитида мақсадга йўналтирилган меҳнат мазмунидаги ишловчиларнинг маънавий рағбат қисмини билдиради;

b) яқка тартибдаги фаолият кўрсатадиган шахсларнинг ойлик маоши миқдорини билдиради;

c) иш ҳақининг ставкаси шартномада белгилаб қўйилади ва муайян вақт бирлиги ичида бажариладиган ва муайян касб-малака хусусиятларига эга бўлган меҳнатга тўланадиган ҳақ даражасини белгилаб беради;

d) реал иш ҳақи миқдорини ошириш фикрдаги инсонлар бирлашмасини билдиради.

93. Иш ҳақининг шакллари ва тизимлари – бу _____

a) бухгалтерия ва молия бўлими ҳисоблаб чиққан ойлик маош;

b) кадрлар ва иш ҳақи бўлими томонидан ҳисобланган иш ҳақи миқдори;

c) ишлаб чиқариш ва сотиш бўлимида таъсис этилган иш ҳақи турлари;

d) меҳнатнинг миқдор натижалари ва сифатига боғлиқ равишда иш ҳақини белгилаш механизми

94. Жон бошига тўғри келувчи аҳоли даромадлари қандай аниқланади?

a) жами даромад оила аъзолари сонига бўлинади;

- b) ялпи ички маҳсулот республика фуқаролари сонига бўлинади;
- c) аҳоли даромадлари жами аҳоли сонига бўлинади;
- d) аҳоли даромадлари оилалар сонига бўлинади.

95. БМТнинг Мингйиллик ривожланишининг биринчи мақсади қайси жавобда тўғри келтирилган.

- a) аҳоли ўртасида кам таъминланганлик ва тўйиб овқатланмасликни камайтириш
- b) бошланғич ва ўрта таълим сифатини ошириш
- c) аёллар ва эркакларнинг тенглигини рағбатлантириш ҳамда хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва имкониятларини кенгайтириш
- d) болалар ўлимини камайтириш, оналар саломатлигини яхшилаш, турли юқумли касалликларга қарши кураш олиб бориш

96. БМТнинг Мингйиллик ривожланишининг иккинчи мақсади қайси жавобда тўғри келтирилган.

- a) аҳоли ўртасида кам таъминланганлик ва тўйиб овқатланмасликни камайтириш.
- b) бошланғич ва ўрта таълим сифатини ошириш
- c) аёллар ва эркакларнинг тенглигини рағбатлантириш ҳамда хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва имкониятларини кенгайтириш
- d) болалар ўлимини камайтириш, оналар саломатлигини яхшилаш, турли юқумли касалликларга қарши кураш олиб бориш

97. Истеъмол бюджети ва аҳоли турмуш даражасини прогнозлаштириш масалалари билан қайси ташкилот шуғулланади?

- a) Меҳнат вазирлиги
- b) Иқтисодиёт вазирлиги
- c) Соғлиқни сақлаш вазирлиги
- d) Молия вазирлиги

98. Қайси жавобда инсоннинг имкониятларини кенгайтириб, жамиятнинг интеллектуал салоҳиятини шакллантирадиган кўрсаткич келтирилган?

- a) жисмоний ҳолат
- b) тадбиркорлик қобилияти
- c) таълим ва маълумот даражаси
- d) маънавий етуклик.

99. Ҳар бир инсон тўла-тўқис ҳаёт кечириш ва ўзи танлаган меҳнат фаолияти соҳасида ишлаш олиши учун муайян ..... даражасига эга бўлиши керак.

- a) таълим ва маълумот
- b) соғлиқ ва жисмоний ривожланиш
- c) ҳаётий тажриба ва кўникма
- d) одоб-ахлоқ ва хулқ-атвор

100. _____ – бу ходимнинг яратувчанлик ва янгиликка интилиб ишлашини англатувчи кўрсаткичдир.

- a) жисмоний ҳолат
- b) тадбиркорлик қобилияти
- c) таълим ва маълумот даражаси
- d) маънавий етуклик.

VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

1) Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни.

Мустақил иш – мавжуд матн ёки бир қанча матнларни изоҳловчи шаклларида бири саналади. Шу боисдан, конспектдан фарқли ўлароқ, мустақил иш янги, муаллиф матн саналади. Ушбу ҳолатда янгилик, янгича тақдим этиш, материалларни тартиблаштириш, ҳар хил нуқтаи назарларни ўзаро солиштиришда алоҳида муаллифлик ёндашуви тушунилади.

Мустақил иш - ҳар хил нуқтаи назарларни ўзаро солиштириш ва таҳлил қилиш кўникмасига эга бўлишни талаб этадиган бир ёки бир қанча манбаларни ўзида мужассам этадиган ғояларни қисқача ёзма кўринишидаги тақдимотиدير.

Мустақил ишнинг турлари ва тизими:

1. Ифодаланиш тўлиқлигича кўра:

- а) информатив (рефератлар – конспектлар);
- б) индикатив (рефератлар –резюме (қисқача мазмун)

2.Мустақил иш таркиби:

А) библиографик қайд этилиши:

- Ф.И.Ш.нинг номи;
- чоп этилган манзили;
- нашриёт, йил;
- саҳифалар сони.

Б) Мустақил иш матни:

- мавзу, муаммо, мустақил иш қилинадиган иш предмети, мақсади ва мазмуни;

- тадқиқот усуллари;
- аниқ натижалари;
- муаллиф хулосаси;
- иш натижаларини қўланиш соҳаси.

Ўқув фани бўйича мустақил иш тайёрлаш куйидаги вазифаларни ҳал этишни назарда тутди:

- Ўқув предмети долзарб назарий масалалари бўйича билимларини чуқурлаштириш, талаба томонидан мавзуга ушбу олинган назарий билимларни ижодий кўникмасини ҳосил қилиш;

- Танланган касбий соҳада хориж тажрибаларини, мавжуд шароитларда уларни амалий жиҳатдан қўллаш имкониятлари ва муаммоларини ўзлаштириш;

- Танланган мавзу бўйича ҳар хил адабий манбаларни (монография, даврий нашрлардаги илмий мақолалар ва шу кабилар) ўрганиш қобилиятини такомиллаштириш ва улар натижалари асосида танқидий ёндашган тарзда мустақил, ҳамда билимдон ҳолда материални ифода этиш, ишончли хулоса ва тақлифлар қилиш;

- Ёзма кўринишдаги ишларни тўғри расмийлаштириш кўникмаларни ривожлантиришдир.

“Инсон тараққиёти ва халқаро таққослаш кўрсаткичлари” модулидан мустақил таълимни ташкил этишда қуйидаги шакллардан фойдаланилади: айрим назарий мавзуларни ўқув адабиётлари ёрдамида ўзлаштириш; амалий машғулотлар учун топширилган мавзуни ахборот ресурс манбаларидан фойдаланган, расмий статистика маълумотларини тўплаган ҳолда бажариш.

Тингловчи мустақил ишни ташкил этишининг мазмуни “Инсон тараққиёти ва халқаро таққослаш кўрсаткичлари” модулининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидагиларга асосланиб тайёрланиши тавсия этилади:

- меъерий ҳужжатлардан, ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида модул мавзуларини ўрганиш;
- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;
- автоматлаштирилган ўргатувчи ва назорат қилувчи дастурлар билан ишлаш;
- махсус адабиётлар бўйича модул бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- тингловчининг касбий фаолияти билан боғлиқ бўлган модул бўлимлари ва мавзуларни чуқур ўрганиш.

Мустақил таълим мавзулари

“Инсон тараққиёти ва халқаро таққослаш кўрсаткичлари” модулидан мустақил таълим сифатида ўрганиладиган қуйидаги мавзулар тавсия этилади:

1. Жамият ва инсон фаолиятида меҳнатнинг ижтимоий-иқтисодий ўрни.
2. Инсон ресурслари мамлакат ишлаб чиқариш кучларининг асоси.
3. Инсон ресурсларининг шаклланиш босқичлари.
4. Ўзбекистонда демографик жараёнларнинг инсонг ресурсларининг шаклланишига таъсири.
5. Инсон ресурсларининг ҳудудий тақсимланиши.
6. Инсон ресурсларининг ҳаёт сифати кўрсаткичлари.
7. Инсон ресурсларидан самарали фойдаланиш йўллари.
8. Миллий иқтисодиётда инсон ресурслари фаолиятининг тузилиши.
9. Корхона ва ташкилотларда кадрларга оид сиёсат.
10. Инсон ресурсларининг таркиби ва уни корхона миқёсида таҳлил этиш.
11. Инсон капитали - жамият ривожининг негизи.
12. Ўзбекистонда малакали кадрлар тайёрлаш сиёсати.
13. Инсон ресурсларидан фойдаланишнинг чет эл тажрибалари.

VII. ГЛОССАРИЙ

Инглизча	Ўзбекча	Русча
Agency — what a person is free to do and achieve in pursuit of whatever goals or values he or she regards as important.	Фаоллик — бу шахсининг ўз олдига қўйган ҳар қандай мақсад ёки қадриятларга эришишдаги саъй-ҳаракатлар эркинлигидир.	Агентность — это свобода выбора действий личности для достижения поставленных перед собой целей или ценностей, имеющих для него разную степень важности.
Access to health care — percentage of the population that can reach appropriate local health facility on foot or by local means of transport within an hour.	Соғлиқни сақлаш муассасаларидан фойдаланиш имконияти — бир соат давомида маҳаллий транспорт воситаси ёрдамида ёки яёв ҳолда маҳаллий тиббиёт муассасига етиш имкониятига эга бўлган аҳолининг фойздаги улушидир.	Доступность медицинской помощи — это процент населения, имеющего доступ к местному медицинскому учреждению, которого можно достичь в течение одного часа с помощью местного транспортного средства или пешком.
Basic needs — goods and services produced by the public sector (health, education, and in some countries, and housing), and the products are usually purchased from private income (food and clothing).	Асосий эҳтиёжлар — бу давлат сектори (соғлиқни сақлаш, таълим, баъзи давлатларда уй-жой сотиб олишга кетган харажат) томонидан ишлаб чиқарилган товар ва хизматлар ҳамда шахсий даромад ҳисобига сотиб олинган маҳсулотлар (озик-овқат ва кийим-кечак) мажмуидир.	Базовые потребности — это совокупность товаров и услуг, произведенных государственным сектором (здравоохранение, образование, в некоторых странах расходы на покупку жилища) и продуктов, приобретенных за счет частных доходов (еда и одежда).
Birthweight, infants with low — the percentage of infants with a birthweight of less than 2,500 grams.	Вазни кам бўлган чақалоқлар — бу вазни 2,5 килограммдан кам бўлган чақалоқларнинг фойзалардаги улушидир.	Новорожденные с пониженной массой тела — это процентная доля новорожденных с массой тела менее 2,5 кг.
Capability — capability represents the various combinations of functionings (beings and doings) that the person can achieve. Another definition of capabilities: "the substantive freedoms he or she enjoys to lead the kind of life he or she has reason to value."	Қобилият — бу инсон амалга оширган ёки ошириши мумкин бўлган барча фаолият турларининг тўпламидир. Қобилиятнинг яна бир таърифи қуйидагича: «Инсон ўзи кадрлайдиган ҳаёт тарзини таъминловчи эркинликдир».	Способность — совокупность всех видов деятельности человека, которые он может совершить или совершил. Способность также определяется как «свобода, которая обеспечивает такой образ жизни, который ценен для каждого человека».
Children reaching grade 5 — the percentage of children starting primary school who eventually attain grade 5. The estimates are based on the reconstructed cohort student flow method, which uses data on enrolment and repeaters for two consecutive school years in order to estimate the survival rates to successive grades of primary school.	5-синфгача ўқишга етиб келган болалар — бу бошланғич мактабда ўқишни бошлаган ва 5-синфга ўтган болалар фойзидир. Баҳолари қайта тикланган когорт услуги асосида олинган бўлиб, мазкур усул доирасида бошланғич мактабни муваффақиятли тамомлаганлар орасида ўқишни давом эттираётган болалар фойзини аниқлаш учун қаторасига икки йил давомида мактабга қабул қилинганлар ва бир синфда иккинчи йил қолиб ўқиётганлар тўғрисидаги маълумотлардан ҳам фойдаланилган.	Дети, достигшие 5-го класса — процент детей, начавших обучение в начальной школе и перешедших в 5-ый класс. Оценки получены на основании реконструированного метода когорт, в рамках которого использованы данные о наборе в школу и учениках-второгодниках в течение двух лет подряд, с тем, чтобы определить процент продолжающих обучение, среди успешно закончивших начальную школу.
Civilization — broad term characterizing particularities and levels of development in a society. It includes culture, religion,	Цивилизация — жамиятнинг ўзига хос хусусиятларини тавсифловчи ва ривожланиш даражасини ифодаловчи бу	Цивилизация — данное понятие характеризует особенности и уровень развития общества. Вбирает в себя культуру,

<p>and the character of social and economic relations. Accordingly, civilizations differs by applied means of existence, way of thinking, faith, way of life, type of social and state governance, ownership relations, and social stratification.</p>	<p>тушунча маданият, дин ва ижтимоий ҳамда иқтисодий муносабатларнинг хусусиятларини ҳам ўз ичига қамраб олади. Шунга кўра, цивилизациялар бир-биридан яшаш учун қўлланилаётган зарур воситалари, дунёқараш ва диний эътиқодлари, ҳаёт тарзи, ижтимоий ва давлат бошқаруви тури, мулкчилик муносабатлари, ижтимоий табақаланиш каби хусусиятлари бўйича бир-биридан фарқ қиладилар.</p>	<p>религию, характер общественных и экономических отношений. Соответственно, цивилизации различаются по Соответственно, цивилизации различаются по используемым средствам существования, мировоззрению и верованиям, образу жизни, типу общественного и государственного управления, отношениям собственности, социального расслоения и т.д.</p>
<p>Climate change — is a significant and lasting change in the statistical distribution of weather patterns over periods ranging from decades to millions of years. It may be a change in average weather conditions or the distribution of events around that average.</p>	<p>Иқлим ўзгариши — бу маълум вақт давомида Ер юзасида ёки маълум бир минтақада ўн йилликдан миллион йилларгача бўлган даврдаги об-ҳавонинг кўп йиллик статистик ишончли катталикларида четга чиқишини англатадиган Ер иқлимнинг ўзгариши билан боғлиқ бўлган жараёнга айтилади. Бу ўзгариш об-ҳаво шарт-шароитларининг ўртачасининг ёки бу ўртачани атрофидаги ходисаларнинг ўзгаришларидан ҳам иборат бўлиши мумкин.</p>	<p>Изменение климата — это колебания климата Земли в целом или в отдельных её регионах с течением времени, выражающиеся в статистически достоверных отклонениях параметров погоды от многолетних значений за период времени от десятилетий до миллионов лет. Данное изменение может быть при изменении среднего показателя условий погоды или случайно расположенных рядом с ним.</p>
<p>Coefficients of funds — is the excess of 10% income of the population with the highest incomes, and 10% of the population with the lowest incomes. This index is the ratio of average incomes in the upper-and lower deciles.</p>	<p>Фондлар коэффициенти — бу коэффициент аҳолининг энг бой 10% даромадларининг энг камбағал аҳолининг 10% даромадларига нисбатидир. Бу кўрсаткич юқори (энг бой 10% аҳоли) ва қуйи (энг камбағал 10% аҳоли) чегараларнинг децилларидаги даромадларининг ўртача қийматларини акс эттиради.</p>	<p>Коэффициенты фондов — это превышение доходов 10% населения, имеющего самые высокие доходы над 10% населения, имеющего самые низкие доходы. Данный показатель представляет собой соотношение средних значений доходов в границах верхних (10% самого богатого населения) и нижних (10% самого бедного населения) децилей.</p>
<p>Composite index — a unit-less number that combines various statistical indicators to convey a larger picture. A composite index is formed when individual indicators are compiled into a single index on the basis of some underlying model. A composite index can measure a multidimensional concept that cannot be captured by a single indicator alone—such as poverty, competitiveness, sustainability, market integration, etc.</p>	<p>Жамлама индекс — ушбу катталик, вазиятни умумий ҳолатда тавсифловчи турли статистик кўрсаткичларни ўзида жамлаган интеграл индексдир. Бу жамлама индекс бўлиб, унинг негизида ётган моделнинг асосида алоҳида кўрсаткичларни ягона индексга бирлаштириш натижасида шакллантирилади. Жамлама индекс ёрдамида битта кўрсаткич билан акс эттириш мумкин бўлмаган турли хил бирликка эга бўлган микдорларни ўлчаш мумкин, масалан, камбағаллик, рақобатбардошлик, барқарорлик, бозорга интеграция ва х.к.</p>	<p>Сводный индекс — это интегральный индекс, объединяющий в себя статистические показатели, дающие описание ситуации в целом. Сводный индекс формируется в результате объединения отдельных показателей в единый индекс на базе модели, которая является его основой. Сводный индекс может измерить многомерную величину, которую невозможно отразить одним показателем — например, бедность, конкурентоспособность, устойчивость, интеграцию в рынок и т.п.</p>
<p>Consumer price index — the average price of a basket of</p>	<p>Истеъмол нархлари индекси — бу харидор томонидан сотиб</p>	<p>Индекс потребительских цен — средняя цена корзины товаров и</p>

goods and services purchased by households; the basket varies by country and may be fixed or may change at specified intervals. Changes in the consumer price index indicate the change in the real value (purchasing power) of money.	олинадиган товарлар ва хизматлар «саватчаси»нинг ўртача баҳоси бўлиб, «саватча»нинг ҳажми мамлакатдан мамлакатга ўтган сари ўзгариши, доимий бўлиши ҳамда муайян вақт оралиғида ўзгариб бориши мумкин. Истеъмол нархлари индексининг ўзгариши пулнинг ҳақиқий қийматини, яъни унинг харид қилиш қобилиятидаги ўзгаришларни акс эттиради.	услуг, приобретаемых домохозяйствами; размер корзины варьируется от страны к стране и может быть постоянным или изменяться в определенные промежутки времени. Изменение индекса потребительских цен отражает изменение реальной стоимости (покупательной способности) денег.
Contraceptive prevalence rate — the percentage of women of reproductive age (15 - 49 years) who are using, or whose partners are using, any form of contraception, whether modern or traditional.	Контрацептивларнинг тарқалганлик даражаси — бу аёл ўзи ёки турмуш ўртоғи замонавий ёки анъанавий контрацептив воситалардан фойдаланаётган репродуктив (15—49) ёшдаги аёллар улушидир.	Распространенность контрацептивов — это процент женщин репродуктивного возраста (15-49 лет), которые сами либо их партнеры используют современные или традиционные формы контрацепции.
Convergence — is gradual reducing of differences in the same indicators between the countries.	Конвергенция — деб бирор-бир аниқ кўрсаткичлар бўйича давлатлар ўртасидаги фарқнинг тадрижий камайиб бориш жараёнига айтилади.	Конвергенция — это процесс постепенного сужения разрыва между странами по какому-либо конкретному показателю.
Debt service, total — the sum of principal repayments and interest actually paid in foreign currency, goods or services on long-term debt (having a maturity of more than one year), interest paid on short-term debt and repayments to the International Monetary Fund.	Қарз тўловлари, умумий ҳажми — узоқ муддатли (муддати бир йилдан ортиқ бўлган) қарздорлик бўйича тўланадиган асосий тўловлар ва фоиз тўловларнинг чет эл валютасидаги ёки товарлар ва хизматлар кўринишида амалга оширилган тўловлари ҳамда Халқаро Валюта Фондига тўланадиган қисқа муддатли қарздорлик бўйича тўловлар йиғиндисидир.	Обслуживание долга, общая сумма — фактическая сумма основных выплат и процентов в иностранной валюте или в виде товаров и услуг по долгосрочной задолженности (со сроками погашения более одного года), а также проценты по краткосрочной задолженности и выплаты МВФ.
Decile ratios of income differentiation — ratio between the minimum income 10% of the wealthiest and highest-income families the most low income or people.	Даромадлар тақсимотининг децил коэффициентлари — деб энг бой оилаларнинг ёки одамларнинг 10% га тўғри келган минимал даромадларини энг камбағал оилаларнинг ёки одамларнинг 10% га тўғри келган максимал даромадларига нисбатига айтилади.	Децильные коэффициенты дифференциации доходов — это соотношение между минимальным доходом 10% самых обеспеченных и максимальным доходом самых низкообеспеченных семей или людей.
Degradation — is a quantitative or qualitative deviation of something from its former state. The term is applicable to the components of the ecosystem (eg. D. of forest, D. of animal population of some areas), water bodies (eg, D. of Aral Sea), population, etc. For example, soil degradation means the decline of soil fertility due to the destruction of its structure, erosion, waterlogging, salinity and other factors, causing the deterioration of	Деградация — бу бирор-бир нарса ёки ҳолатнинг сон ва сифат жиҳатдан олдинги ҳолатига нисбатан ёмонлашувидир. Яъни берилган атама экотизимларнинг таркибий қисмларига нисбатан (масалан, ўрмонлар деградацияси, бирор жой ҳайвонот дунёсининг деградацияси), шунингдек, сув объектларига (масалан, Орол денгизи деградацияси), миллат ва элатларга ҳамда ривожланиш тушунчасига тескари тушунчаси—антитеза -сифатида	Деградация — количественное или качественное отступление чего-то от его бывшего состояния. Термин применим к компонентам экосистемы (например, деградация лесов, деградация животного мира какой-то местности), водных объектов (например, деградация Аральского моря), народонаселения и т.д. Например, под деградацией почвы подразумевается снижение плодородия почвы, вызванное

soil conditions and slowing of vital processes occurring in edasfere.	кўлланилади. Масалан, тупроқ деградацияси деганда тупроқ таркибининг бузилиши, эрозияга учраши, ботқокланиши, шўрланиши ва бошқа сабабларга кўра унинг ҳолати ёмонлашиб, тупроқ унумдорлиги пасайиши тушунилади.	разрушением её структуры, эрозией, заболачиванием, засолением и других причин, приведших к ухудшению почвенных условий и замедлению жизненно важных процессов, протекающих в экосфере.
Demography — science that studies the patterns of its population and development in the socio-historical implications; description of statistical data on age and sex composition of the population of the Earth, its regions and sectors. Demography is important in predicting population growth and its planning.	Демография — бу аҳолининг ижтимоий-тарихий шарт-шароитлар таъсирида ривожланиш қонуниятларини ўрганадиган фан бўлиб, ер юзида, унинг турли хил ҳудудлари ва соҳаларидаги аҳолининг ёш ва жинсий таркиби тўғрисидаги статистик маълумотларни ҳам таърифлайди. Демография аҳоли сонининг келажакда ўсиш даражасини башорат қилишда ва уни режалаштиришда катта аҳамиятга эгадир.	Демография — наука, изучающая население и закономерности его развития в общественно - исторической обусловленности; описание статистических данных о половозрастном составе народонаселения Земли, её отдельных регионов и участков. Демография играет большое значение в прогнозировании роста населения и его планировании.
Demographic policy — a reasonable activity of state bodies and other social institutions in regulating the processes of reproduction. Demographic policy includes measures to control human reproduction, the attainment of its best of quantitative and qualitative characteristics, which in turn means a reproduction of a healthy generation.	Демографик сиёсат — бу давлат органлари ва уларнинг ижтимоий институтларининг аҳоли кўпайиши жараёнини тартибга солиш соҳасидаги мақсадли йўналтирилган фаолиятидир. Демографик сиёсат, ўз навбатида, аҳоли сонининг ўзгаришини бошқариш, унинг миқдорий ва сифат жиҳатларининг макбуллилигига эришишга йўналтирилган чора-тадбирлар мажмуи бўлиб, келажакда соғлом авлодни таъминлаш гарови деб ҳисобланади.	Демографическая политика — это целенаправленная деятельность государственных органов и иных социальных институтов в сфере регулирования процессов воспроизводства населения. Демографическая политика предусматривает совокупность мер, которые направлены на регулирование воспроизводства населения, достижение его оптимальных количественных и качественных характеристик, что, в свою очередь является гарантом воспроизводства здорового поколения.
Dependency ratio — ratio of the population ages 0-14 and ages 65 and older to the working - age population (ages 15-64), expressed as dependants per 100 people ages 15-64.	Қарамқода бўлиш коэффициенти — бу 15—64 ёш орасидаги ҳар 100 та одамга тўғри келувчи боқимандалар (0—14 ёшдаги ҳамда 65 ва ундан юқори ёшдаги аҳоли) сонидир.	Коэффициент иждивенчества — данный коэффициент отражает соотношение населения в возрасте 0-14 лет и старше 65 лет к населению в трудоспособном возрасте (15-64 лет), выраженный в численности иждивенцев на 100 человек в возрасте 15-64 лет.
Depopulation — is the reduction of population over time in a region's census	Депопуляция — бу муайян ҳудуд ичида аҳоли сонининг камайиши жараёнидир.	Депопуляция — это процесс уменьшения численности населения на определенной территории.
Deprivation — loss of economic fundamentals (food, shelter, etc.), social (health, education, etc.) and other benefits.	Депривация — бу иқтисодий (озиқ-овқат, турар жой, ва ҳ.к.), ижтимоий (соғлиқни сақлаш, таълим ва ҳ.к.) ва бошқа ҳаёт учун муҳим бўлган бошланғич неъматлардан маҳрум бўлишдир.	Депривация — это лишение базовых экономических (питание, жилище, кров и др.), социальных (здравоохранение, образование и др.) и других жизненно необходимых первичных благ.
Desertification — transformation of arid and semi-arid land into desert, generally due to overgrazing, deforestation, poor irrigation and tilling practices, climate change, or	Чўлланиш — бу қурғоқ ва ярим қурғоқ ерларнинг одатда чорвачиликнинг ривожланиши ўрмонларнинг чопилиши, ер деградацияси, иқлимнинг	Опустынивание — это преобразование засушливых и полузасушливых земель в пустыню, как правило, из-за чрезмерного выпаса скота,

<p>a combination of these factors.</p>	<p>Ўзгариши ёки бошқа омиллар натижасида чўлга айланишидир.</p>	<p>вырубки лесов, плохого орошения и вспашки, изменения климата или комбинации этих факторов.</p>
<p>Determinants of health — the range of personal, social, economic and environmental factors which determine the health status of individuals or populations.</p>	<p>Саломатлик детерминантлари — бу алоҳида инсонлар ёки аҳоли гуруҳларининг саломатлигини белгилаб берувчи ижтимоий, иқтисодий ва экологик омилларнинг мажмуидир.</p>	<p>Детерминанты здоровья — комплекс индивидуальных, социальных, экономических и экологических факторов, определяющих состояние здоровья отдельных людей либо групп населения.</p>
<p>Development — as a social-economic category, along with income and production growth, is the process of reorganization and reorientation of the whole economic and social systems, of qualitative changes in institutional, social and administrative structures, as well as in social conscience, traditions and stereotypes.</p>	<p>Таракқиёт — бу тушунча ижтимоий-иқтисодий категория сифатида, даромадлар ва ишлаб чиқаришнинг ўсиши билан бир қаторда, жамиятнинг онги ва анъаналаридаги, институционал, ижтимоий ва маъмурий тузилмаларидаги сифат ўзгаришларини амалга оширишга қаратилган жараёндир.</p>	<p>Развитие — как социально-экономическая категория - это процесс реорганизации и переориентации всей экономической и социальной системы, включающий наряду с ростом доходов и производства качественные изменения в институциональной, социальной и административной структурах, равно как и в общественном сознании, традициях и стереотипах</p>
<p>Disaggregation — a process of calculating indicators for different geographic subregions, ethnic groups and minorities, genders and income classes, among other classifications, whereby potential areas of inequality can be highlighted.</p>	<p>Қисмларга бўлиб ўрганиш — бу турли хил гуруҳлар бўйича ҳудудлар, этник гуруҳлар, гендер, даромад даражаси ва бошқа индикаторлар ёрдамида аҳоли синфларининг фарқли қўрсаткичларини ҳисоблаш жараёнидир. Шу орқали, масалан, тенгсизлик юқори бўлган ҳудудларни аниқлаш мумкин.</p>	<p>Разукрупнение — процесс расчёта показателей с выделением по различным группам, в частности, отдельно по территориям, этническим группам, гендеру, уровню дохода или по другим критериям, например с целью определения потенциальных зон неравенства.</p>
<p>Discrimination — different treatment of others based solely on their membership in a socially distinct group or category, such as race, ethnicity, sex, religion, age, or disability. Discrimination against women means any distinction, exclusion or restriction made on the basis of sex which has the effect or purpose of impairing or nullifying the recognition, enjoyment or exercise by women irrespective of their marital status, on a basis of equality of men and women, of human rights and fundamental freedoms in the political, economic, social, cultural, civil or any other field. Direct discrimination occurs when a person is treated less favourably than another in a comparable situation for a clear (although often unacknowledged) reason, e.g. their sex. Indirect discrimination occurs when one group of people (e.g. women or men) cannot fully enjoy or benefit from an apparently neutral law, policy or other opportunity because of norms, traditions, stereotypes or pervasive social roles that differently position that group of people in relation to the law, policy or opportunity in question.</p>	<p>Дискриминация — бу ўзгаларга нисбатан бўлган, фақат уларнинг бирор ирк, этник таркиб, жинс, дин, ёш ёки ногиронлик каби алоҳида олинган ижтимоий гуруҳга ёки категорияга тегишлилигига асосланган, турлича муносабатдир. Аёлларга нисбатан дискриминация эркаклар ва аёллар тенглиги, уларнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий, фуқаролик ва бошқа соҳадаги инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари асосида, уларнинг оилавий шароитига боғлиқ бўлмаган ҳолда, аёлларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, уларнинг тан олиншини заифлаштириш ёки инкор этиш шаклидаги мақсадга ёки таъсирга эга бўлган, жинс асосидаги ҳар қандай тафовут, айириш ва чекловни англатади. Бевосита дискриминация айнан бир хил вазиятда бир одамга нисбатан бошқа одамга қараганда (гарчи, кўпинча, бу ҳолат тан олинмасида) бирор-бир жиддий сабабларсиз, масалан, жинсий тафовуларга кўра, тенгсизликка асосланган муносабатдир. Билвосита дискриминация бу қонунчилик ва сиёсатда тақдим этилаётган</p>	<p>Дискриминация — различное отношение к другим, основанное на их принадлежности к отдельной социальной группе или категории, таких как раса, этническая принадлежность, пол, религия, возраст или инвалидность или другое увечье. Дискриминация по отношению к женщинам означает любое различие, исключение или ограничение по признаку пола, которое имеет своей целью или умаление или отрицание признания или пользования правами вне зависимости от их семейного положения, на основе равенства между мужчинами и женщинами, прав человека и основополагающих свобод в политической, экономической, социальной, культурной, гражданской или любой другой сфере. Прямая дискриминация имеет место, когда к человеку относятся менее благосклонно, чем к другим в аналогичной ситуации</p>

	имкониятлардан маълум бир сабабларга кўра тўлик фойдалана олмаслик ҳолатидир.	
Distance learning — a student works and studies at the same time, and the educational institution is located in a different place. Distance learning is based on using modern information technologies and telecommunication facilities.	Масофавий таълим — бу асосий ишдан узилмаган ҳолда таълим муассасасидан масофада таълим ва касб-хунар дастурларини ўзлаштиришдир. Масофавий таълим замонавий ахборот технологиялари ва телекоммуникация воситаларидан фойдалинишга асосланади.	Дистанционное образование — это освоение образовательных и профессиональных программ без отрыва от основной деятельности на расстоянии от места расположения образовательного учреждения. Дистанционное образование базируется на использовании современных информационных технологий и технических средств телекоммуникаций.
Depletion of natural resources — is a mismatch between available natural resources and the needs of the country, region, enterprices.	Табий ресурсларнинг камайиб бориши — бу табиий ресурсларнинг фойдаланиш мумкин бўлган захираларини давлат, ҳудуд ёки корхона талабларига номутаносиблигидир.	Истощение природных ресурсов — несоответствие между доступными запасами природных ресурсов и потребностями страны, региона, предприятия.
Ecological health indicators — environment state, for example quality of water, air and the earth, pollution level et al.	Саломатликнинг экологик кўрсаткичлари — бу атроф-муҳит (масалан, сув, ҳаво ва ернинг сифатини, ифлосланиш даражасини ва ҳ.к.) ҳолатининг акс эттирилишидир.	Экологические индикаторы здоровья — это отражение состояния окружающей среды, например, качество воды, воздуха и земли, уровень загрязнения и др.
Economic development of society — is a multidimensional process, covering economic growth, structural changes in economy, improvement of conditions and quality of life.	Жамиятнинг иқтисодий ривожланиши — бу иқтисодий ўсиш, иқтисодийдаги ижобий тузилмавий ўзгаришлар ҳамда аҳолининг турмуш шароитларини ва яшаш сифатининг ошишини қамраб олган кўп қиррали жараён дир.	Экономическое развитие общества — это многомерный процесс, охватывающий экономический рост, структурные сдвиги в экономике, совершенствование условий и качества жизни населения.
Education expenditure, public — includes both capital expenditures (spending on construction, renovation, major repairs and purchases of heavy equipment or vehicles) and current expenditures.	Таълим харажатлари, давлат харажатлари — бу капитал харажатлар (қурилиш, қайта таъмирлаш, капитал таъмирлаш ҳамда оғир ускуна ва автотранспорт сотиб олиш харажатлари) ва жорий харажатлар йиғиндисидир.	Расходы на образование, государственные — капитальные расходы (расходы на строительство, реконструкцию, капитальный ремонт и покупку тяжелого оборудования и автотранспорта) плюс текущие расходы в сфере образования
Education index — one of the three indices on which the human development index is based. During 1990-2009 it was based on the adult literacy rate and the combined gross enrolment ratio for primary, secondary and tertiary schools. Since 2010 Education index is measured by Mean of years of schooling and Expected years of schooling.	Таълим индекси — инсон тараққиёти индексини ҳисоблаш учун ишлатиладиган учта индекснинг биридир. 1990—2009 йилгача катта ёшли аҳолининг саводхонлик даражаси, бошланғич, ўрта ва олий ўқув юртлари ўқувчиларининг умумий контингенти кўрсаткичларига асосланган эди. 2010 йилдан бошлаб таълим олиш индекси — таълим олишнинг ўртача давомийлиги кўрсаткичи ва таълим олишнинг кутилаётган давомийлиги кўрсаткичлари ёрдамида аниқланади.	Индекс образования — один из трех индексов, с помощью которых строится индекс человеческого развития. В период с 1990-2009 года определялся на основе уровня грамотности взрослого населения и показателя общего контингента учащихся в начальных, средних и высших учебных заведениях. С 2010 года индекс образования рассчитывается с помощью показателей средней продолжительности обучения и показателя ожидаемой продолжительности обучения
Enrolment rate, net — the number of pupils of the theoretical school-	Ўқув юртларига кирганлар кўрсаткичи, соф кўрсаткич —	Показатель поступивших в учебные заведения, чистый —

<p>age group for a given level of education level who are enrolled in that level, expressed as a percentage of the total population in that age</p>	<p>бу таълим босқичининг мантиқий назарий ёш гуруҳига мос келадиган, мазкур босқичда таълим олаётган аҳоли сонидир. Ушбу ёш гуруҳи аҳолининг жами сонига нисбатан фоизида ифодаланади.</p>	<p>численность населения, соответствующего теоретической возрастной группе данного уровня образования, получающего образование этого уровня. Выражается в процентном отношении к общей численности населения в этой возрастной группе.</p>
<p>Enrolment ratio, gross — total enrolment in a given level of education, regardless of age, expressed as a percentage of the official schoolage population for the same level of education.</p>	<p>Таълим билан қамраб олинган аҳоли улуши — ёшидан қатъи назар, берилган таълим даражаси билан қамраб олинганлиги кўрсаткичидир. Ушбу кўрсаткич таълим билан қамраб олинган расмий мактаб ёшида бўлган аҳолининг фоизлардаги улушини акс эттиради.</p>	<p>Коэффициент охвата населения образованием — валовой охват для данного уровня образования, независимо от возраста, выражен как процентная доля населения в официально установленном школьном возрасте для этого уровня образования.</p>
<p>Expected years of schooling — number of years of schooling that a child of school entrance age can expect to receive if prevailing patterns of age — specific enrolment rates were to stay the same throughout the child's life.</p>	<p>Таълим олишнинг кутилаётган давомийлиги — бу таълим қамрови даражаси бўлиб, агар боланинг бутун умри давомида, ушбу қамров ўзгармас бўлиб қолса, мактаб ёшидаги бола кутаётган таълим олиш йилларининг давомийлигини ифодаловчи кўрсаткичидир.</p>	<p>Ожидаемая продолжительность образования — показатель отражает количество лет образования, которое может получить ребенок школьного возраста, если уровень охвата обучением останется таким же в течение жизни ребенка.</p>
<p>Family — the UN General Assembly in its resolution 44/82 of 8 December 1989, proclaimed 1994 as the International Year of the Family (IYF) with its theme of "Family: resources and responsibilities in a changing world." No attempt was made by the United Nations to define or delineate the "ideal family" or to direct "family policy" to specific goals. The concept of the family may differ in some respects from State to State, and even from region to region within a State, and that it is therefore not possible to give the concept a standard definition.</p>	<p>Оила — Бирлашган Миллатлар Ассамблеясининг 1989 йил 8 декабрдаги 44/82 сонли резолюциясида 1994 йил «Дунёнинг ўзгаришида оила бу ресурслар ва масъулиятлар» шиори остида Халқаро Оила йили деб эълон қилинди. БМТ «идеал оила» тушунчасини маълум бир қолипга солиш ёки «оила ахлоқи»ни аниқ бир вазифалар сари йўналтиришни мақсад қилиб қўймади. Оила концепцияси баъзи жиҳатлари билан давлатдан давлатга ва ҳаттоки давлат ичидаги бир минтақадан иккинчи минтақача ўтиб борган сари фарқланиб боради, шу боис, оила тушунчасига универсал ягона бир таъриф бериб бўлмади.</p>	<p>Семья — Ассамблея Объединенных Наций в резолюции 44/82 от 8 декабря 1989 года провозгласила 1994 год Международным Годом Семьи под лозунгом: "Семья: Ресурсы и Ответственность в меняющемся мире". ООН не пыталась определить или обрисовать "идеальную семью" или направить линию "поведения семьи" к определенным задачам. Концепция семьи может отличаться в некоторых аспектах от государства к государству и даже от региона к региону внутри государства и поэтому невозможно дать стандартное универсальное определение семьи.</p>
<p>Family planning — implies the ability of individuals and couples to anticipate and attain their desired number of children and the spacing and timing of their births. FP is achieved through contraception capable of preventing pregnancy and through the treatment of involuntary infertility.</p>	<p>Оила қуришни режалаштириш — бу шундай ҳатти-ҳаракатлар мажмуаси ҳисобланадики, унда баъзи бир шахсларга ёки эр-хотинларга ёрдам бериш орқали қуйидаги натижаларга эришиш тушунилади: а) исталмаган ҳомиладорликнинг олдини олиш; б) орзиқиб кутилаётган болани дунёга келтириш; в) ҳомиладорликлар орасидаги оралиқ муддатни назорат қилиш; г) ота-оналарнинг ёшидан келиб чиққан холда фарзанд қўриш</p>	<p>Планирование семьи — те виды деятельности, которые имеют целью помочь отдельным лицам или супружеским парам достичь определенных результатов: а) избежать нежелательной беременности; б) произвести на свет желанных детей; в) регулировать интервал между беременностями; г) контролировать выбор времени деторождения в зависимости от возраста родителей и определять количество детей в семье.</p>

	вақтини танлашни назорат қилиш ва оиладаги фарзандлар сонини белгилаш.	
Fertility — a woman's reproductive ability, ie the ability of women to bear children in the physiological period, called the fertile age. In demographic statistics taken from the fertile age 15 to 49 years.	Фертиллик — бу аёлларнинг репродуктив хусусияти бўлиб, фертил ёшидаги физиологик даврда аёлларнинг фарзанд кўриш қобилиятини ифодалайди. Демографик статистикада бола кўриш ёши (фертиллик даври) 15 дан 49 ёшгача деб қабул қилинган.	Фертильность — это репродуктивная способность женщины, которая отражает способность женщины к деторождению в физиологический период, называемый фертильным возрастом. В демографической статистике фертильный возраст принимается от 15 до 49 лет.
Fertility rate, adolescent — number of births to woman ages 15-19, expressed per 1.000 women of the same age.	Фертиллик даражаси, ўсмирлар орасида — 15—19 ёшдаги ҳар бир аёлга тўғри келадиган туғилган сони, шу ёшдаги ҳар 1000 та аёлга тўғри келган туғруқлар миқдорида ифодаланган.	Коэффициент фертильности, подростки — количество родов на каждую женщину в возрасте 15-19 лет, выражается в количестве родов на 1000 женщин данного возраста.
Fertility rate, total — the number of children that would be born to each woman if she were to live to the end of her child-bearing years and bear children at each age in accordance with prevailing age-specific fertility rates in a given year/period, for a given country, territory or geographical area.	Умумий фертиллик кўрсаткичи — агарда аёл муайян давлатда, минтақада, жугрофий жойда ушбу ёш/давр учун ҳос бўлган фертиллик кўрсаткичига биноан фарзанд кўрадиган бўлса, нечта фарзанд кўриши мумкин бўлган кўрсаткичдир.	Показатель фертильности, общий — число детей, которых могла бы родить женщина за весь фертильный период своей жизни, если бы она рожала в каждом возрастном периоде в соответствии с определенным для этого возраста/периода показателем фертильности, в данной стране, регионе, географической местности.
Freedom — In “Development as Freedom”, Sen identified five such instrumental freedoms: (I) political freedom; (II) economic facilities; (III) social opportunities; (IV) transparency guarantees; (V) protective security.	Эркинлик — «Эркинлик тараққиёт сифатида» асарида А.Сен эркинликнинг бешта турини санаб ўтади: (I) сиёсий эркинлик; (II) иқтисодий эркинлик; (III) ижтимоий имкониятлар; (IV) ошқоралик қафолатлари; (V) хавфсизлик.	Свобода — В труде А. Сена "Свобода как развитие" автор отмечает пять видов свободы: (i) политическая свобода; (ii) экономические инструменты; (iii) социальные возможности; (iv) гарантии прозрачности; (v) безопасность.
Gender — the set of social, cultural, political, legal and economic characteristics socially allocated as a function of a woman or a man from birth onwards. It is the distinct social significance of being female or male in a given culture. Social and cultural constructs, created on the basis of sexual differences, determine the way that women and men interact so they determine the distribution of power within a society. Because it is a socio-cultural construct, it changes over the course of history and varies from one culture to another.	Гендер — жамиятда мавжуд бўлган шарт-шароитлардан келиб чиқиб, аёллар ва эркакларнинг туғилишидан бошлаб жамият томонидан аёл ва эркакларга бериладиган ижтимоий, маданий, сиёсий, ҳуқуқий ва иқтисодий хусусиятлар мажмуи. Бу мазкур маданиятда одамнинг аёл ёки эркак эканлигининг ижтимоий фарқидир. Жинсий фарқлар асосида яратилган ижтимоий ва маданий концепциялар аёллар ва эркаклар ўртасидаги ўзаро алоқаларни ва жамиятдаги ҳокимият тақсимланишини белгилаб беради. Бу концепция ижтимоий-маданий концепция эканлиги боис, тарихий жараёнда ўзгариб бориш хусусиятига эгадир, шунинг учун бу тушунча бир маданиятдан бошқасига қараб фарқланиб боради.	Гендер — совокупность социальных, культурных, политических, правовых и экономических характеристик, выделенных в качестве функций мужчины и женщины от момента рождения согласно сложившимся положениям в обществе. Это различия социальной значимости от того, является ли человек мужчиной или женщиной в данной культуре. Социальные и культурные концепции, созданные на основе разницы между полами, определяют взаимодействие между мужчинами и женщинами и распределение власти в обществе. В связи с тем, что это социально-культурная концепция, она имеет тенденцию меняться в историческом контексте и различается от одной культуры к

		другой.
<p>Gender analysis — collection and analysis of sex-disaggregated information to reveal different experiences, knowledge, talents and needs of girls and women, boys and men in a society. It is used to ensure that policies, programmes and projects can identify and meet the needs and redress inequities based on gender. Gender analysis aims at contributing to understanding implications of planned interventions and their potential outcomes on women and men.</p>	<p>Гендер таҳлили — жамиятда киз болалар ва аёлларнинг, ўғил болалар ва эркекларнинг турли фаолиятларини, билимларини, истеъдодларини ва эҳтиёжларини намоён этиш учун тўпланган маълумотлар мажмуаси ва таҳлилidir. Ундан жинсий тафовутларга асосланган тенгсизликларни аниқлаш ва бундай тенгсизликларни бартараф этишга имкон берадиган сиёсат, дастурлар ва лойиҳаларни амалга ошириш учун фойдаланилади. Гендер таҳлили режалаштирилган чораларнинг натижалари ва уларнинг аёллар ҳамда эркеклар учун оқибатларини тушуниш учун йўналтирилгандир.</p>	<p>Гендерный анализ — сбор и анализ информации, дезагрегированной по полу, для выявления различных практик, знаний, талантов и потребностей девочек и женщин, мальчиков и мужчин в обществе. Используется для обеспечения такой политики, программ и проектов, которые смогли бы определить и удовлетворить потребности в искоренении неравенства по половому признаку. Гендерный анализ направлен на оказание содействия в понимании последствий планируемых мероприятий и их потенциальных последствий для женщин и мужчин.</p>
<p>Gender division of labour — functions and responsibilities associated with or assigned to women's and men's gender roles. May imply that only men are involved in specific activities (male jobs) not carried out by women, and vice versa (female jobs). Changes in socially constructed gender roles may lead to changes in activities, including both women and men carrying out the same activities.</p>	<p>Мехнатнинг гендер таксимоти — аёллар ва эркекларга уларнинг жинсий фарқликлари билан боғлиқ бўлган вазифалар ва мажбуриятларнинг таксимланишидир. Бу фақат муайян ишга (эркеклар иши) эркеклар жалб этилган бўлиши кераклигини ва уларни аёллар бажара олмаслигини ҳамда аксинча вазиятда аёллар ишларини аёллар бажариш кераклигини англатади. Ижтимоий қолипга келтирилган гендер роллардаги ўзгаришлар ҳар иккала жинс вакиллари томонидан бирдай баробар ишларнинг бажарилишини ҳам ўз ичига оладиган ишларнинг ўзгаришига олиб келиши мумкин.</p>	<p>Гендерное разделение труда — это функции и обязанности, ассоциируемые или назначенные женщинам и мужчинам по признаку пола. Это может означать, что только мужчины могут быть вовлечены в определенные работы (мужская работа) и их не могут выполнять женщины, и наоборот (женская работа). Изменения в социально сконструированных гендерных ролях могут привести к изменению их работы, включая выполнение одних и тех же обязанностей как женщинами, так и мужчинами.</p>
<p>Gender equality — a situation in which the different behaviors, aspirations and needs of women and men are considered, valued and promoted equally. Women and men have equal conditions for realizing their full human rights and for contributing to, and benefiting from, economic social, cultural and political development. This does not mean that women and men must become the same, but that their rights, responsibilities and opportunities will not depend on whether they were born male or female. Gender equality implies that all human beings, male and female, are free to develop their personal capacities and make decisions.</p>	<p>Гендер тенглиги — аёллар ва эркекларнинг турли хулқларини, интилишларини ва эҳтиёжларини бир хил инobatга олган, муҳим ўрин тутган ва тенг ҳуқуқли тарзда олға силжитилган жараён тушунилади. Аёллар ва эркеклар инсон ҳуқуқларини тўлиқ амалга ошириш, ўзларининг иқтисодий, ижтимоий, маданий ва сиёсий ривожланишга ҳисса қўшиши ва ундан фойда олиш учун тенг шарт-шароитга эгадирлар. Бу аёллар ва эркеклар бир хил бўлиб қолади дегани эмас, балки бу уларнинг ҳуқуқлари, мажбурияти ва имкониятлари уларнинг аёл бўлиб ёки эркек бўлиб туғилишларига боғлиқ эмаслигини англатади. Гендерли тенг ҳуқуқчилик барча эркеклар</p>	<p>Гендерное равноправие — это ситуация, при которой различное поведение, стремления и потребности женщин и мужчин приняты во внимание, значимы и равноправно продвигаются. Женщины и мужчины имеют равные условия для полной реализации их прав человека и внесения вклада и получения выгод от экономического, социального, культурного и политического развития. Это не означает, что женщины и мужчины станут одинаковыми, это означает лишь то, что их права, обязанности и возможности не будут зависеть от того, родились они мужчинами или женщинами. Гендерное равноправие означает,</p>

	ва аёллар ўзларининг шахсий имкониятларини эркин ривожлантира олиши ва қарорлар қабул қила олишини билдиради.	что все человеческие существа, мужчины и женщины, могут свободно развивать свои личные возможности и принимать решения.
Gender Inequality-adjusted Index (GII) — measures inequality in achievements between women and men in three dimensions: reproductive health, empowerment and the labour market. Gender Inequality-adjusted Index is used since 2010.	Гендер тенгсизлиги индекси (ГТИ) — бу аёллар ва эркекларнинг куйидаги уч ўлчам бўйича ютуқлар тенгсизлигини ифодалайди: саломатлик репродуктивлиги, ҳуқуқлар ва имкониятларнинг кенгайиши ҳамда меҳнат бозоридаги шароит. 2010 йилдан гендер тенгсизликни аниқлаш учун ишлатилади.	Индекс гендерного неравенства (ИГН) — отражает неравенство в достижениях между мужчинами и женщинами в трех измерениях: репродуктивном здоровье, расширении прав и возможностей, а также на рынке труда. Используется с 2010 года для определения уровня гендерного неравенства.
Gender-related development index (GDI) — a composite index measuring average achievement in the three basic dimensions captured in the human development index— a long and healthy life, knowledge and a decent standard of living— adjusted to account for inequalities between men and women. While the HDI measures average achievement, the GDI adjusts the average achievement to reflect inequalities between men and women in the following dimensions: A long and healthy life, as measured by life expectancy at birth. Knowledge, as measured by the adult literacy rate and the combined primary, secondary and tertiary gross enrollment ratio. A decent standard of living, as measured by estimated earned income (PPP US\$).	Гендер омили ҳисобга олинган ривожлантириш индекси (ГОРИ) — инсон тараққиётини ривожлантириш индексининг учта асосий йўналиши — саломатлик ва узоқ умр, билим олиш ва муносиб турмуш даражаси бўйича эришилган ўртача натижалар даражасини белгиловчи таркибий индекс бўлиб, унга куйидаги элементларда аёллар ва эркеклар ўртасидаги номутаносибликни ҳисобга олиш учун тузатиш киритилган: туғилишда кутиладиган умр давомийлиги билан ўлчанадиган узоқ ва соғлом ҳаёт; катта ёшли аҳолининг саводхонлик даражаси ва ўқув муассасаларига кирганларнинг умумий кўрсаткичи билан ўлчанадиган таълим; олинган фойданинг тахминий миқдори билан ўлчанадиган муносиб турмуш даражаси (ҲҚТ АҚШ долларида).	Индекс развития с учётом гендерного фактора (ИРГФ) — составной индекс, определяющий уровень средних достижений по трём основным направлениям индекса человеческого развития, скорректированный для учета диспропорций в положении между мужчинами и женщинами в следующих элементах: долгой и здоровой жизни, измеряемой ожидаемой при рождении продолжительности жизни; знаниях, измеряемых уровнем грамотности взрослого населения и общим показателем поступивших в учебные заведения; достойном уровне жизни, измеряемом приближенным показателем полученного дохода (ППС в долл. США).
Health — is a state of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity	Соғлиқ — бу нафақат касаллик ва жисмоний нуқсонлар йўқлиги ҳолати, балки тўла жисмоний, рухий ва ижтимоий фаровонлик ҳамдир.	Здоровье — это состояние полного физического, душевного и социального благополучия, а не только отсутствие болезней и физических дефектов.
Health-adjusted life expectancy (HALE) - an indicator that firstly was introduced by WHO as average number of years that a person can expect to live in “full health” by taking into account years lived in less than full health due to diseases and/or injury.	Соғлом ҳаётнинг кутилаётган давомийлиги — бу термин биринчи марта УССТ томонидан кутилаётган соғлом ҳаёт давомийлиги кўрсаткичи сифатида тақлиф қилинган бўлиб, ундан касал ёки ишга лаёқатсиз ҳолатида бўлган йиллар чиқариб ташланади.	Ожидаемая продолжительность здоровой жизни - данный термин впервые был предложен ВОЗ, как показатель ожидаемой продолжительности жизни, из которого вычитаются годы, проведенные в состоянии болезни или нетрудоспособности.
Health indicator - a health indicator is a characteristic of an individual, population, or environment which is measured (directly or indirectly)	Саломатлик кўрсаткичи — бу шахс, аҳоли ёки атроф муҳитнинг ҳолатини аниқловчи кўрсаткичдир. Мазкур кўрсаткич саломатликнинг бир ёки бир	Показатель здоровья — показатель здоровья является характеристикой отдельного лица, контингента населения или окружающей среды, подлежащей

and could be used to describe one or more aspects of the health based on quantitative, qualitative and term parameters.	қанча жихатларини ёритиб, миқдорий, сифат ва муддатли параметрларга асосланади.	измерению (прямо или косвенно) и может использоваться для описания одного или более аспектов здоровья на основе количественных, качественных и временных параметров.
Health system — consists of all actors, institutions and resources that undertake health activities whose primary purpose is to promote, restore or maintain health as a state of complete physical, mental and social well-being.	Соғлиқни сақлаш тизими — саломатлик соҳасида фаолият олиб бораётган ҳамда асосий мақсади саломатликни тиклаш ва қўллаб қувватлаш бўлган, тўлиқ жисмоний, ақлий ва ижтимоий саломатликни таъминлаш, уни ҳимоя қилиш соҳасидаги иштирокчилар, манбалари, ва муассасалар мажмуидан иборат.	Система здравоохранения — включает в себя всех акторов, учреждения и ресурсы, осуществляющих свою деятельность в области здоровья, первичная цель которых продвижение, восстановление или поддержка здоровья как состояния полного физического, умственного и социального благополучия.
HIV prevalence — the percentage of people aged 15 — 49 years who are infected with HIV.	ОИВ, тарқалиши — бу ОИВ билан касалланган 15 дан 49 ёшгача бўлган аҳоли фоизидир.	ВИЧ, распространение — процент ВИЧ-инфицированного населения в возрасте от 15 до 49 лет.
Household - a small group of people living in the same territory, who join part or all of their income and property, and consume certain types of products and services, notably housing services and food; there are family and non-family households	Уй ҳўжалиги — ўз даромади ёки мол-мулкнинг бир қисмини ёки тўлиқлигича бирлаштирувчи ва маълум бир маҳсулот ва хизматларни, биринчи навбатда, уй хизматлари ва озик-овқат маҳсулотларини биргаликда истеъмол қилувчи одамларнинг катта бўлмаган гуруҳи; оилавий ва оилавий бўлмаган уй ҳўжаликларга бўлинади.	Домашнее хозяйство — небольшая группа людей, проживающих в одном и том же жилище, объединяющих часть или весь свой доход и имущество и совместно потребляющих определенные типы продуктов и услуг, прежде всего жилищные услуги и продукты питания; различают семейные и несемейные домохозяйства
Human development — is the expansion of people’s freedoms to live long, healthy and creative lives; to advance other goals they have reason to value; and to engage actively in shaping development equitably and sustainably on a shared planet. People are both the beneficiaries and drivers of human development, as individuals and in groups	Инсон тараққийети — инсонларнинг узоқ, соғлом ва муносиб ижодий ҳаёт кечириш ва бошқа шу каби, уларнинг тасаввурларига қадриятга эга бўлган асосий мақсадларини амалга ошириш учун зарур бўлган эркинликларнинг кенгайиш ҳамда ер юзида адолатлиликни таъминлаш ва барқарор ривожланиш йўлида амалга оширилаётган чоратadbирларда фаол иштирок этиш жараёнидир. Кишилар — алоҳида ҳолда ҳам, гуруҳлар доирасида ҳам моддий ва маънавий маҳсулотларнинг истеъмолчиси ҳамда тараққийетнинг асосий кучи сифатида қаралади	Человеческое развитие — представляет собой процесс расширения свободы людей жить долгой, здоровой и творческой жизнью, на осуществление других целей, которые, по их мнению, обладают ценностью; активно участвовать в обеспечении справедливости и устойчивости развития на нашей общей планете. Люди — как индивидуально, так и в группах — одновременно являются и бенефициариями, и движущей силой развития.
Human development index (HDI) — a composite index measuring average achievement in a country in three basic dimensions of human development: A long and healthy life, measured by life expectancy at birth. Knowledge, measured by Mean of years of schooling and Expected years of schooling. A decent standard of living measured by GDP per capita in purchasing power parity (PPP) in terms	Инсон тараққийети Индекси (ИТИ) — инсон тараққийетини ривожлантиришнинг умумий кўрсаткичи. Муайян мамлакатда инсон тараққийети қуйидаги энг муҳим учта элементида эришилган натижаларнинг ўртача даражасини ўлчайди: узоқ ва соғлом ҳаёт — туғилишда қутиладиган умр кўриш узунлиги билан ўлчанади; билимлар олиш — таълим олишнинг ўртача	Индекс человеческого развития (ИЧР) — общий показатель человеческого развития. Измеряет средний уровень достижений данной страны в трёх важнейших аспектах человеческого развития: долгой и здоровой жизни, измеряемой ожидаемой при рождении продолжительности жизни; знаниях, измеряемых с помощью показателя средней продолжительности обучения

of US dollars.	давомийлик кўрсаткичи ва таълим олишнинг кутилаётган кўрсаткичларидан иборат; давомийлиги кўрсаткичларидан иборат; турмуш даражаси (ХҚТ АҚШ долларида) — аҳоли жон бошига ЯМД (ялпи миллий даромад) кўрсаткичи билан ўлчанади.	и показателя ожидаемой продолжительности обучения; достойном уровне жизни, измеряемом показателем ВНД (Валовой национальный доход) на душу населения (ППС в долл. США).
Human Development Index, Inequality-adjusted — Human Development index value adjusted for inequalities in the three basic dimensions of human development: education, health and profit. The HDI accounts for inequalities in HDI dimensions by “discounting” each dimension’s average value according to its level of inequality. The HDI equals the HDI, when there is no inequality across people but is less than the HDI as inequality rises.	Тенгсизликни ҳисобга олган инсон тараққиёти индекси (ТҲИТИ) — инсон тараққиётининг қуйидаги уч йўналиши, яъни таълим, соғлиқ ва даромад бўйича тенгсизликларнинг тақсимланиши инобатга олинган ҳолдаги инсон тараққиётининг умумий интеграл индекси. Бошқача қилиб айтганда, ТҲИТИ бу ютуқлар муайян мамлакат аҳолиси ўртасида қай тарзда тақсимлангани инсон тараққиётининг уч йўналишидан ҳар бирининг ўртача кўрсаткичидан маълум бир миқдор чиқариб ташлаш, яъни дисконтлаш йўли билан ундаги тенгсизлик даражаси билан мувофиқ равишда ҳисобга олиб борилди.	Индекс человеческого развития, скорректированный с учетом неравенства (ИЧРН) — это интегральный индекс человеческого развития, скорректированный с учетом распределения неравенства по трем основополагающим измерениям человеческого развития: образование, здоровье и доход. То есть ИЧРН учитывает, как эти достижения распределены среди населения данной страны, путем «дисконтирования» среднего значения каждого измерения в соответствии с его уровнем неравенств.
Illiteracy rate, adult — calculated as 100 minus the adult literacy rate.	Катта ёшдаги аҳолининг саводсизлик даражаси — 100 деб олинган миқдордан катта ёшдаги саводхон аҳоли фоизи чиқариб ташланади.	Уровень неграмотности взрослого населения — при расчете из 100 вычитают процент грамотного взрослого населения.
Infant mortality ratio — indicator of the probability of death in the first year of life. Reflects the number of deaths per year among infants under one year per 1,000 live births.	Гўдақлар ўлими коэффиценти — бир ёшгача бўлган гўдақлар ўлимининг эҳтимоли кўрсаткичидир. Ҳар 1000 нафар тирик туғилган гўдақлар сонига тўғри келган бир ёшга етмай нобуд бўлган гўдақлар сони.	Коэффициент младенческой смертности — показатель вероятности смерти в первый год жизни. Отражает число случаев смерти за год среди младенцев в возрасте до года на 1000 живорождений.
Life expectancy at birth — number of years a newborn infant could expect to live if prevailing patterns of age-specific mortality rates at the time of birth were to stay the same throughout the infant’s life.	Кутиладиган умр давомийлиги (туғилишда) — бу болалик туғилиш даврида шу ёшдаги аҳоли гуруҳлари учун хос бўлган муайян ҳаёт кўрсаткичлари унинг бутун умри давомида ўзгаришсиз бўлиб қолганда яшаши кутиладиган йиллар сони.	Ожидаемая продолжительность жизни при рождении — количество лет, которое может прожить новорожденный младенец, если существующие на момент его рождения преобладающие тенденции в области показателей смертности для конкретных возрастных групп останутся без изменений на протяжении всей его жизни.
Life expectancy index — one of the three indices on which the human development index is built. For details on how the index is calculated.	Кутилаётган умр кўриш давомийлиги индекси — Инсон тараққиётини ривожлантириш индексининг асосини ташкил этадиган учта индекслардан бири.	Индекс ожидаемой продолжительности жизни — один из трех индексов, положенных в основу индекса развития человеческого потенциала.
Maternal death — the death of a woman while pregnant or within 42 days of termination of pregnancy, irrespective of the duration and site of the pregnancy,	Оналар ўлими — ҳомиладорликнинг давомийлиги ва маконидан қатъи назар, аёлнинг ҳомиладорлик даврида ёки туғуруқдан кейинги 42 кун	Материнская смертность — смерть женщины во время беременности или в течение 42 дней по окончании беременности, вне зависимости от

from any cause related to or aggravated by the pregnancy or its management but not from accidental or incidental causes.	давонида туғуруқ асорати туфайли, хомиладорлик ёки огир ўтган хомиладорлик ёки, хомиладор аёлни парвариш қилиш билан боғлиқ бўлган ҳар қандай сабабга кўра (хомиладорликка боғлиқ бўлмаган фавқулудда ҳодисалар ва сабаблар бундан мустасно) юз берган ўлимидир.	продолжительности и местонахождения беременности, по любой причине, имеющей отношение к беременности или усугубленной беременностью либо уходом за беременной, за исключением несчастных случаев и причин, не связанных с беременностью.
Maternal mortality ratio — the number of female deaths per year due to pregnancy or for reasons connected with childbirth per 100 000 live births.	Оналар ўлими коэффициенти — йилига 100 000 тирик туғишга тўғри келадиган хомиладорлик ёки туғуруқ сабабли вафот этган аёллар сони.	Коэффициент материнской смертности — число случаев смерти женщин за год в связи с беременностью или по причинам, связанным с родами, на 100 000 живорождений.
MDGs (Millennium Development Goals) — the MDGs set specific targets for countries to do more to address poverty, widespread hunger, gender inequality, environmental deterioration, and the lack of education, health care and clean water. The MDGs and their associated targets emanate from the Millennium Declaration, signed by 189 countries in September 2000.	МТМ (Мингйиллик тараққиёт мақсадлари) — МТМ камбағалликни, очликни, гендер тенгсизлигини, атроф-мухит ҳолатининг ёмонлашувини камайтириш, таълим даражасини ошириш, соғлиқни сақлаш ва тоза сув танқислиги даражасини пасайтириш мақсадида мамлакатлар олдига муайян вазифаларни қўяди. МТМ ва уни амалга ошириш билан боғлиқ вазифаларнинг бошланиши 2000 йил сентябрь ойида 189 давлат томонидан имзоланган Мингйиллик декларациясига бориб тақалади.	ЦРТ (Цели развития тысячелетия) — ЦРТ устанавливають конкретные задачи для стран с целью уменьшения бедности, голода, гендерного неравенства, ухудшения состояния окружающей среды, недостаточности образования, здравоохранения и чистой воды. ЦРТ и связанные с ними задачи берут своё начало в Декларации тысячелетия, подписанной 189 странами в сентябре 2000.
Mean years of schooling — average number of years of education received by people ages 25 and older in their lifetime based on education attainment levels of the population converted into years of schooling based on theoretical durations of each level of education attended.	Мақтаб таълимнинг ўртача давомийлиги — аҳолининг саводхонлик даражасини эътиборга олган ҳолда, ҳар бир таълим босқичининг назарий давомийлигига асосланган ҳамда мақтаб таълими йилларига ўтказилган, 25 ва ундан юқори ёшдагилар томонидан бутун ҳаёти давомида эгалладиган таълим олиш йилларининг ўртача сони.	Средняя продолжительность школьного образования — среднее количество лет образования, полученное людьми в возрасте 25 лет и старше за свою жизнь, с учетом уровня образованности населения, переведенного на продолжительность обучения исходя из теоретической продолжительности каждого уровня образования.
Migration — Movement of people from one country to another and living outside of their place of origin for at least one year.	Миграция — одамларнинг бир мамлакатдан иккинчисига кўчиб, камида бир йил мобайнида ўз ватанидан четда истикомат қилиши.	Миграция — перемещение людей из одной страны в другую и проживание за пределами своей родины в течение не менее года.
Model of Demographic Transition — is an empirical description of the dynamics of demographic change on the basis of fertility and mortality rates that occur as countries develop from pre-industrial to industrial and postindustrial society.	Демографик трансформация модели — Санотлашувгача бўлган, индустриал ва постиндустриал жамиятли мамлакатларнинг ривожланиш жараёнида туғилиш ва ўлим коэффициентларининг ўргариши асосидаги демографик вазият динамикасини эмпирик тасвирлашни намоён этади.	Модель демографической трансформации — (Model of Demographic Transition) представляет собой эмпирическое описание динамики демографической ситуации на основе изменений коэффициентов рождаемости и смертности, происходящих по мере развития стран от доиндустриального до

		индустриального и постиндустриального общества.
Mortality rate, overall — is the annual number of deaths per 1,000 population.	Ўлимнинг умумий коэффициенти — ҳар 1000 кишига тўғри келадиган йиллик ўлимлар сони.	Общий коэффициент смертности — ежегодное число смертных случаев на 1000 населения.
Mortality rate, adult — probability per 1,000 that a 15-year-old person will die before reaching age 60.	Катталар орасидаги ўлим даражаси — ҳар 1000 кишига тўғри келадиган 15 ёшли одамнинг 60 ёшга етмасдан ўлиш эҳтимоллиги.	Уровень смертности взрослых — вероятность смерти 15-летнего человека до достижения возраста 60 лет на 1000 чел.
Mortality rate, infant — probability of dying between birth and exactly age 1, expressed per 1,000 live births.	Гўдақлар орасидаги ўлим даражаси — муайян давр ичида чақалоклар орасида 1000 нафар тирик туғилган болага тўғри келадиган, туғилганидан то 1 ёшгача даврда содир бўладиган гўдақлар ўлими эҳтимоллиги.	Уровень младенческой смертности — вероятность смерти в период между рождением и достижением возраста в 1 год, на 1 000 живорождений.
Mortality rate, under-five — probability per 1,000 that a newborn baby will die before reaching age five, if subject to current age-specific mortality rates	5 ёшгача бўлган болалар ўлими кўрсаткичи — тегишли аҳоли гуруҳларининг ўлим кўрсаткичлари ўзгармас бўлгандаги болалар орасида туғилганидан 5 ёшгача бўлган 1000 та тирик туғилган болага тўғри келадиган ва бу даврда ўлимнинг эҳтимол тутиладиган сони.	Показатель детской смертности в возрасте до пяти лет — это показатель детской смертности в возрасте до 5 лет. Вероятность на 1 000 живорожденных, что новорожденный младенец умрет, не достигнув пяти лет, если действующие в настоящее время показатели смертности средисоответствующих групп населения останутся без изменений.
Mortality ratio, maternal — the quotient between the number of maternal deaths in a given year and the number of live births in that same year, expressed per 100,000 live births, for a given country, territory, or geographic area. Maternal death is defined as the death of a woman while pregnant or within the 42 days after termination of that pregnancy, regardless of the length and site of the pregnancy, due to any cause related to or aggravated by the pregnancy itself or its care, but not due to accidental or incidental causes	Оналар ўлими кўрсаткичи — муайян йилда туғуруқ пайтида юз берган оналар ўлимларнинг тирик туғилган гўдақлар сонига нисбати бўлиб, мазкур мамлакатда, минтақада, жуғрофий худудда 1000 нафар тирик туғилган чақалокқа нисбатан ўлим билан тугаган ҳолатлар сони орқали ифодаланadi. Оналар ўлими хомиладорликнинг давомийлиги ва маконидан қатъи назар, аёлнинг хомиладорлик даврида ёки туғуруқдан кейинги 42 кун давомида туғуруқ асорати туфайли, хомиладорлик ёки оғир ўтган хомиладорлик, ёки хомиладор аёлни парвариш қилиш билан боғлиқ бўлган ҳар қандай сабабга кўра (хомиладорликка боғлиқ бўлмаган фавқулодда ходисалар ва сабаблар бундан мустасно) юз берган ўлимидир.	Показатель материнской смертности — соотношение числа материнских смертей при родах и числа рождений живых младенцев в данном году, выражается в количестве смертельных случаев на 1000 благополучных родов в данной стране, регионе, географической территории. Материнская смертность определяется как смерть женщины во время беременности или в течение 42 дней по окончании беременности, вне зависимости от продолжительности и местонахождения беременности, по любой причине, имеющей отношение к беременности или усугубленной беременностью либо уходом за беременной, за исключением несчастных случаев и причин, не связанных с беременностью.
Multidimensional Poverty Index — is a composite index that determines the fraction of the population that is poor in many dimensions, adjusted for the intensity of deprivation. MPI defines deprivation at the household level for the same three	Кўп ўлчовли камбағаллик индекси — етишмовчиликлар интенсивлигига қараб тузатиш киритилган кўп ўлчовлар бўйича камбағал бўлган аҳоли улушини белгилаб берувчи таркибий индекс. ККИ ҳам инсон тараққиёти индекси (ИТИ)ни	Индекс многомерной бедности (ИМБ) — это составной индекс, определяющий долю населения, которое является бедным по многим измерениям, с корректировкой на интенсивность лишений. ИМБ определяет лишения на уровне

dimensions as the HDI (standard of living, health and education) on the basis of ten indicators and the average number of poor people and deprivations faced by poor households.	ҳосил қилувчи уч йўналиш бўйича (хаёт кечириш даражаси, соғлиқ ва таълим) уй-хўжалиги миқёсидаги кўплаб етишмовчиликларни ўнта кўрсаткич асосида аниқлаб берди. Шу билан бирга, бу кўрсаткич камбағал одамлар ҳамда камбағал уй хўжаликлари бошидан кечираётган йўқотишларнинг ўртача сонини кўрсатиб берди.	домохозиятлар по тем же трем аспектам, что и ИЧР (уровень жизни, здоровье и образование) на основе десяти показателей и определяет среднее число бедных людей и деприваций, с которыми сталкиваются бедные домохозяйства.
Physical density — number of medical doctors (physicians), including generalist and specialist medical practitioners, expressed per 10,000 people.	Шифокорлар билан таъминланганлик — умумий йўналишдаги шифокорлар ва махсус тиббиёт амалиётчиларини ўз ичига олувчи, 10 000 нафар аҳолига тўғри келувчи шифокорлар сони.	Обеспеченность врачебным персоналом — это численность врачей, в частности врачей общей практики и узких специалистов на 10 тыс. чел.
Physical health — natural condition of the body due to the normal functioning of all its organs and systems	Жисмоний соғломлик — тананинг табиий ҳолати, шартли равишда унинг барча аъзо ва тизимларининг нормал ишлаши.	Физическое здоровье — естественное состояние организма, обусловленное нормальным функционированием всех его органов и систем.
Population growth rate, annual — refers to the average annual exponential growth rate for the period indicated.	Аҳолининг йиллик ўсиш суръати — кўрсатилган даврда аҳолининг ҳар йилги ўртача экспоненциал ўсиш суръатларига тааллуқлидир.	Годовой темп роста населения — показатель среднего экспоненциального роста населения за определенный период.
Population, total — refers to the de facto population in a country, area or region as of 1 July of the year indicated.	Аҳоли, жами — маълум йилнинг 1 июль ҳолатига кўра, мамлакат, вилоят ёки минтақа аҳолисининг амалдаги сони.	Население, всего — фактическая численность населения страны, области или региона по состоянию на 1 июля указанного года.
Population, urban — refers to the de facto population living in areas classified as urban according to the criteria used by each area or country. Data refer to 1 July of the year indicated.	Шаҳар аҳолиси — ҳар бир минтақа ёки мамлакатда ўрнатилган мезонларга мувофиқ, шаҳар деб белгиланадиган жойда яшаётган аҳолининг амалдаги сони назарда тутилади. Кўрсатилган йилнинг 1 июль ҳолатига кўра олинган маълумотлар назарда тутилади	Население, городское — фактическая численность населения, проживающего в местности, определяемой как город, в соответствии с критериями, установленными в каждом регионе или стране. Имеются в виду данные на 1 июля каждого указанного года.
Population, Density — is a number of residents per unit area of the country or region.	Аҳоли зичлиги — мамлакат ёки регион бирлигига тўғри келадиган аҳоли сони.	Плотность населения — число жителей на единицу площади страны или региона.
Poverty — characteristic of the economic situation of the individual or social group in which they cannot meet the minimum requirements for a certain range necessary for life.	Камбағаллик — ижтимоий гуруҳ ёки индивиднинг ҳаёт учун зарур бўлган энг кам эҳтиёжларини қондира олмаслигининг иқтисодий шароитини акс эттирувчи хусусият.	Бедность — характеристика экономического положения индивида или социальной группы, при котором они не могут удовлетворить определённый круг минимальных потребностей необходимых для жизни.
Poverty, absolute — number of persons or households whose level of consumption or income below the poverty line.	Камбағаллик, мутлақ — камбағаллик чегарасидан кам бўлган истеъмол ёки даромад даражасига эга бўлган аҳоли ёки уй хўжаликлари сони.	Бедность, абсолютная — количество людей либо домохозяйств, уровень потребления или дохода которых ниже черты бедности.
Poverty, relative — supposes a certain percentage of poor	Камбағаллик, нисбий — камбағал аҳолининг маълум	Бедность, относительная — предполагает установление

individuals or households (for example, 10%, 20%, 30%, etc.) or the binding of poverty to the middle, or median income in the country.	фоизини (масалан, 10%, 20%, 30%) ёки мамлакат аҳолиси ва уй хўжаликларининг ўртача ёки медиана даромад даражасига нисбатан камбағаллик чегарасини белгилайди.	определенной доли бедных граждан или домашних хозяйств (например, 10%, 20%, 30% и т.д.) или привязку черты бедности по отношению к среднему, или медианному, уровню доходов по стране.
Probability at birth of not surviving to a specified age — calculated as 100 minus the probability (expressed as a percentage) of surviving to a specified age for a given cohort.	Туғилишда мавжуд бўлган муайян ёшгача яшай олмаслик эҳтимоллиги — бу кўрсаткич ҳисоблаш жараёнида 100 % дан мазкур мустаҳкам гуруҳ бўйича муайян ёшгача яшай олиш эҳтимоли (фоизда ифодаланган) чиқариб ташланади	Существующая при рождении вероятность не дожить до конкретного возраста — при расчете этого показателя из 100% вычитается вероятность дожить до конкретного возраста по данной когорте, выраженная в процентах.
Probability at birth of surviving to a specified age — the probability of a newborn infant surviving to a specified age if subject to prevailing patterns of age-specific mortality rates, expressed as a percentage.	Туғилишда мавжуд бўлган муайян бир ёшгача яшай олиш эҳтимоллиги — янги туғилган болада мавжуд бўлган муайян бир ёшгача яшай олиш эҳтимоли (агарда унинг хаёти давомида ўлим даражаси у туғилган пайтда кузатилган даражага мослигича қолган бўлса).	Существующая при рождении вероятность дожить до конкретного возраста — имеющаяся у новорожденного ребенка вероятность дожить до конкретного возраста, если в течение его жизни уровень смертности будет соответствовать уровню, который наблюдался при его рождении.
Reproduction of the population — one of the main processes of reproduction of society - can be viewed as a combination of three types of "movement" of the population, "natural" (biology and physiology), spatial (migration), social (social mobility).	Аҳоли кўпайиши — жамиятнинг асосий репродуктив жараёнларидан бири бўлиб, уни аҳолидан уч кўринишдаги «харакатлар», яъни «табиий» (биология ва физиология), маконга оид (миграция), ижтимоий (ижтимоий ҳаракатчанлик) ҳаракатлар йиғиндиси кўринишида қараш мумкин.	Воспроизводство населения — один из главных процессов репродукции общества, может рассматриваться как совокупность трех видов "движения" народонаселения: естественного (биология и физиология), пространственного (миграция), социального (социальная мобильность).
Reproductive health — WHO's definition of health as a state of complete physical, mental and social well-being, and not merely the absence of disease or infirmity, reproductive health addresses the reproductive processes, functions and system at all stages of life	Репродуктив саломатлик — бу нафақат репродуктив тизим, унинг функциялари ва жараёнларига таалуқли бўлган касалликларнинг мавжуд эмаслиги, балки жисмоний, ақлий ва ижтимоий фаровонлик ҳолатидир.	Репродуктивное здоровье — это состояние полного физического, умственного и социального благополучия, а не просто отсутствие болезней или недугов во всех вопросах, касающихся репродуктивной системы, ее функций и процессов.
Sex — the differences of a strictly biological nature between men and women — which do not necessarily determine our behavior, with which we are born and that cannot be changed.	Жинс — аёллар ва эркеклар ўртасидаги туғма ва ўзгартириб бўлмайдиган, бироқ бизнинг хулқ-атворимизга кескин таъсир қилмайдиган табиий биологик тафовут.	Пол — биологические различия между мужчинами и женщинами — которые не обязательно влияют на наше поведение, но с которыми мы родились и не можем изменить.
Urbanization — refers to a process in which an increasing proportion of an entire population lives in cities and the suburbs of cities. Historically, it has been closely connected with industrialization.	Урбанизация — шаҳар аҳолисининг кўпайиш жараёнидир. Урбанизация жараёни саноатлашиш (индустриализация) билан бевосита боғлиқ ҳисобланади.	Урбанизация — процесс увеличения городского населения. Исторически урбанизация связана с процессами индустриализации

VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар

1. Мирзиёв Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ҳисобот йил яқунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи. // Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 16 январь, №11.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ўтган йил 11 февралдаги (ПП-2298) “ўтган-2019 йилларда тайёр маҳсулотлар бутловчи қисмлар ва материалларни маҳаллийлаштириш Давлат дастури тўғрисида”ги Қарори. www.lex.uz

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Экспорт қилувчи корхоналарни рағбатлантиришни кучайтириш ва рақобатбардош маҳсулотларни экспортга етказиб беришни кенгайтириш борасида қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”. ПФ-2613-сонли Фармони. www.lex.uz

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Жиззах маҳсус индустриал зонасини ташкил этиш тўғрисида”ги Фармони / Халқ сўзи, ҳисобот йил, 19 март

II. Маҳсус адабиётлар

1. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova, Bakhtiyor Islamov, Masato Hiwatari. Systemic Transformation and Sustainable Human Development: the Case of Uzbekistan. – Jakarta: Gunadarma Publisher, 2016. – 230 p.

2. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova. Human Development. Textbook. – norderstedt, Books on Demand, 2014, 428 p.

3. Macroeconomics and Human Development. – First published, 2013. – 158 p.

4. Инсон тараққиёти. Дарслик. и.ф.д., проф. Қ.Х. Абдурахмонов таҳрири остида. – Т.: Фан ва технология, 2013. – 476 б.

5. Ўзбекистон Республикаси Президенти БМТ саммитининг Мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган ялпи мажлисидаги

нутқини ўрганиш бўйича Ўқув-услубий мажмуа. – Т.: Иқтисодиёт, 2010. – 144 б.

6. Человеческое развитие. Учебное пособие. / под общей редакцией д.э.н., проф. Абдурахманова К.Х. и д.э.н., проф. Жумаева Н.Х. – Т.: “Фан ва технология”, 2012. – 376 с.

7. Доклад о развитии человека 2010. Реальное богатство народов: пути к развитию человека / Пер. с англ. ПРООН. – М.: Весь Мир, 2010. – 244 стр.

8. Человеческое развитие. Учебник. – Т.: УМЕД, ПРООН, 2008. - 462 стр

9. Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса: Учебник. – М.: МДУ, ПРООН, 2008. – 636 стр.

III. Интернет сайтлари

1. www.gov.uz – Ўзбекистон Республикаси ҳукумат портали.

2. www.lex.uz – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.

3. www.stat.uz – Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси расмий сайти.

4. www.mf.uz – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги сайти.

5. www.lex.uz – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.

6. www.minesonoma.uz – Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги сайти.

7. www.mehnat.uz – Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлигининг сайти.